

Харківський національний педагогічний університет
ім. Г.С.Сковороди

На правах рукопису

Вороніна Марина Сергіївна

УДК 94(477) “16”: 271,5: 37

**Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація
та динаміка змін
(1861 – 1917 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Плиско Леонід Миколайович
к.і.н., доцент

Харків – 2005

ЗМІСТ

Перелік термінів	С.4.
Вступ	С. 5-12.
Розділ 1 Історіографія та джерела	С. 13-48.
§ 1.1. Історіографічний аналіз літератури	С. 13-29.
§1. 2. Характеристика джерельної бази.	С. 30-48.
Розділ 2 Жіноча освіта як ознака гендерної стратифікації (на матеріалах Харківської губернії).	С.49-88.
§2.1. Стан і розвиток початкової та середньої освіти для жінок.	С.49-60.
§2.2. Розвиток жіночої професійної освіти у Харківській губернії: гендерна дискримінація.	С.61-69.
§2.3. “Антимонопольні” дії жінок щодо вищої освіти.	С.70-88.
Розділ 3 Становище і роль жінок в промисловості Харківської губернії (1861 – 1917 рр.).	С. 89-127.
§3.1. Питома вага жінок на виробництвах Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть.	С.89-104.
§3.2. Законодавче регулювання використання жіночої праці.	С.104-127.
Розділ 4 Приватне та публічне в житті городянок Харківської губернії.	С.128-161.
§4.1. Материнство: природовідповідність та соціальний захист.	С.128-143.
§4.2. Правоздатність жінок Харківської губернії: юридично і фактично.	С.143-161.

Висновки	C.162-166
Список використаних джерел	C.167-189.
Додатки	C.190-205.

ПЕРЕЛІК ТЕРМІНІВ

Гендер	(gender англ. лінгвістичний “рід”) соціальний прояв статі
гендерне маркування	лінгвістичні ознаки статі
гендерний підхід	за принципом статі
гендерні дослідження	система владних відносин, із 1980-х років
депривація	(deprivation англ. “позбавлення”, “відібрання”) позбавлення прав
соціальна мобільність	переміщення з одного соціального шару в інший
страта	соціальний шар
стратифікація	соціальне розшарування
her story жінки”	“її історія”, “історія
his story	“його історія”, “історія чоловіка” – від “ history”
women’s studies	жіночі дослідження

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На початку XXI століття “гендер” перестає бути лише науковим терміном як в інших країнах, так і в Україні. Зараз у всьому світі гендерний підхід набуває обертів у внутрішній політиці держав: гендерний перегляд питання про квоти в парламентах, гендерне законодавство, гендерні бюджети й так далі. Важливо зазначити, що Харків, як регіональний центр, не є периферією в цих питаннях. Певну допомогу з приводу досягнення гендерної рівності у суспільстві шляхом залучення громадськості надають Харківські міська рада та обласна державна адміністрація. Матеріальну допомогу також надають Канадсько-Український Гендерний Фонд, Інститут сталих спільнот, Агентство міжнародного розвитку США, Фонд Дж. та К. Мак-Артурів. У Харкові на сьогодні діють декілька жіночих організацій: Харківській міський жіночий фонд, Харківська міська жіноча громадська організація “Надія”, громадська організація “Жіночий фонд “Господиня”, Харківська міська жіноча громадська організація “Дія”, харківське відділення “Союзу українок” та ін. Їх мета полягає не в звичайній доброчинності, а в тому, щоб створити сприятливі політичні, економічні, соціальні та моральні умови для жіноцтва Харківщини. Щоб жінки займали рівне становище з чоловіками в політиці, в місцевих адміністраціях, бізнесі та в інших найбільш важливих сферах суспільного життя.

У другій половині XIX на початку XX століття перед громадськістю Харківської губернії теж стояли подібні проблеми. Також суспільним і суто жіночим організаціям допомагали органи самоврядування. Єдиною відмінністю була відсутність системи грантів від іноземних фондів. Наші попередниці вирішували фінансові питання завдяки внутрішнім ресурсам. Отже, у харків’янок є власний досвід становлення та взаємодопомоги, проблема полягає у його вивченні, висвітленні та оприлюдненні.

Харківський регіон був й залишається одним із провідних наукових, освітніх, промислових і культурних центрів Української держави. Вже у другій половині XIX століття значна частина жительок нашого регіону прагнули вийти за вузькі рамки статусу дружини та матері, й цілком природно, що найбільш активний елемент був зосереджений у губернському центрі та повітових і заштатних містах, де була найбільша концентрація населення. Щоб досягти своєї мети городжанкам доводилося активно діяти в усіх напрямках суспільного життя як в масштабах Харківської губернії, так і всієї Російської імперії. У цій боротьбі й формувався, так званий “соціальний жіночий досвід”.

До недавнього часу такі аспекти історії жіноцтва практично не досліджувались. У радянській історіографії вивчались лише ті питання, що були пов’язані з революційною діяльністю окремих осіб та організацій або з пролетаріатом у загальному його розумінні без акцентування на гендерних проблемах. Сучасні ж історики не поспішають сприймати новітні підходи в науці, використовувати новітні методи, оскільки незвичним шляхом завжди йти важче, ніж уторованим. Та невелика когорта істориків, що сприяла появі “women studies” (а в пострадянському науковому дискурсі вони іменуються соціальною фемінологією), своє завдання бачать у тому, щоб “повернути жінок історії”, “вписати” їх до неї і, таким чином, доповнити колишню картину або навіть “переписати” у відповідності з виявленими фактами.

Викладене вище свідчить про наукову актуальність і необхідність спеціального дослідження з історії мешканок міст Харківської губернії: гендерної дискримінації та динаміки змін (1861 – 1917 рр.), що й обумовило вибір даної проблеми для теми дисертації. Вивчення історії городянок Харківської губернії, дозволить дослідити важливі питання, пов’язані з безпосереднім представництвом жінок у системі освіти усіх рівнів, на підприємствах, законодавчим регулювання їх праці та фактичну їх правоздатність щодо приватного або публічного життєвого простору. Тобто коло питань торкається майже всіх сфер життя жінок Харківщини й, таким

чином, вивчаються і досліджуються декілька аспектів із жіночої історії та краєзнавства взагалі.

Зв'язок дисертації з науковими програмами. Робота виконана в межах науково-дослідницької теми Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди “Історія світової і вітчизняної системи освіти”.

Об'єктом дослідження є жінки, мешканки міст Харківської губернії.

Предметом дослідження є гендерні відносини в Харківській губернії.

Хронологічні межі дисертації охоплюють другу половину XIX століття – початок XX століття. Початкова межа розпочинається з 1861 року, а саме з відміни кріпацтва, бо вона й стала юридичним переходом до ринкових методів розвитку виробництва. Кінцевою межею дослідження є 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, як дата формального переходу до радянського існування країни.

Територіальні межі дослідження включають територію Харківської губернії в межах 1861 – 1917 років.

Мета дисертації вивчення гендерної дискримінації та динаміки змін у цій сфері в 1861 – 1917 роках в Україні на прикладі Харківської губернії

Для досягнення поставленої мети авторкою були визначені такі **наукові завдання:**

проаналізувати гендерний підхід у радянській історіографії;

визначити рівень гендерної дискримінації та депривації у системі освіти;

встановити чисельність жінок, зайнятих у промисловості і проаналізувати законодавче регулювання жіночої праці на виробництві;

зробити аналіз правоздатності жінки-городянки в родині і у суспільстві та дослідити роль громадських організацій у долі жіноцтва;

здійснити комплексне вивчення боротьби жінок за виборчі права;

розкрити роль мешканок міст Харківської губернії у вирішенні жіночого питання.

Методологічною основою дисертації є принципи історизму і об'єктивності, які спрямовують на вивчення та узагальнення історичних подій

на основі науково-критичного аналізу усього комплексу джерел і літератури стосовно предмета дослідження, активно застосовувався гендерний підхід. Перевага гендерного підходу в тому, що функція його використання в історичному дослідженні спрямована на відновлення цілісності соціальної історії. Саме завдяки йому є можливість детально висвітити один з найважливіших аспектів соціальної організації – відносини між жінками та чоловіками у макроісторичному контексті. Реалізація цих принципів здійснювалася авторкою насамперед через застосування спеціально-історичних методів наукового дослідження. *Проблемно-хронологічний* надав можливість комплексно вивчити усі основні аспекти історії жительок міст Харківської губернії. *Історико-порівняльний* метод потрібен був для дослідження, бо неможна вивчати Харківщину окремо від інших губерній України у складі Російської імперії, і звісно, від європейських країн, оскільки внутрішня політика останніх завжди вважалася прикладом для наслідування. Завдяки цьому методу також легше зрозуміти суттєву відмінність українського фемінізму, не зважаючи на те, що власне феміністичний рух зародився саме на Заході. *Історико-генетичний* розкрив спадкоємність та мінливість, яка заснована на наступності та видозміні, існування жінок із різних страт Харківської губернії, які немовби наслідували одна одну, досягнення одних не зводились нанівець, а трансформувалися в інші. *Ретроспективний* метод допомагає знайти витoki тієї чи іншої проблеми у становищі жіноцтва в різних сферах їх життя. Коли тема будь-якою мірою стосується промисловості, то важко обійтись без *статистичного* методу, тим більше, що деякі моменти досліджувались уперше. Для підтвердження певних гіпотез потрібно було зібрати максимальну кількість даних, обробити, перевірити їх відповідність та проаналізувати отриману інформацію. Звісно, не зволікаючи нерозривним зв'язком кількісних закономірностей життя суспільства із їх якісним змістом. *Системний* метод допоміг згрупувати отримані матеріал, хоча деякі проблеми мають суміжні теми, тому досить важко було їх відокремити. Наприклад,

питання з приводу доцільності вищої жіночої технічної освіти та законопроекту про введення жіночої фабричної інспекції.

Міждисциплінарність гендерних досліджень обумовлюють використання методу рефлексивної соціології, який дає можливість розглянути (також і в історичній перспективі), як жінки та чоловіки самі оцінювали свій статус і права, як вони рефлектували з цього приводу. Цей метод використовувався в першу чергу в дослідженні становлення самосвідомості жіноцтва. Друга половина XIX та початок XX століть стали значним поштовхом у зміні свідомості жінок Харківської губернії, бо коли їх власне міркування, самоспостереження та самопізнання, досягнувши певного рівня, вийшло на зовні, то навколишнє середовище й влада, в першу чергу, активно почали протидіяти цьому процесу. Тому без використання методу рефлексивної соціології важко проаналізувати, наприклад, ті ж зміни у законодавстві, особливо причини та характер цих змін.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що це перше комплексне дослідження з історії мешканок міст Харківської губернії: зокрема вперше висвітлюється гендерний аспект у краєзнавстві взагалі, а не тільки Слобожанщини; вперше був зроблений акцент на дискримінаційних аспектах отримання початкових знань саме представницями жіночої статі, замість надання загальних характеристик; висвітлено гендерну стратифікацію жінок в нижчій та середній професійній освіті; вперше було здійснено комплексне дослідження з історії розвитку вищої жіночої освіти в Харкові; у роботі вперше була з'ясована кількісна та якісна присутність жінок у промисловості губернії; вперше була висвітлена боротьба жінок за виборчі права на Слобожанщині.

Практичне значення дисертації. Дисертація має теоретичне значення, тому є сенс подати відомості про наукове використання результатів досліджень. Матеріал можна використовувати для спецкурсу “Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861 – 1917 рр.)”. Безумовно є можливість використовувати результати дослідження у спецкурсах

з історії фемінізму, “women studies”, соціальна фемінологія, гендерні дослідження та ін., які успішно читаються в більшості університетів світу й останнім часом поступово вводяться до програм пострадянських навчальних закладів, у тому числі і в українських.

Апробація результатів дослідження відбулась на декількох конференціях: 51-шій студентській науковій конференції, присвяченій 225-річчю з дня народження В.Н.Каразіна (14-15 травня 1998 р.); Науковій конференції молодих вчених з історичного краєзнавства, присвяченій 200-річчю Харківської єпархії (18 грудня 1998 р.); 52-гій науковій конференції молодих вчених “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”, присвяченій 55-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників (29-30 квітня 1999 р.); XVII-й науковій історико-краєзнавчій конференції молодих вчених “Харків на межі тисячоліть” (10 грудня 1999 р.); міжнародній науковій конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України (16-18 травня 2001р.); XIX краєзнавчій конференції молодих вчених, присвяченій 100-річчю наукового гуртка на історико-філологічному факультеті Харківського університету (14 грудня 2001 р.); міжнародній науково-практичній конференції (18 грудня 2003 р.) “Гендерна політика міст: історія і сучасність” (Харків); I-й міжнародній науково-теоретичній конференції (24-26 вересня 2004 р.) “Український жіночий рух на зламі тисячоліть” (Львів).

Основні положення дисертації знайшли відображення у п'ятьох публікаціях, з яких три у фахових виданнях з історичних наук, затверджених Вищою атестаційною комісією України: Жіноча професійна освіта в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. //Проблеми історії та археології України: Матеріали міжнародної наукової конференції (Харків, 16-18 травня 2001 р.). – Харків, 2001. – С.133; Розвиток жіночої професійної освіти в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття //Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія”. – Вип. 7. – Харків, 2001. – С. 97-104; Професійна освіта як ознака гендерної стратифікації

жінок у промисловості Харківської губернії (в др. пол. XIX – на поч. XX ст.) // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія”. – Вип. 9. – Харків, 2002. – С. 33-38; “Антимонопольні” дії жінок щодо вищої освіти в Харківській губернії у другій половині XIX ст. на початку XX ст. // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія”. – Вип. 11. – Харків, 200. – С. 202 – 206; Вибірчі права жінок Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український жіночий рух на зламі тисячоліть. Матеріали I-ої міжнародної науково-теоретичної конференції 24-26 вересня 2004 року. – Львів, 2004. – С.32-37.

Також основні положення і висновки розділу з історіографії дослідження були викладені у рецензіях на використану літературу в міждисциплінарному журналі “Гендерні дослідження”: *Марина Воронина*. Пушкарева Н.Л. Русская женщина: история и современность: История изучения «женской темы» русской и зарубежной наукой. 1800 – 2000: Материалы к библиографии. – М., 2002 – 526с. // Гендерные исследования, № 7-8(1-2/2002): Харьковский центр гендерных исследований. – С.362-364; *Марина Воронина*. Маланчук-Рибак О. Жінка в історії: Навчальна хрестоматія для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів. – Львів, 2002. – 336 с. // Гендерные исследования, № 7-8(1-2/2002): Харьковский центр гендерных исследований. – С. 365-366; *Марина Воронина*. Айвазова С.Г. Русские в лабиринте равноправия: Очерки по литературной теории и истории. Документальные материалы. М., 1998.- 408 с. // Гендерные исследования, № 7-8(1-2/2002): Харьковский центр гендерных исследований. – С. 366-372; *Марина Воронина*. Котлова Т.Б. Российская женщина в провинциальном городе на рубеже XIX – XX веков. Иваново, 2003. – 168 с. // Гендерные исследования, № 12(1-2/2004): Харьковский центр гендерных исследований. – С. 194-197; *Марина Воронина*. Юкина И.И. История женщин России: Женское движение и феминизм в 1850 – 1920-е годы. Материалы к библиографии. – СПб., 2003. – 234 с. – (Серия

«Гендерная коллекция»). // Гендерные исследования, № 12(1-2/2004): Харьковський центр гендерних досліджень. – С. 186-189.

Структура дисертації. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 205 сторінки машинопису, із них 166 – основного тексту. Список використаних джерел та літератури включає 271 позицій.

РОЗДІЛ 1

Історіографія та джерела

§ 1.1. Історіографічний аналіз літератури.

Гендерний аспект в історії жительок міст України взагалі і Харківщини зокрема досліджується вперше. Певною мірою, гендерні дослідження – це намагання заповнити прогалини в історії, яка десятиліттями не відображала різноманітні аспекти соціальних проблем статі. Періоду другої половини ХІХ – початку ХХ століть в Україні було присвячено дуже багато робіт будь-якого формату, проте більшість видань взагалі треба означити, як ті, де повинні були бути відомості про жінок, але їм там не знайшлося місця, їх існування і діяльність проігнорували. У працях, що носили загальний характер, цій проблемі теж приділялося мало уваги. Проте, оцінка попереднього досвіду завжди дає змогу виявити нові перспективи для істориків. Окрім того, відношення до “жіночого питання” було й залишається неоднозначним, тому статево-ролеві стереотипи дослідників різних часів потребують певного аналізу.

У другій половині ХІХ на початку ХХ століть тема “жіноче питання” була дуже популярною, не говорячи вже про її актуальність безпосередньо у житті суспільства. Висловлювання з цієї проблеми можна було знайти як на сторінках журналів, так і окремих видань. У періодиці, звичайно ж, не рідко зустрічалися фрази на зразок: “жінка – це недорозвинутий чоловік”, “її місце тільки біля домашнього вогнища”. Таким чином, з’явилась нагальна потреба активно ставати на захист здібностей і можливостей жіноцтва. За підготовку монографій по цій темі бралися найчастіше поборники жіночого рівноправ’я. Одним із заповзятих поборників фемінізму був В.М.Хвостов. У своїх працях він спростовував вище згадуванні вислови за допомогою наукових досліджень

та фактів із буденності [251-254]. Проте його роботи містять лише загальноросійську та зарубіжну статистику, без будь-яких суто губернських прикладів. Тому цінність праць цього автора на сьогодні полягає в тому, що він озвучував різноманітну громадську думку тих часів. Це ж стосується і досліджень інших авторів [115, 145].

Пропагуванням ідеї рівноправ'я займалася і відома суспільна діячка, активістка, член Союзу Рівноправ'я Жінок та згодом Ліги рівноправ'я жінок Є.Н.Щепкіна [260 – 262]. Її роботи відрізняє “конкретика”, можливо, це результат того, що вона сама була активною учасницею жіночого руху, а не сторонньою спостерігачкою, та й із більшістю проблем їй доводилося зіштовхуватися особисто.

З претензіями на “конкретику” в 1899 році була написана брошура “Женщина-работница” Н.К. Крупською, звісно, не без втручання В.І.Леніна [170]. Робота до 1905 року друкувалась нелегально у видавництві “Искра”, потім перевидавалась. Не зважаючи на назву, дуже багато уваги було присвячено селянкам, а не робітницям, і більшість тексту – звичайна соціалістична агітація. У роботі протиставляється жінка-робітниця “робітничому класу”, хоча жінки і працювали пліч-опліч з чоловіками-робітниками, та все одно не вважалась єдиним цілим [170, с.19]. Н.К. Крупська багато акцентувала на злиденності життя “робітничого класу” і особливо жіноцтва: що на зарплатню жити було неможливо. І поряд із цим писала про те, що статус робітниці забезпечував матеріальну та моральну незалежність і від батька, і від чоловіка, а, іноді, жінка навіть могла утримувати безробітного чоловіка [170, с. 18-19].

Відомою дослідницею жіночого рівноправ'я була О.М.Коллонтай. Її робота “Социальные основы женского вопроса” написана в 1909 році й на сьогодні не втратила своєї цінності [165]. Особливе значення ця книга має завдяки тому, що присвячена саме проблемам робітниць, на відміну від брошури Н.К.Крупської, і взагалі якість роботи на декілька порядків вище

останньої. Тут є ґрунтовний аналіз законодавства Російської імперії, і порівняльні дані з країнами Європи та США, проекти програм вирішення “жіночого питання”. Хоча О.М.Коллонтай дотримувалася радикальних поглядів, але вони певною мірою співпадали з поглядами її ідеологічних супротивниць – лібералок, оскільки багато було суто жіночих проблем, де станова різниця не проявлялася. Звісно, не обійшлося без революційної агітації, проте робота має саме феміністичний характер.

О.М.Коллонтай не друкувалася в таких журналах, як “Женский вестник”, “Союз женщин” та ін., скоріше через політичні погляди. Представники ж ліберального жіночого руху вважали такі видання за одну з головних трибун – а, оскільки їх була більшість, то і їх ідеї були більш розповсюдженими [97, 98, 107]. Звісно, найбільш активними кореспондентками були власне, як вони самі себе називали, “редакторші”: А.Мессарош, М.І.Покровська (голова Жіночої прогресивної партії) та М.А.Чехова (член Російського жіночого взаємно-благодійного товариства, голова Союзу рівноправ'я жінок, президент московського відділу Всеросійської ліги рівноправ'я жінок). Головна цінність їх статей для дослідження нашої теми полягає в тому, що окрім особистих переконань, вони публікували звичайну хроніку подій, особливо ту, що нерідко можна знайти лише в цих жіночих журналах, бо “чоловіча” періодика, за звичай, просто ігнорувала подібне. Без цих шпальт “російської хроніки” деякі архівні матеріали здаються незрозумілими і не можуть підлягати повноцінному аналізу. Окрім видавниць у створенні номерів приймали активну участь такі автори, як: П.Аріан (засновниця Санкт-Петербурзьких Жіночих політехнічних курсів), А.Шабанова (голова Російського жіночого взаємно-благодійного товариства), П.А.Ткачов, П.Дубовська, А.Мансветов, А.Антипова та ін. [124, 125, 142, 175, 193 – 196, 236, 241, 242, 258].

Однією з фундаментальних праць з будь-якого питання історії Харківщини дореволюційного періоду є двотомна праця “История города

Харькова за 250 лет его существования (1655 - 1905).” Д.І.Багалія та Д.П.Міллера [127]. Усі аналогічні праці наступних років поступаються їй за обсягом, і за змістовним наповненням. Ми не побачимо в розподілі тем статевої дискримінації. У монографії достатньо приділяється уваги всім існуючим жіночим навчальним закладам тих десятиліть, інша річ, що їх у наявності було дуже мало. Окрім того, її розділи, що були присвячені тій чи іншій сфері життя харків’янок, не носили лише описовий характер. Наприклад, критикувався рівень середньої жіночої освіти та взагалі система освіти, точніше втрата прямого зв’язку між навчальними закладами різних рівнів, їх скінченність для дітей з непривілейованих страт. Центральне місце у всьому тексті займає аналіз благодійницької діяльності мешканців міста та їх прагнення допомогти всім нужденним. А оскільки харків’янки приймали в цьому найактивнішу участь, то й діяльність видатних жінок не залишилась “за кадром”.

Ми не зустрінемо в цій праці жодних ознак гендерного підходу, можливо, справа в тому, що один із авторів притримувався певних громадських та загальнолюдських принципів. Так, Д.І.Багалій, як політик і громадський діяч підтримував надання тих чи інших прав жіноцтву. Наприклад, будучи членом Державної Ради, він, один із не багатьох, проголосував за те, щоб жінки мали право працювати присяжними та приватними повіреними, тобто мали право на реалізацію юридичної освіти і таких прикладів дуже багато.

Єдиною методологією за часів СРСР був марксизм-ленінізм. Фундаментальне ж поняття “клас” не співвідносилось з гендерною складовою соціальних процесів та соціальних інститутів.

Для історіографії цього періоду стало притаманним використання класового підходу на тлі абсолютного ігнорування гендерних проблем навіть в середині класу-гегемону. Жіноцтво у висвітленні істориків стало “масою”, за яку треба було боротися, яку треба було спрямовувати на “єдиний правильний шлях” [138, 167]. Жіноча тема стала вважатися непрестижною.

Закручування “гайок” розпочалося, звісно, не одразу. У перше десятиріччя після Жовтневого перевороту основна увага приділялась сучасним подіям або ідеалізації революційного минулого.

Одним із перших монографічних досліджень була робота Я.Звігальського та М. Іванова “Професійна освіта на Україні” 1927 року видання [147]. Автори зайняли більш-менш нейтральну позицію у висвітленні розвитку та стану дореволюційної освіти. Однак це, скоріш, пояснюється саме датою появи книги, точніше особливим внутрішнім політичним кліматом у радянській країні. Тільки в цій книзі міститься матеріал про “Жіночий політехнікум у Харкові”. У жодному наступному дослідженні з дореволюційної освіти цей факт більше не згадувався [132, 134, 168, 186 – 189, 198, 220].

З остаточним встановленням тоталітарного режиму жіноча тематика, та особливо висвітлення діяльності жіноцтва не революційного (соціал-демократичного) спрямування, набула маргінального статусу. Окрім того, ще в 1930 році жіноче питання офіційно стало вважатися “вирішеним”. Тобто радянська влада лише за 13 років “вирішила” усі багатовікові проблеми дискримінації, депривированості, тобто жінки отримали рівні права в усіх сферах життя. Насправді ж, на жаль, це була лише офіційна доктрина і те, що жіноча тематика опинилась на маргінесі простору історії, основне тому підтвердження.

Узагалі 70 – 80-ті роки ХХ століття в радянській історіографії можна назвати часами “застою”, причому цілком справедливо проводити паралелі з подібним періодом у загальній історії СРСР. Основна маса спеціалістів менше займалися прямою агітацією, бо вже не одне покоління виросло після встановлення “влади Рад” і навіть після вирішення “жіночого питання”. Тому більшість істориків не вважали за потрібне звертати увагу на нові віяння у світовій історичній науці. За інерцією період дослідницького “застою” продовжився навіть і на початку 90-х років.

У 1988 році була опублікована монографія Е.О.Павлюченко “Женщины в русском освободительном движении от Марии Волконской до Веры Фигнер”. Проте, не зважаючи на багатообіцяючу назву, що претендувала на презентацію загального висвітлення жіночого руху, робота стала черговою даниною радянському режимові. Засулич на її думку була провісницею “червоного терору”, а принципова відмінність “жіночого питання” та російського фемінізму від західного полягала в його антифеодальному характері [190, с. 6-7].

У дослідженнях, що були присвячені “робітничому класу” вже за традицією ігнорувалась жіноча тема. Більшість радянських істориків у працях з питання про чисельність робітників та становлення робітничого законодавства використовували загальноросійську статистику, в кращому випадку дані зі Санкт-Петербурзької, Московської та ще деяких суто російських губерній. Але, по-перше, на основі таких матеріалів неможна говорити навіть про висвітлення положення робітництва в українських губерніях, а не в окремій Харківській. По-друге, єдиними жінками-робітницями, яким приділялась увага в радянській історіографії, це працівницям текстильної промисловості, що була в основному зосереджена у Володимирській, Костромській та Ярославській губерніях. Проте, цей регіон і на сьогодні залишається унікальним, аналогів якому не існувало на всій території Російської імперії [169]. Та, оскільки, більшовики тут отримали найширшу підтримку серед робітниць, це стало приводом ототожнювати особливості історичного розвитку вище згадуваних губерній з положенням робітниць і на Харківщині, і на решті територій. По-третє, недоліком основної частини дореволюційних статистичних збірників була слабо представлена гендерне маркування робітництва [122, 164, 197, 212, 232]. Таким чином, жіноцтво майже не було презентовано у наукових дослідженнях і загальне поняття “робітничий клас” фактично не включало в себе жіночий чинник. А єдині нариси з історії жінок-робітниць на матеріалах суто російських губерній лише закріплювало ілюзію повного висвітлення даної проблематики.

Одним із таких істориків був Ю.І.Кир'янов, який присвятив декілька значних за обсягом монографій саме робітничому класу Російської імперії. У всіх їх розділах, що висвітлювали основні сфери існування пролетаріату, ми майже не зустрінемо такі поняття як “робітниця”, “пролетарка”, “жінка”. Жіноцтву присвячено лише декілька абзаців із приводу їх заробітної плати: те, що вона була найчастіше менше, ніж чоловіча. Однак, цей факт не отримав суттєвого аналізу і пояснення [155 – 162].

Ю.І.Кир'янов разом із П.В.Проніною також видав не один бібліографічний показник, присвячений робітництву в дореволюційний період [157 – 159]. Усі роботи зі списку, що мали назву, пов'язану з жінками, були опубліковані до кінця 1917 року. Решта мала гендерно нейтральні заголовки. Тобто, знову можна прийти до висновку, що радянських істориків мало цікавили дослідження з жіночої проблематики. Жінка протягом десятиліть була лише робітником жіночої статі.

Набагато простіше висвітлити здобутки “соціалізму” після 1917 року, ніж показати, що все це вже існувало (заводські лікарні та їдальні, безкоштовні амбулаторії для немовлят, адресний розподіл молока для нужденних, локальний восьмигодинний робочий день, закон про страхування, початкове навчання для дорослих, культурно-просвітницькі “Будинки робітників”, виборче право), або було на стадії розроблення (загальне початкове навчання). Усі ці питання фактично не були висвітлені в радянській історіографії.

Подібна ситуація спостерігалася і в дослідженнях з історії освіти [134, 186 – 189, 198, 220]. Відкривши будь-яку з праць цього періоду, ми знайдемо лише дві три сторінки й то присвячені жіночій вищій освіті. Дослідники вивчали, так би мовити, загальну історію цієї сфери суспільного життя. Однак не можна нехтувати тим фактом, що в Російській імперії “спільне навчання” було виключенням, а не правилом. Лише в парафіяльних школах навчались дівчатка та хлопчики разом, але відомство Святого Синоду охоплювало не

велику частку дітей. Сучасники завжди відмічали різницю у змісті навчання між жіночими та чоловічими навчальними закладами.

У монографії В.Р.Лейкіної-Свірської “Русская интеллигенция в 1900 – 1917 годах” 1981 року видання були висвітлені лише державні вищі навчальні заклади [172]. Оскільки жіночі навчальні заклади були тільки приватними, то і їх студенток авторка не вважала об’єктом свого дослідження, тому і до лав “інтелігенції” ці жінки не потрапили.

Тема “вища професійна жіноча освіта в Харківській губернії” залишалася “білою плямою” не лише в загальноросійських дослідженнях [134, 186 – 189], а й у тих, що були присвячені меншій за географічними межами території – українським землям [132, 168, 185, 198, 220, 228]. Нижча та середня професійна жіноча сфера знаходилась у тому ж становищі. Науковці цього часу, що звикли до радянської системи навчання, переносили цю “кальку” й на дореволюційний період: висвітлювали розвиток тільки чоловічої освіти, ігноруючи жіночі навчальні заклади.

У всіх дослідженнях, що були присвячені розвитку вищої освіти, основна частина уваги приділялася Вищим жіночим курсам та іноді, мимохіть комерційній освіті, яка цікава для нас тим, що тут мали право навчатися жінки, навіть не зважаючи на національну приналежність (квота для євреїв). У 1991 році була опублікована фундаментальна праця А.Є.Іванова “Высшая школа России в конце XIX – начале XX века”, яка не стала виключенням у висвітлені цієї проблеми [148]. Однак треба відмітити, що автор детально проаналізував загальні тенденції розвитку вищої освіти в Російській імперії. Такі матеріали дали змогу з’ясувати: чого саме було позбавлено жіноцтво і, в наслідок цього, до чого воно прагнуло. А.Є.Іванов навіть зробив спробу визначити періодизацію розвитку вищої жіночої школи.

Взагалі, якщо в подібних виданнях і згадувалося про жіноцтво, то лише для того, щоб підкреслити переваги радянського ладу, який і надав йому всі

права та свободи. Немовби й не було в дореволюційні часи жодних жіночих здобутків на цьому поприщі.

Жіноча тема була реабілітована лише завдяки таким ентузіастам як Г.А.Тішкін та Н.Л.Пушкарьова [210, 235], вони були єдиними серед радянських істориків, хто спрямував свій дослідницький таланти на жіноцтво, маючи у розпорядженні величезний хронологічний “шмат” історії: цілі століття від утворення східнослов’янських племен і до розвалу СРСР. Як зазначав американський автор Річард Стайтс у 1990 році: “Першою за останні 50 років серйозною радянською роботою на дану тему [зародження в Росії жіночого питання]стала монографія Григорія Тішкіна”. Хоча останній і мало симпатизував феміністкам ліберальної течії [226, с. 568]. Саме ці автори повернули значимість самостійної діяльності жінок і саме ці автори й на сьогодні залишаються провідними спеціалістами з цієї проблеми. Але, звісно, вони не могли самотужки заповнити весь вакуум.

Цінність для дослідження представила монографія професора історії Джорджтаунського університету Р. Стайтса “Жіночий визвольний рух у Росії: Фемінізм, нігілізм та більшовизм, 1860 – 1930” 1978 року видання. Як зазначили редактори російського перекладного видання 2004 року: “...трохи шкода, що така чудова робота написана зарубіжним дослідником – пророка у своїй Вітчизні знов не знайшлося, і написано давно, у 1970-ті рр., а ми тільки сьогодні знайомимось з нею. Також шкода, що російські історики до цих пір не зробили дослідження подібного масштабу на тему жіночого руху і жіночої політичної участі”[226, с. 8]. Сам автор вважав свою роботу етичною історією, спробою показати вплив ідеалів і цінностей на певні соціальні групи. Р. Стайтс віддає перевагу “вивченню малих груп, біографій, персоналій та особистих взаємовідносин” перед строгим соціологічним і статистичним аналізом широких прошарків населення. Таким чином він намагається уникнути вад історії соціальних рухів, що так були характерні для історіографії радянського періоду.

Маючи таку “спадщину”, важливо проаналізувати, як його подолали сучасні дослідники.

Для української історіографії найбільш актуальною темою є національна ідентифікація [244]. Особливої популярності набули дослідження з ментальності та особливого становища жінки на українських землях. Першими дослідженнями стали кандидатські дисертації з політології, а не безпосередньо історії: Г.І. Ткаченко “Жіноче питання в українській суспільно-політичній думці” 1994 року і І.О. Волкової “Жіноче питання в Україні (друга половина XIX ст.)” 1995 року [237, 133].

Працею з історії дореволюційного українського жіноцтва є на сьогодні “Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія” Л.О.Смоляр [223]. Тут зібраний величезний фактичний матеріал. Однак не дивлячись на посилання на регіональну статистику, монографія залишається загальноукраїнською. Факти зібрані для підтвердження узагальнюючої ідеї авторки: повернути українське жіноцтво історії. Відсутні особливі тенденції розвитку окремих губерній [223]. Роботу не можна віднести до гендерних досліджень, бо скоріше вона має описовий характер, проте їй притаманне певне феміністичне забарвлення.

За роки незалежності нашої України було захищено кілька дисертаційних досліджень [135, 143, 163, 227, 230, 240], які можна віднести до “women’s studies” або жіночої проблематики і лише одна з них презентує гендерні дослідження [163]. Проте, не всі автори використовували новітні методи дослідження. Наприклад, Т.В. Сухенко в дисертаційному дослідженні “Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.)” тільки в “актуалізації” теми зазначила про “тенденцію вітчизняної історіографії відтворювати історію освіти на основі дослідження діяльності лише чоловічих закладів” [230, с. 1]. Утім, зовсім не зосереджується увага на розбіжностях у навчальних програмах жіночих і чоловічих середніх освітніх закладів і, особливо, на нерівних правах і можливостях для випускників за гендерним

принципом. Подібні недоліки можна зустріти і у праці Т.В. Тронько [240]. Головними положеннями в обох роботах є українське національне питання, політика русифікації у освітній сфері. Проте ця проблематика була притаманною й для чоловічої освіти, у цьому напрямі внутрішньої політики стать учнів не відігравала особливої ролі.

Дослідження О.С. Гнатчук, М.С. Дядюк, Н.Г.Старченко, Л.В. Ганюкової та О.Р. Кісь дійсно гідні уваги, бо на відміну від вище згадуваних, заповнюють “білі плями” в історії як жіночій, так і загальній, з використанням нових методів. Проте, вони мають досить опосередковане значення для нашої дисертаційної роботи через обрану тематику і хронологічні межі.

Звісно, не можна нехтувати й науковими дослідженнями загального характеру. Т.А. Стоян в роботі “Університетська освіта в Україні в др. пол. ХІХст.” традиційно були висвітлені станові проблеми та єврейське питання. Особливу увагу авторка звернула на політику русифікації та протистоянню католицизму. Утім, жодним словом авторка не обмовилась із приводу “жіночого питання”, немов і не було тієї запеклої боротьби за право на вищу освіту [229].

Треба віддати належне дослідниці Т.А. Удовицькій за її працю “Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.) 2002 року [243]. У дисертаційній роботі підкреслена роль приватних вузів, де “було повною мірою реалізоване спільне навчання чоловіків і жінок” [243, с.12]. Також авторка акцентувала увагу на інноваційному характері комерційних закладів вищої освіти і на тому, що саме на базі вищих жіночих медичних курсів в Україні з’явилися перші самостійні вищі медичні навчальні заклади і в Харкові у тому числі.

Для російської історіографії останніх років із даної проблематики у більшій мірі є характерним роботи загального масштабу. Змінюється державна ідеологія, політичний та економічний устрій – усе це тягне за собою переосмислення свого минулого. Як не дивно, провідну роль у дослідженнях

жіночого руху в Російській імперії у другій половині XIX початку XX століть відіграють політологи та соціологи. До перших відноситься робота С.Г.Айвазовой “Русские женщины в лабиринте равноправия: Очерки по литературной теории и истории. Документальные материалы” 1998 року видання та її статті в журналах [118 – 121]. Автор проаналізувала витoki російського фемінізму і його особливості. Проте, оскільки С.Г.Айвазова перш за все є спеціалістом із історії жіноцтва радянського періоду та особливо сучасності, то й дослідження першої хвилі фемінізму має швидше прикладний характер.

Не можна й проігнорувати дослідження соціолога І.І.Юкіної, особливо її статі з приводу виборчих прав жіноцтва Російської імперії [264 – 269]. Ця тема замовчувалася радянськими істориками. Окрім того, вона є автором серйозної бібліографічної роботи “История женщин России: Женское движение и феминизм в 1850 – 1920-е годы. Материалы к библиографии” (2003 рік) [266]. Унікальність її полягає в тому, що дослідниця не просто надає звичний історіографічний нарис, а намагається прослідкувати “етапи розвитку історії жінок у вітчизняній [російській] історіографії” та зміни щодо об’єкту й предмету дослідження. Саме І.І.Юкіна акцентує увагу на “жіночих дослідженнях” в історії у виконанні жінок-істориків [266, с. 12, 16]. До того ж, на відміну від подібної роботи Н.Л.Пушкарьовой [210] “бібліографічний покажчик поділений на рубрики, в середині яких можна прослідкувати розвиток даної проблеми...у кожній темі надані матеріали, які відносяться до дореволюційного та радянського періоду” – це, так званий, тематично-хронологічний розподіл.

Для сучасної української та російської історіографії є притаманним розробка тих проблем, що в дореволюційні роки найбільш широко були висвітлені учасницями ліберальної течії жіночого руху: селянки, стереотип жінок з привілейованих страт, Вищі Жіночі курси, Перший Загальноросійський жіночий з’їзд, тощо. Не має сумніву в актуальності цих тем та в жаданні їх

висвітлити. Проте, це далеко не весь спектр тем із історії жіноцтва й, головне, з історії першої хвилі фемінізму. Крім того, настав час досліджувати регіональну історію, і тим самим доповнювати загальнодержавну.

Для історіографії з дослідження теми є характерним своєрідний розподіл рівня висвітлення. Найбільш інформативним і суттєво наповненим є дореволюційний період. Можливо, через те, що дослідники були або частиною власне “першої хвилі фемінізму”, або були безпосередніми спостерігачами цього руху. Перші вважали за свій моральний обов’язок розповсюджувати якомога більше відомостей про жіноцтво, популяризувати жіночий рух. Другі ж констатували стрімке піднесення жіночої активності, певні досягнення та зміну суспільної свідомості. У дореволюційні роки дослідники не зневажали жодним фактом, жодною подією – все це аналізувалося, оцінювалося навіть робилися деякі прогнози, щодо подальшого розвитку боротьби жінок за власні права.

Радянський період історіографії характеризується певним ігноруванням “жіночого питання” в ті роки. Дослідження жіночого руху в Російській імперії прямо вказує, що феміністки власними зусиллями досягли збільшення жіночих нижчих та середніх освітніх закладів, право на вищу освіту, активне й пасивне виборче право на регіональному та на загальнодержавному рівні та ін. Таким чином, могли з’явитися непорозуміння з приводу того, що ж, на справді, радянська влада “дала” жіноцтву. Усе це не вписувалося в межі комуністичної ідеології. Тому висвітлювались фрагменти з жіночої історії, що підкреслювали лише негативні сторони дореволюційної епохи.

Сучасна історіографія на даному етапі свого існування, головним чином, представлена дослідженнями з приводу теоретичних проблем гендерних досліджень та інституалізації останніх. Звісно, без цього не можливо вивчати гендер на конкретному матеріалі. Проте, історикам України та й інших пострадянських держав зараз треба наздоганяти Захід, бо там жіночі дослідження вже існують і успішно розвиваються з кінця 1960-х років. Та оскільки гендерні дослідження вийшли саме з “women studies”, то й розвиток їх

відбувався органічно та природно. Тому, сучасним українським дослідникам потрібно одночасно і засвоювати методи гендерних досліджень, і застосовувати їх у розробці нових тем.

Велике значення мають загальні роботи, особливо щодо методології гендерних досліджень. Як найменше, для того, щоб власне розуміти: чи дійсно дана проблематика відповідає останнім, чи дійсно це – дослідження системи владних відношень, а не просто нарис життя городянок в другій половині XIX – на початку XX століть.

Термін “гендер” у сучасному розумінні був запропонований психоаналітиком Робертом Столером ще в 1963 році, проте лише з 1980-х гендерна концепція зайняла своє гідне місце в історичній науці. У грудні 1985 року на зібранні Американської історичної асоціації з доповіддю виступила Джоан Скотт (яка починала свою наукову діяльність як історик-фемінолог). На основі цього виступу згодом з’явилися її статті, а пізніше, в 1999 році й фундаментальна праця: “Gender: A Useful Category of Historical Analysis” (“Гендер: корисна категорія історичного аналізу”) [271]. У цій роботі ми не зустрінемо протиставлення жіночої історії чоловічій, навпаки вона пропагує їх об’єднання та взаємопроникнення. Історична наука повинна розвиватися, на її думку, не зациклюватися на старій парадигмі, а завдяки включенню жіночого досвіду та застосуванню методології інших наук, переходити до нової парадигми, щоб не ставати ортодоксом у середовищі гуманітарних наук. Крім того, можна сказати, що ця книга – перша фундаментальна теоретична робота з гендерних досліджень у науковому світі. На неї посилаються всі без виключень дослідники пострадянських країн, що висвітлюють частково або глобально теоретичні основи даної дисципліни, хоча вона досі й не переведена ні на російську, ні на українську мову – це, свого роду, “Новий Заповіт” для істориків гендеристів.

Цілком зрозуміло, що навіть за той недовгий термін існування гендерних досліджень на пострадянському просторі (із 1980-х років) знайшлися і в

середовищі жінок-істориків ті, кому не завадив суто науковий досвід з історичної науки сприймати нові закордонні “віяння”. Примітно, що вони навіть не тільки встигли опублікувати власні статті, розділи та монографії, а й стали пропагандистками гендерних досліджень у всіх наукових і суспільних колах різних вікових груп.

Загальну історію становлення гендерних досліджень у своїх чисельних роботах висвітлила й продовжує цим займатись Н.Л.Пушкарьова [199-210]. Крім того, багато уваги приділяється створенню їх методології. На думку дослідниці, гендерна експертиза вимушує вивчати не статтю саму по собі, не взаємовідносини статей, а досліджувати всю множинність соціальних зв'язків. “Наприклад, дослідження класів та соціальних груп у випадку застосування гендерної методології дозволяє вникнути в процеси “конструювання” гендерних розбіжностей, що були закріплені ідеологією, релігією або їм обома, та змусити дослідника розмірковувати про те, як цей чинник визначав “суспільний простір”, в якому функціонував даний клас або соціальна група, як співвідносились у системі пріоритетів даного класу або групи особисті та суспільні цінності” [131, с. 303 - 304]. На думку Н.Л.Пушкарьової, гендер – це системна характеристика соціального порядку, методологія, якого поділяється на статево-ролеві (гендерні) стереотипи, статево-ролеві норми та статево самосвідомість (ідентичність) [200, № 3 с.171]. Історик-методолог взагалі дотримується феміністичних поглядів і саме в цьому напрямку посуває гендерні дослідження в сучасній російській науці.

Велике значення для всієї історичної науки, й зокрема, для написання даної дисертації, мала фундаментальна праця Н.Л.Пушкарьової “Російська жінка: історія та сучасність: Історія вивчення “жіночої теми” російською й зарубіжною наукою. 1800 – 2000: Матеріали до бібліографії” [210]. Протягом 25 років збиралися, аналізувалися, систематизувалися “матеріали до бібліографії”, завдяки чому з'явився бібліографія, що включила вісім тисяч найменувань книг, журнальних статей, газетних публікацій, на багатьох мовах,

де досліджувалися і розглядалися майже всі сфери життя жінок протягом століть. Історіографічний нарис, значний за об'ємом, допомагає зорієнтуватися в спрямуваннях історичної науки за півтора століття вивчення досліджувального періоду.

Для розповсюдження гендерних досліджень в історичній науці на пострадянському просторі докладає багато зусиль Л.П.Репіна [213 – 217]. Дослідниця займається не тільки безпосередньо історичними проблемами, а й методологією історії та методикою викладання гендерних досліджень. Л.П.Репіна вважає, що гендерна історія “набула свою нову якість у результаті теоретичного переосмислення предмета дослідження, перегляду концептуального апарату і методологічних принципів “жіночої історії” за рахунок, перш за все, введення концепту гендера (gender) (рід, вид), який має соціально-історичні виміри і працює як один з головних факторів, які пояснюють історичні явища і процеси” [216, с. 153].

Не менш вагомий вплив на дисертацію мали праці С.Г.Айвазовой. Окрім фундаментальної праці «Русские женщины в лабиринте равноправия» [121], в якій автор одна з перших приділила увагу вивченню та аналізу Першого Загальноросійського жіночого з'їзду. Була також видана низка праць на матеріалах публічних лекцій для різних аудиторій. Головною їх ідеєю є “правова культура” і формування її на рівні свідомості в жінок, права та можливості останніх [118 – 121].

Найбільш відомим у колах гендерологів є тритомне навчальне видання Харківського центру гендерних досліджень “Введение в гендерные исследования” під редакцією І.А.Жеребкіної [131]. У першій частині зібрані статі науковців відомих не лише на пострадянському просторі, а й на Заході, з гендерних досліджень у соціології – О.Ярська-Смірнова, О.Здравомислова, Г.Тьомкіна, філософії – І.Жеребкіна, С.Жеребкін, І.Кон, О.Мещеркіна, політології – С.Ушакін, І.Чикалова, історії – Н.Пушкарьова, Л.Попкова, юриспруденції – С.Поленіна, економіки – О.Мезенцева, філології – О.Горошко,

О.Гапова, культурології – А.Усманова, психології – О.Іванова. У другій частині представлені фрагменти-переклади. Більшість з них – це витяги з праць провідних західних гендерних та феміністських теоретиків, таких як Джудіт Батлер, Розі Брайдотті, Тереза де Лауретіс, Люсі Ірігаре, Джуліет Мітчел, Гейл Рубін, Елен Сіксу, Джоан Скотт, які відіграли важливу роль у створенні нової академічної соціальної дисципліни “гендерні дослідження” в системі розвитку західного соціального знання. Третя частина навчального посібника містить програми навчальних курсів північноамериканських та західноєвропейських університетів. Взагалі це унікальне видання, яке не має аналогів на пострадянському просторі. Можливо, майбутні спроби створити подібний посібник будуть більш цілісними за формою, проте гендерні дослідження на території колишніх радянських республік все ще в процесі становлення.

Серед періодичних видань найбільш популярним є міждисциплінарний журнал «Гендерные исследования», який видає Харківський центр гендерних досліджень (до речі, найбільш відомий, як у пострадянських державах, так і на Заході, центр саме цього наукового напрямку). Тут друкуються як вже визнані в усьому світі науковці, так і початківці. Окремі статті на гендерну тематику з’являться в останні роки й в інших періодичних виданнях. Хоч, ці публікації швидше виключення, “данина оновленню” [118, 120, 126, 136, 201, 203, 204,213,214].

Усі ці праці знаходяться в авангарді одного з спрямувань сучасної історичної науки і є складовими майбутньої нової наукової парадигми. На даний момент українські науковці тільки розпочинають свою діяльність у гендерних дослідженнях. Таким чином, для істориків і представників інших гуманітарних наук відкривається широкий простір для активізації своєї наукової роботи та взаємодії, оскільки особливість гендерних досліджень полягає саме в міждисциплінарності. Остання ж надає можливість вийти за межі суто історичних досліджень і скористатися здобутками соціології та інших гуманітарних наук [225, 238].

§1. 2. Характеристика джерельної бази.

Джерельну базу дисертації склали: законодавчі акти; діловодна документація центральних та губернських державних установ; статистичні матеріали загальноросійського та місцевого значення; періодичні видання; матеріали мемуарного характеру.

До законодавчих актів належить Повне зібрання законів Російської імперії [31]. Головною особливістю імперського законодавства було його гендерне забарвлення та чіткий акцент на розподілі гендерних ролей. Яскравим утіленням подібних характеристик є статті № 103, 164, 165, 174 Законів цивільного права та статті 156, 157 Законів про службу цивільну.

Не менш притаманна характеристика для російського офіційного законодавства – це зовнішня лібералізація. Далеко не в усіх постановах про служби громадянські ми зустрінемо пряму заборону зайняти посаду та отримати відповідну їй освіту жінкам. Більшість постанов, що стосувались цієї проблеми, на папері були гендерно нейтральними. Проте така оцінка цілком помилкова, оскільки коли урядовці та радники царів створювали законодавчу базу Російської імперії “жіночого питання”, як такого, не існувало на поверхні, жінки просто не враховувались. Цим “нюансом” неможна нехтувати, відсутність прямої заборони щодо жінок не свідчить про відсутність фактичної заборони. Російське законодавство в цілому не було поза статевим, тут нерідко в тексті зустрічаються такі поняття як: “чоловік”, “жінка”, “донька”, “син”, “удова”, “мати”, “батько” та інші, й головне такі словосполучення як: “без різниці статі”, “обох статей”.

Окрім уже названого Повного зібрання законів існували й інші документи, що йому передували. Нерідко життя жіноцтва було підпорядковане так званим “неписаним законам”. На селі взагалі цілком легітимним було звичаєве право.

Частина законодавчих актів надрукована, решту авторка розшукала у фондах Російського Державного історичного архіву, Державного архіву Харківської області, Відділу рукописів Державної Публічної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедріна.

Деякі постанови є широко відомі й неодноразово використовувались у наукових та публіцистичних працях, особливо це стосується робітничого і страхового законодавства, та з питань освіти. Проте показовим є те, що в більшості випадків це була лише констатація, іноді стислий перелік основних норм.

Очевидно, що будь-якому прийнятому законодавчому акту передувала багатомісячна й навіть багаторічна полеміка. На наш погляд, через нехтування причинами, мотивами законодавців, за якими вони обирали саме цю редакцію законопроекту з багатьох інших, призводить до однобічності й навіть абстрактності в окремих дослідженнях. У створюванні законів, за звичай, присутній людський фактор, й що найбільш суттєве в контексті обраної теми, в Російській імперії у період із другої половини ХІХ до початку ХХ століть законодавцями були виключно представники чоловічої статті.

Можливо, це й є горезвісний метод створювання “his story”, в протиположності, якому в 80-х роках ХХ століття все ж таки з’явився неологізм “her story”. Досліджуючи безпосередньо сам закон, можна прийти лише до висновку, що царський уряд не мав схильності впроваджувати в життя повноцінні соціальні реформи, і що не було ніякої гендерної дискримінації. Коли справа стосувалась надання права отримати пристойну, добре оплачувальну професію та всі привілеї і пільги, що були її невід’ємною частиною, знаходилося достатньо членів Державної Думи, Державної Ради, міністерств та інших, що раптом згадували про моральне обличчя, природне призначення, фізичну й розумову нездатність жінки [76. Ф. 1162 Оп. 3. Спр.169. Арк. 1-292; 43. Оп. 2. Спр. 140. Арк. 1-16; 48. Оп. 9. Спр.122. Арк. 1-11.]. І навпаки, коли справа стосувалась непривілейованої праці жінок та дівчат у промисловості, всі ці представники

бюрократичного державницького апарату не акцентували увагу на материнських функціях жінок робітниць. Ми не знайдемо подібних застережень на жодному аркуші таких справ, як: “По вопросу владельцев об ответственности промышленных заведений” 1878 рік, “О воспреещении ночной работы несовершеннолетним и женщинам на фабриках и заводах и мануфактурах” 1884 рік, “Об изменении постановлений о работе малолетних, подростков и лиц женского пола на фабриках, заводах и мануфактурах по распространении правил о работе и обучении малолетних на ремесленных заведениях” 1886-1890 роки, “Об ответственности владельцев промышленных заведений за увечья и смерть рабочих” 1890-1895 роки [64.Ф. 20. Оп. 2. Спр. 1778. Арк. 1-411; Спр. 1794-Б. Арк. 1-228; Спр. 1806. Арк. 1-173; Спр. 1853. Арк. 1-188.]. Проте й жінки-робітниці в середині своєї страти не були рівними чоловікам-робітникам, хоча б із приводу заробітної плати.

Проблема найчастіше полягала зовсім не в соціальній, а саме в гендерній стратифікації, бо право отримувати рівнозначну з хлопцями та чоловіками освіту і відповідно – професію не мала жодна дівчина чи жінка, як у межах Харківської губернії, так і на всьому просторі Російської імперії і страта, до якої вона належала, суттєвої ролі не відігравала.

Детальне вивчення і аналіз документів та передмов до них свідчив про те, що законодавці ретельно знайомились з досвідом провідних країн світу, чітко усвідомлювали причини їх економічного, політичного та соціального бурхливого розвитку. Рідко в наукових працях їх сучасників можна знайти такі ж вичерпні дослідження з питань нічної праці жінок та дітей, восьмигодинного робочого дня, із питань страхування. Справи фонду № 20, № 23 Російського Державного історичного архіву містять по кілька десятків і сотень аркушів інформації [63. Ф. 20, 57. Ф. 23]. Проте кінцева редакція кожного законопроекту черговий раз свідчить, що справжні причини обмеження прав жіноцтва були не етичного характеру, а суто економічного та ідеологічного. У протилежному разі жінка ставала перш за все конкурентом в економічній і

політичній сфері, та повноцінним членом родини. Наприклад, щодо законопроекту про фабричних інспектрис Ф.1276, сумнівів з приводу повного усвідомлення даної проблеми законодавцями не виникає [77. Ф. 1276]. Навпаки, приходимо до висновку, що вони були готові нехтувати продуктивним досвідом провідних країн заради суто чоловічих амбіцій та гендерних російських забобонів.

Примітно, що справа “По законодательному предположению 32 членов Государственной Думы о введении женской фабричной инспекции” вводиться до наукового обігу вперше. У тотожному стані знаходились справи з приводу загальної початкової освіти в Російській імперії: “Мемория Советов министров от 30 декабря 1905 года по вопросу введения в России всеобщего обязательного обучения” 1905-1906 роки [77. Ф. 1276. Оп. 1. Спр. 145. Арк. 1-8.]; “Рескрипты Николая II, приказы и циркуляры МНП о реформе народного образования” 1905 рік [77. Ф. 1276. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 1-14.]; “По проекту введения всеобщего начального обучения в России” 1906-1910 роки [77. Ф. 1276. Оп. 2. Спр. 495. Арк. 1-779.].

Особливе значення мають справи з особистого фонду родоначальника проекту реформи обов’язкової освіти: міністра народної освіти І.І.Толстого, що містяться у Відділі рукописів Державної Публічної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедріна [81. Ф. 781. Спр. 106. Арк. 1-2; Спр. 114. Арк. 1-10; Спр. 115. Арк. 1-8; Спр.169. Арк. 1-4; Спр. Спр. 568. Арк. 1-299.].

На наш погляд, великої уваги й вивчення та аналізу вимагають законодавчі акти та законопроекти з приводу освіти, оскільки мова йде про країну з домінуючою неписьменністю. Узагалі більш прогресивного та насиченого проектами реформ, постановами, кардинальними рішеннями періоду в системі освіти, ніж період головування І.І.Толстого, не було. Жоден міністр за все існування цієї важливої урядової установи не прагнув і не зробив більше для жіноцтва Російської імперії, ніж той, що знаходився менше за всіх на цій посаді (31 жовтня 1905 рік – 24 квітня 1906 рік). Саме І.І.Толстой скористався

нібито гендерно нейтральним російським законодавством із приводу допущення жінок у вищі навчальні заклади. У працях присвячених проблемам освіти в ці неспокійні часи неодноразово згадуються певні досягнення царського уряду, проте не вказується ім'я людини, яка ініціювала все це.

Подальше ж скасування основної частини законопроектів або горезвісна бюрократична тяганина з питання загальної початкової освіти (оскільки, після підтримки царем, відкрите нехтування ним було все ж таки небажаним) показали, що його діяльність була занадто прогресивною для російського імперського уряду. Однак саме життя вимагало реформування, тому, згодом деякі з постанов були-таки втілені. В цілому, перелічені архівні матеріали дають можливість детально проаналізувати події початку ХХ століття в освітній сфері.

Зрозуміло, що Повне зібрання законів Російської імперії не було непорушною твердинею, час навіть у досить консервативне законодавство вносив свої корективи. До того ж, поточні питання навіть суто технічно не могли вирішуватись завдяки прийнятим і опублікованим законам (хоча ними й були окреслені загальні обриси). Тому не менш важливою та більш об'ємнішою частиною джерельної бази дисертації є діловодна документація центральних і губернських установ.

Створення будь-якого навчального чи виховного закладу не обходилося без багатоденного, багатомісячного та іноді й багаторічного листування між засновниками та міністерством народної освіти, між міністерствами народної освіти та внутрішніх справ.

Окрім проблем безпосереднього заснування навчально-виховних закладів та діяльності суспільних організацій інших спрямувань або їх, філій та відділень на території Харківської губернії, у фондах Державного архіву Харківської області в додатках до цих справ містяться детальні звіти про діяльність вже існуючих. Тому величезне значення мають такі справи, які

зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області № 200 та 266 [84. Ф. 200, 76. Ф. 266].

У 1941 – 1943 роках серйозно постраждали фонди Державного архіву Харківської області, на щастя певні документи за імперською традицією повинні були дублюватися й відправлятися до столиці. Враховуючи ці обставини, джерела, які мали суто місцеве значення на сьогодні можна знайти тільки в Російському Державному історичному архіві. До таких справ відносяться: “Об ассигновании пособия на содержание бесплатной учебно-ремесленной мастерской в г. Харькове при благотворительном обществе поощрения женского труда и о выдаче из казны беспроцентной ссуды” 1910 рік [68. Ф. 25. Оп. 4. Спр. 1000. Арк. 1-6.]; “Устав Харьковского Общества для страхования рабочих от несчастных случаев” 1912 рік [67. Ф. 23. Оп. 16. Спр.370. Арк. 1-15]; “Отчеты о приходе и расходе сумм Общества и его отделов [Российское общество защиты женщин, Харьковское отделение]” 1904-1913 роки [80. Ф. 1335. Оп.1. Спр. 23. Арк. 1-221.]; “Отчет Харьково-Алексеевского Временного Комитета о приюте-яслях” 1915-1916 роки [74. Ф. 767. Оп. 2. Спр. 228. Арк.1-138.]; “Об учреждении Отдела Попечительства в г. Харькове” 1914-1918 роки [74. Ф. 767. Оп.1. Спр. 209. Арк. 1-199.]. Усі ці архівні матеріали були введені до наукового обігу вперше. Між тим цінність полягає не тільки в тому, що вони несуть додаткову інформацію, завдяки якій формується цілісна картина того чи іншого епізоду з історії жіноцтва Харківської губернії. Документи цього архіву нерідко є єдиним свідомством існування того чи іншого закладу.

Архівні документи під грифом “таємно” користувались великим попитом у дослідників радянського періоду. Проте, як вже неодноразово зазначалося, останні не приділяли достатньо уваги “жіночому питанню”. Їх аналіз цих джерел не відзначався гендерним підходом. Жіноцтво вивчалось по кількісним, а не якісним показникам. Нерідко навіть пострадянські науковці просто не використовували у своїх працях справи з акцентуацією проблем жінок. До

подібних відносяться документи з фонду №733 Російського Державного історичного архіву [70. Ф. 733. Оп. 154. Спр.192. Арк. 1-120 ;Оп. 156. Спр. 160. Арк. 1-340; Спр.446. Арк. 1-133.].

Певний інтерес викликає й матеріали фонду № 304 Центрального Державного історичного архіву в м. Києві. У ньому зберігаються справи Харківського охоронного відділення (1902 – 1917 роки) [58. Ф. 304]. Цікаво, що досліджуючи ці архівні матеріали, з'являється впевненість, що жіноцтво Харківської губернії практично не створювало “роботи” для харківської охоранки. Якихось серйозних справ, пов'язаних із харків'янками чи мешканками регіону у цьому фонді ЦДІА немає. Певно вони сублімували не в революційній діяльності, а зовсім в інших, наприклад, в освітянській, виховній, медичній, благодійницькій та ін. Харківщина не стала батьківщиною революціонерок, і тим більше жіночих революційних угруповань чи партій. У тім, безпосередньо, жіночі або домінуюче жіночі організації тут діяли і досить активно.

На нашу думку, треба підкреслити, що деякі “таємні матеріали” цікаві не своєю провокаційною сутністю, а звичайним набором фактів. Це пояснюється тим, що для системи міністерства внутрішніх справ будь-якого часу, будь-якої країни завжди є притаманним мати вичерпну інформацію щодо об'єкта, який “вивчається”. Наприклад, документи з приводу страйків містять найбільш повну інформацію про промислові заклади, якої немає навіть у справах присвячених безпосередньо конкретному підприємству в інших фондах без “грифів”.

Завдяки “Таємному листуванні з різних питань”, що знаходиться у фонді №922 Державного архіву Харківської області канцелярії старшого фабричного інспектора Харківської губернії ми дізналися про чисельність робітниць [89. Ф.922]. У той час, коли “гендернонейтральний” підхід окружних та губернських чиновників, і в наслідок цього й працівників статистичних комітетів, був дуже притаманним для всієї Російської імперії. Нерідкою є й

інформація про участь чи не участь жінок у страйках, їх зарплатню, умови праці, та, звісно, причини й наслідки страйку [89. Ф. 922. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1-93; Спр. 17. Арк. 1-10; Спр. 22. Арк. 1-28;].

Бюрократизація Російської імперії, як і будь-яке інше явище, мала й негативні, й позитивні наслідки. Бурхливий розвиток промисловості з часом суттєво змінив ставлення уряду до цієї галузі народного господарства. На місцях регулярно збирались дані про стан промисловості: так звані “Сведения о фабриках и заводах губернии”. На жаль, далеко не всі ці матеріали збереглись до нашого часу. Хоча фонд № 3 канцелярії Харківського генерал-губернатора один із найбільших серед подібних фондів в Україні, проте не за всі роки збереглися справи. Або в них були втрачені окремі аркуші, а іноді навіть більшість з них [82. Ф. 3]. Враховуючи ці обставини, наше дослідження не може претендувати на всебічне висвітлення проблеми. Та на наш погляд, будь-який дослідник зіштовхується з цією проблемою, питання лише в тому: чи буде детально проаналізований той матеріал, що все ж таки зберігся. Для написання дисертації були вивчені справи описів від № 12 до № 213, [82. Ф. 3. Оп.12. Спр.59. Арк.1-58... Оп.213. Спр.180. Арк. 1-365.]

Унікальність численної “серії” справ фонду №3 “Сведения о фабриках и заводах...” полягає в тому, що мав місце людський чинник [82. Ф.3]. Протягом тривалого часу в діловодних документах не було прийнято вказувати стать майстрів і робітників, тому суто випадкові примітки в цих справах відіграють дуже важливу роль у питанні про вивчення зайнятості жіноцтва. Крім того, через повне відзначення імені, по-батькові та прізвища власників не виникло сумнівів щодо спроможності жінок очолювати підприємства.

Звісно, зацікавленість держави конкретними даними з приводу зайнятості населення не обмежувалась лише виробничою сферою. Харків був не лише губернським містом, а й центром фабричного та навчального округів. Попечитель Харківського навчального округу за допомогою нижчих чинів акумулював відомості про стан освіти. У Державному архіві Харківської

області “Сведения о численности народных училищ в уездах...” зберігаються у фонді № 266 [85. Ф. 266].

На відміну від опублікованих статистичних матеріалів, для яких власне й збиралися дані, звіти повітових чиновників були більш насиченими цікавою й цінною інформацією. Наприклад, у жодній статистичній збірник не ввійшли відомості щодо причин мало чисельності дівчат у повітових навчальних закладах. Крім того, для дослідників важливо знаходити підтвердження фактів із одного джерела іншим, а також часова віддаленість подій, що висвітлюються, від сьогодення, на жаль, не характеризується повним збереженням будь-яких матеріалів.

Статистичні джерела, що використовувались для написання дисертації, зрозуміло, характеризуються найбільшою концентрацією кількісних даних.

Визначним статистичним джерелом був Перший Загальноросійський перепис 1897 року [24]. Інформація Першого Загальноросійського перепису має ексклюзивний характер: не можливо знайти чи то її підтвердження, чи то її спростування. Особливо це стосується питання дівчат та жінок, що отримали вищу та вищу спеціальну й технічну освіту до 1897 року. Проте немає сенсу не довіряти цьому джерелу, бо скоріш можна було б, через певну гендерну дискримінацію владних установ, розраховувати на відсутність подібних даних.

Слід зазначити, що наступні 13 років статистика Російської імперії із приводу освіти не була “обтяжена” інформацією про чисельність закладів, учнів та учениць, про концентрацію навчальних установ у кожному регіоні. Перший статистичний збірник із цієї тематики побачив світ у 1910 році: “Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России” [29]. Його видавці самі вказують на мотиви, за якими й виникла потреба зібрати ці дані: для того, щоб надавати грошову допомогу зі скарбниці окремому новому навчальному закладові, необхідно було знати, чи дійсно даний регіон знаходиться в занедбаному стані.

Харківська губернія була далеко не на першому місці за кількістю навчальних одиниць. А з приводу питань жіночої середньої та нижчої освіти згадуваний “Збірник...” був суттєвим аргументом.

Оскільки освітні установи в Російській імперії підпорядковувались декільком міністерствам, міністерство торгівлі та промисловості вважало за необхідне підготувати та опублікувати власну серію “Статистические сведения о состоянии учебных заведений, подведомственных учебному отделу министерства торговли и промышленности” [37]. Усі навчальні заклади, що були підпорядковані міністерству торгівлі та промисловості, були засновані за комерційним принципом, тобто повинні були приносити перш за все прибутки. Можливо гуманізм, просвітництво теж грали не останню роль, та все ж таки не першу. Статистичні збірники міністерства торгівлі та промисловості мали рекламну функцію, тому й відомості, що були тут розміщені, більше були розраховані на звичайних обивателів. У подібній надрукованій серії уже не було великих таблиць із приводу статей надходження прибутків до навчальних закладів у регіонах Російської імперії, як у “Сборнике...” від міністерства народної освіти. У даному виданні більше уваги було приділено саме конкретному закладу. Про прибутки також вказували, та поряд із цим: скільки учнів звільнено від сплати, до якого стану відносяться, чим займаються батьки, яку віру сповідають, якої національності та ін.

Завдяки всім цим даним була можливість зробити висновки щодо характеру комерційних навчальних закладів, яку роль відігравав гендерний підхід і чи взагалі мав він місце в їх стінах. Опублікування двох відносно подібних статистичних серій із приводу спеціальної освіти надає змогу для порівняльного аналізу. Крім того, певна інформація (щодо комерційних училищ, класів) дублюється, що запевняє в достовірності отриманих із початку фактів, оскільки під час дослідження статистичних даних доводиться зіткнутися з деякими неточностями.

Окрім загальноросійських були також і губернські статистичні джерела. Із 1908 року Харківське губернське земство робило щорічні статистичні обстеження. Завдяки цим зусиллям кожного року з'явилась збірка “Начальное народное образование в Харьковской губернии за 19...год” [13]. Це видання було більш детальним щодо цифр. Земські статистики намагались показати не тільки кількісні показники, а й якісні. Багато уваги приділяли відсотковим порівнянням, навіть робили певний аналіз їх.

До того ж, у цих виданнях висвітлювалось не лише існування безпосередньо навчальних закладів. Тут можна знайти цікаві і цінні відомості про позашкільну освіту: народні бібліотеки, недільні, повторювальні та додаткові заняття, народні читання. Цінність цих матеріалів пояснюється тим, що, в літературі зустрічаються лише уривчасті дані з цього напрямку системи освіти Російської імперії. Тобто місцевими ентузіастами були зібрані унікальні факти, які не містить будь-яка інша статистична праця.

Вагомий внесок також зробили науковці з Харківського університету, які провели перший перепис харківського студентства у 1909 році [25]. Особливе значення має докладний аналіз отриманих даних. Треба підкреслити, що “вільнослухачі” та “студенти” жіночої статі не були проігноровані. Також серед статистичних джерел мали місце й “Отчеты...” про діяльність окремих освітніх закладів: Харківського жіночого медичного інституту [18], Вищих жіночих курсів [3 – 6] та ін.

Трохи осібно в даному джерелознавчому описі знаходиться, так званий, “Всепопданнейший отчет министра народного просвещения за 1911 год” опублікований у 1913 році [1]. У цьому виданні є важливі матеріали про стан жіночої освіти, тенденції її розвитку. До того ж суттєвим є те, що воно містить цілком офіційну інформацію, яка призначалася для імператора. Це, безумовно, діловодна документація, але із значними статистичними вставками і саме вони для даного дослідження були більш пріоритетними. Завдяки яким чинникам він

був опублікований, однозначно відповісти важко, можливо це була данина лібералізму, що був дуже популярний у цей період у суспільстві.

Як уже раніше згадувалось, статистичні дані про стан промисловості, наприклад, у тій же Харківській губернії, збирались ще задовго до початку досліджувального періоду. Проте, як “енциклопедичне поняття” промислова статистика з’явилась наприкінці XIX століття.

Одними з найперших видань цього характеру можна вважати “Указатель фабрик и заводов” за 1887 рік” [43]. Його матеріали використовувались у більшості наукових праць наступних років. Згодом було опубліковано багато різноманітних статистичних збірників: Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890. – СПб., 1893 [30]; Список фабрик и заводов. – СПб., 1903 [33]; Всероссийский сборник торгово-промышленных и банковых сведений – Одесса, 1909 [2]; Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – СПб., 1909 [52]; Сборник сведений о действующих в России Акционерных обществах и товариществах на паях. – СПб., 1911 [28]; Статистика производств, облагаемых акцизом (с предварительными данными за 1910 год по винокуренной и сахарной промышленности). – СПб., 1911 [36]; Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – СПб., 1909 [52]; Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – Пг., 1914 [53].

Завдяки всім цим виданням можна проаналізувати тенденції розвитку тієї чи іншої галузі промисловості в Харківській губернії, про концентрацію виробництва, встановити, які саме види виробництва були провідними. Усі ці дані, звісно, необхідні для загального усвідомлення проблеми, що вивчається. Проте, в першу чергу, нас цікавить безпосередньо місце, роль і доля городянок у промисловості Харківської губернії, а з цього приводу абсолютно всі найрізноманітніші статистичні видання, в найкращому випадку, містять інформацію щодо загальної кількості робітниць в окремих галузях виробництва. Тому щоб встановити конкретну чисельність дівчат і жінок серед

робітництва на кожному окремому підприємстві, доводилось проводити дуже копіткі та складні підрахунки, зіставляти уривчасті дані з багатьох джерел.

У промисловій статистиці мали місце й роботи подібні до “Всепоподаннейших отчетов”, тобто цілком офіційна інформація. Завдяки опублікуванню, вона ставала доступною широкому колу читачів, втрачаючи таким чином свою бюрократичну сутність [32, 128, 168]. Якщо звіт В.В.Святловського [17] (окружного фабричного інспектора) висвітлює загальний стан промисловості в окрузі, то інші дві роботи дають особливу цінність для дослідження нашої теми.

А.Н.Опацкий [15] на той час обіймав посаду старшого фабричного інспектора Харківської губернії, тобто безпосередньо мав відношення до всього, що відбувалося в промисловості нашого регіону. Саме він був проміжною ланкою між рядовими чиновниками фабричної інспекції, підприємцями й міністерством торгівлі та промисловості [15]. У його звіті ми знаходимо відсоткові показники чисельності робітниць у 1885 році. Особлива цінність їх складається в тому, що більш ранніх будь-яких “жіночих показників” не збереглося. Завдяки ж цим даним з’явилась можливість прослідкувати зміни в складі робітництва більше ніж за тридцять років функціонування підприємств різних галузей промисловості Харкова і губернії. Крім того, А.Н. Опацкий дає відомості про тривалість робочого дня в усіх галузях виробництва Харківської губернії у різні роки, до того ж збіг деяких даних в інших джерелах, не дає змоги вагатися у їх вірогідності.

У “Своде отчетов фабричных инспекторов за 1912 год” [32], подібно до згадуваного видання, ми зіштовхуємось із детальним аналізом, щодо зростання кількості робітниць у промисловості всіх регіонів Російської імперії. Такий збіг, очевидно, не міг бути випадковим, особливо, коли однаково висвітлювали представники фабричної інспекції усіх округів. Звісно, що інформацію з приводу жіноцтва можна вважати звичайною констатацією фактів, проте робітниці працювали на підприємствах ще до початку досліджувального

періоду. Скоріш за все це була вимушена реакція на загальні зміни в країні: економічні, соціальні, ідеологічні, політичні.

Ще одним видом діяльності Харківської фабричної інспекції були, так би мовити, огляди фабрично-заводської промисловості губернії: А.Гнедич, С.Аксьонов “Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии.” 1899 року [7]; “Матеріали з оцінки фабрик та заводів Харківської губернії.” 1917 року [12]. Ці видання не особливо відрізняються від загальної когорти гендерно нейтральних робіт, бо не зустрінемо тут жодної вказівки на стать працівників. Однак у них міститься й корисні відомості щодо окремих підприємств (найбільш значних у кожній окремій галузі виробництва), навіть особливості безпосереднього виробничого процесу.

Із 1895 року чинам фабричної інспекції було надано право вимагати від власників промислових закладів звітів про кожний нещасливий випадок на їх підприємстві не пізніше ніж за день. На основі зібраних цих матеріалів планувалося щорічно публікувати статистичні збірники. Проте, перше видання “Статистики несчастных случаев с рабочими в промышленных заведениях подчиненных надзору фабричной инспекции, за 1901 год.” [34] було опубліковане тільки в 1903 році. Пояснювалося це тим, що в перші роки відомості надходили дуже неохайно, таким чином не віддзеркалювали справжньої картини. Після 1901 року інформація стала надходити більш-менш регулярно, тому й “Статистика...” видавалась уже щорічно [35]. Суттєвих відмінностей між ними не було. Тут містилася детальна інформація про те: скільки нещасних випадків трапилось у кожній галузі виробництва, яка ступень каліцтва, якого віку були постраждалі робітники, о котрій годині це відбулося. Примітно, що в цій серії не публікувалися дані про подальшу долю постраждалих і, особливо, за чиєї провини стався нещасний випадок. Хоча закон про загальне страхування з’явився лише в 1913 році, однак в Статутах багатьох фабрично-заводських підприємствах містилися пункти про відповідальність власників з приводу нещасних випадків. Що така інформація

існувала, підтверджують матеріали, що зберігаються у Фонді № 23 Російського Державного історичного архіву. Тому не дивлячись на велику кількість таблиць, опубліковані факти не створюють основу для певного аналізу становища жінок у промисловості Харківської губернії.

Для написання дисертації були не менш важливими, ніж раніше перелічені, періодичні джерела. Їх теж можна поділити на місцеві та загальноросійські. Певна річ, що для дослідження становища жінок у промисловості Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століть пріоритетом були саме губернські видання.

Відомо, що майже в кожному губернському центрі існувала така газета, як “...губернські відомості”, Харків не був виключенням: тут щоденно виходили “Харьковские губернские ведомости” [92 – 94]. Це було своєрідне віддзеркалення тогочасного життя: дуже багато реклами, укази імператора та розпорядження російського уряду, висвітлення загальноросійських подій, закордонні новини й невеличкі одна-дві колонки “Хроніки”, після яких відразу були розміщені некрологи та ін. Саме в “Хроніці” ми й знаходимо відомості про будні суспільного життя харків’ян та решти мешканців губернії: про те, які організації засновувались й основні напрямки їх діяльності, про відкриття різноманітних навчально-виховних закладів та ін. Треба також зауважити, що на шпальтах “Харьковских губернских ведомостей” містилась не лише, так звана, інформація “постфактум”, нерідко були дописи про те, що певна подія відбудеться, в певну годину, в тому чи іншому приміщенні. Зрозуміло, що подібні замітки залежали перш за все від безпосередніх організаторів зібрань майбутніх або вже діючих організацій, а точніше від того, коли вони сповіщали редакцію. В одному можна бути впевненими, що навіть звичайною констатацією заснувань жіночих товариств, це місцеве періодичне видання змінювала свідомість сучасників, руйнувало гендерні забобони харків’ян. Як і всі інші види джерел, “Харьковские губернские ведомости” відігравали або

основну роль, або “підтверджуючу” у збиранні фактів про життя дівчат і жінок в місті та за його межами.

Харківські органи самоврядування протягом усього свого існування приймали найактивнішу участь у створенні та подальшій продуктивній діяльності суспільних організацій регіону. У них також були власні періодичні видання: одним з таких був щомісячний журнал Харківського міського суспільного управління “Известия Харьковской городской думы” [101]. Він став одним з найважливіших джерел по проблемам пов’язаним з жіночим виборчим правом як у самому регіоні, так і в Російській імперії взагалі.

Окрім газет і журналів в місті випускалось також щорічне довідкове видання “Памятная книжка” [19 – 23]. З 1870 року воно було перейменовано в “Харьковский календарь” [34 – 57]. Слід зазначити, що не лише назва змінилася, а й наповнення структури цього видання, хоча упорядниками весь час залишались члени Харківського губернського статистичного комітету.

У первісному варіанті більше відчувалась безпосередня “присутність” місцевого статистичного комітету: сторінки рябіли від цифр. Тут містилися дані про чисельність населення та розподіл за віросповіданнями в губернському центрі, в повітових містах, у самих повітах, у цілому по губернії. За тією ж схемою надавалась інформація про новонароджених. Окрім того, тут містилися відомості щодо смертності в кожній окремій віковій групі. І найголовніше, що “Памятной книжке” не було притаманне нехтування “розподілом” населення на чоловічу та жіночу стать. Завдяки цьому нюансу, наприклад, на сьогодні є можливість виявити певні закономірності з приводу виживання немовлят та жінок дітородного віку.

Багато уваги у цьому виданні також приділялось розвитку сільського господарства, промисловості. Однак, щодо останнього, то відомості були дуже стислі, тому під час дослідження використовувались лише, як підтвердження існування того чи іншого підприємства в конкретний період.

На жаль, “Харьковский календарь” уже не містив таку кількість статистичних матеріалів, а більше нагадував адресний довідник. Проте, таким чином ми отримали інформацію про існування деяких товариств: професіональних, взаємодопомоги, благодійних, страхових та ін. Слід відмітити, щодо відомостей про останніх, то вони знаходились на, так би мовити, рекламних сторінках. Показовим є також те, що багато комерційних закладів, як місцевих так і не місцевих, розміщувало свою рекламу на сторінках цього видання, до того ж протягом років, а не одноразово. Це свідчить, перш за все, про престижність і популярність “Харьковского календаря”.

Абсолютно не комерційними були періодичні загальноросійські жіночі видання, їх слід одразу ж відокремити від так званих “дамських журналів, де редакторами та більшість членів редколегій були чоловіки”. Крім того, тематика подібної періодики стосувалась домогосподарства, етикету, моди та інших світських питань. Нагальні ж проблеми, що стосувались жінок із будь-якої страти суспільства тут не висвітлювались і не обговорювались. Така проблематика була притаманною зовсім іншим періодичним виданням. Два з них в різні часи та зусиллями різних редакційних колективів видавались під однією назвою “Женский вестник”. Перший виходив в Санкт-Петербурзі у 1866 – 1868 роках, редактором був Н. Мессарош, а видавницею А. Мессарош. Саме вони поставили собі за мету “розроблення жіночого питання” [97]. Статті, що містилися в цьому журналі перш за все мали ідеологічний характер. Вони активно формували свідомість своїх читачок.

Видатна громадська діячка М.І.Покровська з 1905 року до 1916 року була редактором іншого щомісячного журналу “Женский вестник” [98]. Зрозуміло, що він також мав ідеологічне забарвлення, можливо навіть більш яскраве ніж видання Н.Мессарош. Тут ми зустрінемо відкриту дискусію з авторами статей з інших періодичних видань, реагування на заклики до жіноцтва з боку політичних партій. Жодні закони, постанови царського уряду, зміни та поправки до вже існуючих законів, навіть законопроекти не залишалися без

уваги авторів журналу. Також ми тут познайомимось із проблемами рядових мешканок Російської імперії. Журнал висвітлював будь-які події, пов'язані з жінками в будь-якому регіоні, й Харківська губернія не була виключенням.

У 1907 – 1909 роках завдяки діяльності столичної редактора-видавниці М.А.Чехової друкувався журнал «Союз женщин» із 1907 року до 1909 року [107]. Щомісячне видання, як було записано в преамбулі, було “присвячене питанням, пов'язаним із боротьбою за рівноправ'я жінки та, головним чином, за її виборчі права, як перший важливий крок на шляху її звільнення”.

Оскільки майже всі номери й досі зберігаються у фондах Харківської Державної наукової бібліотеки ім. В.Г.Короленко, то й у досліджувальний період мешканки Харкова тим більше мали змогу ознайомитись з ними. Подібні видання, цілком вірогідно, могли знаходитись і в бібліотеках жіночих організацій, у читальнях Харківського Товариства розповсюдження в народі писемності та у звичайних приватних бібліотеках прогресивно спрямованих жителів Харківської губернії. Цінність цих періодичних видань полягає у відіграванні значної ролі безпосередньо в житті читачів. Саме статті з подібних журналів формували ту ідеологічну основу свідомості, що потім передавалася з покоління в покоління навіть до сьогодення, включно.

Таким чином, характеризуючи джерелознавчу базу дисертації, можна зробити певні висновки.

По-перше, для дослідження історії “Мешканок міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917)” існують різноманітні групи джерел. Подібна тематика тільки починає розроблятися на пострадянському просторі й на сьогодні вони все ще залишаються “білою плямою” в історії жіноцтва. Через це вивчались усі документи та статистичні збірники, до яких авторка мала доступ, щоб знайти матеріали по обраній темі дослідження. Суттєву інформацію, як це не дивно, для дослідження надавало замовчування жіночого питання у пресі. Наприклад, навмисне замовчування

деяких фактів з життя жінок, не повноцінне висвітлення подій у пресі (з приводу отримання виборчих прав).

По-друге, при дослідженні теми ми намагались висвітити майже усі сфери життя городянок. Звісно, це викликало багато ускладнень, довелось використовувати матеріали зовсім різних архівних фондів і статистичних відділів кількох міністерств. Проте, це дало можливість більш об'єктивно й цілісно презентувати історію мешканок міст Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть.

В цілому джерельна база достовірна для висвітлення теми.

РОЗДІЛ 2

Жіноча освіта як ознака гендерної стратифікації (на матеріалах Харківської губернії)

§2.1. Стан і розвиток початкової та середньої освіти для жінок.

Російська імперія в другій половині XIX століття представляла собою країну, яка шляхом поступів перетворювалася із доіндустріальної, аграрної в індустріально-аграрну.

Однак, абсолютна більшість населення була неписьменною. У 50 губерніях Європейської Росії грамотність серед чоловіків складала 32%, а серед жінок – 13,7%. Причому в українських губерніях були ще більш низчі показники й Харківщина не була виключенням: це співвідношення відповідало 25,9% серед чоловіків і 8% серед жінок [223, с. 40-41]. Важливо також відмітити, що ці цифри за даними перепису населення у 1897 році. Оскільки більш ранньої достовірної статистики не існує, можна зробити припущення, що в 60-ті роки XIX століття відсоток письменного населення був значно меншим.

Початкова освіта для, так званих, нижчих прошарків населення в Російській імперії на державному рівні отримала свій початок завдяки Статуту від 5 листопаду 1804 року, за яким з'явилися повітові та парафіяльні училища[219, с.65]. Однак на початок досліджувального періоду не було досягнуто значних позитивних результатів у цій сфері народної освіти. Рівень

освіченості серед жителів Російської імперії навіть наприкінці XIX століття залишався досить низьким.

Проблема ліквідації неписьменності вирішувалась гендерним шляхом, про що свідчить відсоток писемних харків'ян-чоловіків, які вміли писати й читати, їх було в 3,2 рази більше ніж жінок [223,с. 40-41]. У повітових та заштатних містах співвідношення було подібним до губерньського центру. Загальна початкова обов'язкова освіта в другій половині XIX століття була нездійсненою мрією ліберальної інтелігенції. Лише наприкінці 1905 року Радою Міністрів Російської імперії був запропонований законопроект “з питання запровадження в Росії загального обов'язкового навчання” [77. Ф. 1276. Оп.1.Спр. 145. Арк. 1]. Причому ініціатором був міністр народної І.І.Толстой [81. Ф. 781. Спр. 568. Арк. 174]. Оскільки становий принцип не обходив систему освіти країни, то з 8% писемних жінок Харківської губернії, звісно, абсолютну більшість складала представниці привілейованих страт суспільства.

Цілість системи освіти вже на самому початку свого розвитку була зруйнована. Ще до другої половини XIX століття зникла можливість переходу з парафіяльного училища до повітового, з повітового до гімназії, вони втратили так би мовити свої підготовчі функції, як зазначалося у попередньому документі: “Навчальні плани склалися так, що кожне нижче училище є підготовча сходинка до вищого, до університету включно” [219, с. 50]. Такі зміни свідчили також про встановлення суто станової освіти. Новостворене міністерство розпочинало свою діяльність з твердження, що: “Освітня реформа 1803 – 1804 років створила систему освіти на засадах, загальних для всього населення Імперії, без різниці національностей, віросповідувань та станів” [219, с.80]. Напередодні ж відміни кріпацтва: “Держава визнала, що освіта повинна слугувати державним інтересам, готувати освічених служивих людей, тому вона повинна бути практичною, професійною, а для цього становою.” [154, с.

XII]. Тобто можна говорити про певний регрес освітньої сфери в країні на початку досліджувального періоду.

За статтею 174 Повного зібрання законів Російської імперії: “Після досягнення дітьми належного віку, батьки піклуються про призначення синів на службу або в промисли, відповідно їх стану, й про видання дочок заміж”[31, с. 18]. Проте, ще за часів імператриці Марії Федорівни знайшлася “служба” й для жіноцтва. В правління Катерини II держава намагалася наздогнати приватну ініціативу [приватні пансіони для дівчат] і, головне виправити її недоліки: були створені інститути шляхетних дівчат та інститути для міщанок. Вони були далекі від професіоналізації: тут навчали вмінню веселитися. А Марія Федорівна вважала: “У якості господарки жінка гідний і корисний член держави”. Тому замість твору “Про посади людини й громадянина”, головним ідеологічним і виховним став “Батьківські поради моїй дочці” (переклад з німецької). Основна сутність останнього була закладена у вислові: “Узагалі для жінки, а для дружини і господарки особливо, зовсім не потрібні науки та вчені відомості, якщо вона не хоче викликати до себе “справедливе дорікання та презирство”” [154, с. 245].

Селянська реформа 1861 року не тільки вирішила питання особистої залежності більшості населення, але й координально змінила економічне життя країни. До цих змін треба було пристосовуватись як колишнім кріпакам, так і їх власникам. За соціальне, економічне, політичне відставання всі держави в будь-які часи розплачувалася дорогою людською ціною. Після 1861 року багатьом із випускниць привілейованих навчальних закладів довелось шукати власного заробітку [76. Ф. 1162. Оп. 3. Спр. 163. Арк. 281]. Оскільки значний відсоток учениць був із збіднілих родин, і навчались вони тільки завдяки благодійним коштам [127, с. 703]. Саме тому актуальною стала якість отриманої освіти і можливість її практичного застосування в соціумі.

Д.І.Багалій підкреслював, що: “Жіноча середня освіта в Харкові розвивалась далеко не так успішно, як чоловіча, хоча й у цьому відношенні

Харків випередив більшість губернських міст”[127, с. 699.]. Щорічно більш 40 учениць з 1812 року отримували освіту в Харківському інституті шляхетних дівчат. 6 червня 1854 року було відкрите Єпархіальне училище, де навчалось від 90 до 140 дівчат батьків духовного стану. Однак, якщо проаналізувати програму навчання цих жіночих закладів, то за таким переліком предметів вони були ближче до нижчої освіти, ніж до середньої освіти для чоловіків [127, с.704- 710] [Додаток 1, 2]. До того ж, імператриця Марія Федорівна, яку також ще називали “матір’ю російської моралі”, віддавала перевагу суто господарським знанням, а решта предметів мали скоріше тільки ідеалізований характер. Недарма ж поняття “інститутка” для сучасників мало негативне забарвлення, що означало “дівчина не пристосована до реального життя” або ще “кисейная барышня”. Видатний публіцист тих часів О.В.Амфітеатров вважав, що: “Начиняючи своїх вихованок для життєвого шляху всіма добродіями, не прикладними до російської дворянської сучасності, відомство імператриці Марії несвідомо готувало крах дворянській родині та тяжкими розчаруваннями накопичувало горючий матеріал для шістдесятих років, що наближалися, і виховувало рекрутів відчаю до майбутньої армії жіночої емансипації” [154, с. 33-34]. І можна впевнено стверджувати, що ця тенденція існувала в усіх державних закладах жіночої освіти навіть до початку ХХ століття.

Після затвердження “Положення про жіночі училища Міністерства Народної Освіти” від 30 травня 1858 року в Харкові 16 серпня 1860 року була відкрита Маріїнська (1-а) гімназія [127, с.711]. А в 1897 році дівчата з привілейованих або заможних родин на Харківщині мали можливість отримати початкову освіту в 12 гімназіях і 6 прогімназіях. Треба відзначити, що серед дев’яти українських губерній Харківщина знаходилась на другому місці за чисельністю навчальних закладів і на шостому за кількістю населення [223, с.78]. Усі ці заклади були розташовані у губернському центрі та повітових

містах, і судячи з вище наданої статистики ситуація в нашому регіоні була не найгіршою в імперії.

Зрозуміло, що у вище згадуваних закладах мали змогу навчатися лише представниці мало чисельних привілейованих страт суспільства. Питання ж освіти більшості населення країни на початок досліджуваного періоду постало досить гостро. Серйозному перегляду підлягли основні законоположення Міністерства народної освіти в часи керівництва цією установою міністра А.В.Головніна. У 1864 році було видано “Положення про початкові народні училища”, за яким матеріальну допомогу цим закладам повинні були надавати земства та міські органи самоврядування. А.В.Головнін також цим “Положенням” знищив монополію Синоду на народну початкову освіту. За царським указом 18 січня 1862 року обидва відомства повинні сприяти діяльності один одного [219, с.445]. Проте в статутних положеннях, що з’явилися згодом, досить яскраво проявилася недовіра правлячих кіл до земських шкіл і вони більше покладалися на церковнопарафіяльні школи (до 1884 року парафіяльні училища). У статті № 1 зазначалося: “Початкові народні училища мають за мету затверджувати в народі релігію та моральні поняття і розповсюджувати початкові знання”. За статутом 1884 року церковнопарафіяльних шкіл § 1 оголошував: “Школи ці мають за мету затверджувати в народі православне вчення віри та моралі християн та повідомляти початкові корисні відомості” [154, с.620]. Але враховуючи той факт, що в повітових та заштатних містах, особливо в Харкові мешкало чимало євреїв та іноземців (від їх загально губерньської чисельності) [40], то одразу виникають проблеми з отриманням початкової освіти. Шанси навчатися для дітей з бідних “не православних” родин зменшувались вдвічі, а для маленьких городянок вони були ще меншими.

Підґрунтя для позитивної конкуренції все ж таки не з’явилося тому, що й подвійними зусиллями мережа початкових навчальних закладів була не в змозі охопити більшість неписьменного населення Харківської губернії. За даними

Харківського губернського земства у 1865 році у 86 початкових народних училищах навчалось 1677 хлопців та 92 дівчини, а в 105 сільських парафіяльних училищах – 4142 хлопця та 694 дівчини [41, с.47]. Мала чисельність представниць жіночої статі серед учнів, звісно, привертала до себе увагу, але не суттєво. Земство поставило перед собою завдання про збільшення кількості двокласних зразкових жіночих училищ. Проте до 1877 року проблема так і не була вирішена, крім того саме в цей рік віддали перевагу змішаним двокласним училищам. Ідея була непоганою, однак про те, щоб пропорційно збільшити чисельність учениць мови знову бути й не могло. Крім того, до 1890 року таких закладів з'явилося лише по одному у восьми повітах із 11, що входили до складу губернії (Харківському, Валківському, Богодухівському, Охтирському, Лебединському, Сумському, Вовчанському, Зміївському) [41, с.58].

Відтоді як у другій половині XIX століття міністр народної освіти граф І.Д.Делянов розпочав свою “боротьбу” з так званими “кухаркиними дітьми”, багато та справедливо було написано сучасниками на захист прийняття дітей із нижчих станів до початкових навчальних закладів. Проте, як зазначав відомий російський письменник журналіст О.В.Амфітеатров навіть на початку XX століття: “Педагогічні митарства і страждання “кухаркиної доньки” проходили й проходять під шумок” [123, с. 71]

Не отримували початкової освіти занадто багато людей дорослих. Ця проблема була цілком очевидною, особливо після ліквідації кріпацтва в 1861 році. Як відмічав помічник попечителя Харківського навчального округу К.К.Фойгт у своєму зверненні до міністра народної освіти: “Не можу не визнати користі заснування Недільної школи для простого народу за прикладом подібних установ закордоном і в Києві” [127, с.741].

Починаючи з 1859 року в царській Росії запроваджувалися недільні школи. Проте й тут не обійшлося без гендерних стереотипів вищого керівництва держави. За “Правилами для недільних шкіл” у пункті 7

наголошувалося, що чоловічі школи повинні створюватись окремо від жіночих шкіл [223, с.248]. За даними “Правилами” виходило, що, якщо будь-яка прогресивна група людей збиралася відкрити школу у певному районі того ж Харкова, то тут же потрібно було б відкривати ще одну школу для “представників другої половини людства”. Цілком природно, що ускладнювалось рішення головної проблеми – розповсюдження письменності.

Перша жіноча недільна школа в Харкові була створена сестрами Холевими. У її роботі прийняли участь професори, студенти, інтелігентні жінки, освічені дівчата. “Вона [школа] не лише неймовірно швидко навчала доладної грамоти за звуковим методом, вона притягувала до себе чарівничою силою” [114, с.744]. Узагалі в 1859 – 1862 роках у Російській імперії діяло 300 недільних шкіл. Однак, як вважали сучасники: “...це школи для міської меншості” [154, с.394, 396], і на то були цілком об’єктивні причини. Місто, та особливо такий осередок науки, торгівлі і промисловості як Харків, акумулювало найбільш активну частку населення (чоловіків і жінок).

Найбільш відомою школою в усій Російській імперії була та, яку заснувала Х.Д.Алчевська. “Опинившись у великому культурному місті, я вся палала бажанням поринути в діяльність і зробити в житті щось велике, добре” – згодом писала Х.Д. Алчевська [111, с. 30]. Саме тоді її увагу привернула ідея створення жіночої недільної школи.

Однак, за розпорядженням від 12 червня 1862 року недільні школи були заборонені урядом. Проте Х.Д.Алчевська вирішила продовжувати заняття з 50 дівчатами таємно в себе на квартирі [92. 9 грудня]. Лише завдяки доброзичливості городян, Х.Д.Алчевській та її вихованкам вдавалося уникнути проблем із поліцією [127, с.744]. Як вона сама згадувала: “Лякали штрафами, лякали, що закриють магазин, єдине джерело існування родини” [111, с. 38]. Майже вісім років проіснувала ця таємна школа, поки держава знов не дозволила відкривати недільні школи в 1870 році.

За 50 років педагогічної діяльності школу закінчило 15 000 учениць. У 1870-х роках тут щорічно навчалось більше 100 дівчат і жінок, у 1890-х роках – 550, а з появою власного будинку – 700 [110, с.18]. За віком учениці поділялися на дві умовні групи: дівчата від 13 до 15 років та жінки від 30 до 40 років. Важко переоцінити роль Х.Д.Алчевської у вихованні та навчанні харків'янок. Нерідкими були випадки, коли її учениці потім навчали грамоті своїх родичів і сусідів [111, с.54]. “Уся ця маса учениць належить до найбіднішого населення Харкова; все це міщанки, селянки, солдатки, а за професією – прислуга, швачки та модистки, фабричні робітниці, дружини і дочки ремісників й т.д. – і всі вони без недільної школи були б позбавлені будь-якої можливості отримати хоч яку-небудь освіту” – зазначав сучасник [115, с. 5].

Поява такої інституції як недільна школа була обумовлена загальним настроєм суспільства. Швидка індустріалізація, перехід від патріархального укладу життя до нових форм, залучення все більшої чисельності жінок у промисловість, тощо змінювала ментальність суспільства. Реформи 60-х років активізували діяльність організацій та окремих особистостей ліберально-просвітницького напрямку. Як відмічала Є.Н.Щепкіна і з нею погоджувались інші сучасники: “Тоді, на кожного більш знаючого, покладали моральний обов’язок навчати менш знаючих” [260, с.289; 154, с.393].

Провідна дослідниця української діаспори М.Богачевська-Хомяк підкреслювала: “Діяльність Алчевської немов віддзеркалює динаміку цього міста. (Харків був колискою українського культурного відродження, яке розпочалось там ще в 1800-х роках. Завдяки швидкому розвитку індустрії населення міста в 1850-1870 рр. збільшилося вдвоє.)” [129, с. 52].

Найвизначнішу глобальну роль в освітній справі Харківської губернії відіграло Харківське Товариство розповсюдження в народі грамотності (далі ХТРГ) [10, 269]. Не випадково, в окремих джерелах зустрічається саме подовжений варіант назви, бо для товариства не існувало більш або менш пріоритетної статі. Організація використовувала педагогічні здобутки

попередніх десятиліть і не нехтувала нововведеннями. Першу недільну жіночу школу товариство відкрило за рік до офіційної легалізації такого типу навчання [84, Ф. 200. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 86]. Товариство мало декілька повітових відділів, які також вели активну освітянську діяльність. Наприклад, Вовчанський відділ ХТРОГ заснував безкоштовну бібліотеку-читальню, жіночу та чоловічу недільні школи, також постійно проводили народні читання. Жіночі недільні школи Товариства діяли в Старобільську, Слав'янську, Богодухові, Сумах [84, Ф. 200. Оп. 1. Спр. 322.]. Для того, щоб підкреслити вагомість внеску ХТРОГ у справу початкової освіти у досліджувальний період, треба зазначити, що зусиллями інших організацій та приватних осіб в містах Харківської губернії було засновано лише три подібні жіночі заклади (у Лебедині, Ізюмі, Куп'янську) [85, Ф. 266. Оп. 1. Спр.827. Арк. 1-54.].

Члени ХТРОГ, як і більшість не байдужих представників суспільства, наголошували не просто на неписьменності населення, а на відсутності можливості змінити таку ситуацію. Як відзначалося у звіті товариства за 40 років діяльності: "...наплив учнів, що не мали можливості відвідувати щоденно школу, був завжди таким великим, що через нестачу місць доводилось відмовляти" [10, с.79]. Однак для дорослих жінок існувало суттєве виключення: їх приймали на протязі всього року – а для Харківської губернії, де багато виробництв мало сезонний характер, це мало велике значення [7, с.6]. У недільних школах товариства протягом 40 років отримували знання від 59 до 241 жінок різного віку, щорічно [10, с. 84].

Завдяки зусиллям громадських організацій та окремих осіб на початок ХХ століття вдалось поліпшити ситуацію в жіночій нижчій освіті. Оскільки за статутом 1828 року поняття нижча освіта та непривілейовані страти суспільства одне й теж саме, то поліпшення – це поправлення гендерної політики держави незначною, але дієвою частиною населення Харківщини. У 1900 році в Харкові отримували освіту 4097 представників чоловічої статі й 3049 представниць жіночої статі, останні домінували лише в недільних школах [85, Ф. 266. Оп. 1.

Спр. 793. Арк. 27.]. Однак така різниця цілком об'єктивна, бо за переписом населення 1897 року в місті проживало 92182 чоловіків і 81807 жінок (тобто на 11,3% менше), а дівчат і жінок у народних училищах (за вище наведеними даними) на 14,7% менше.

Іншою була ситуація в повітових та заштатних містах. Чисельність учениць тут була менше в декілька разів [Додаток 3] [13, с. 28]. Інспектор Охтирсько-Лебединської ділянки пояснював це тим, що: “Такий незначний відсоток дівчат залежить, головним чином, від переконань, ніби то письменність потрібна тільки хлопцям, а також через небажання матерів, оскільки дівчата є найбільш необхідні помічниці” [85. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 793. Арк. 7]. Чи то гендерна свідомість, чи то гендерний розподіл вікової праці – цілком стає зрозумілим, що обидва ці чинники були не на користь дівчатам. Найбільш сприятливі умови для отримання початкової освіти дівчатами були створенні в Сумському повіті. Так, якщо в інших повітах Харківської губернії жіноцтва, що навчалось було в чотири або навіть у шість разів менше, то тут тільки у 2,5 рази – тобто жінки склали майже 29% від усіх учнів [Додаток 3]. У самих Сумах за рахунок недільних та приватних шкіл чисельність учениць була домінуючою [85. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 793. Арк. 39].

Події революції 1905 – 1907 років відбилися й на розвитку початкової освіти на Харківщині. Вивчаючи і аналізуючи матеріали Харківського обласного архіву, важко не помітити ті позитивні зрушення, що відбулися вже в 1906 році, причому, як у значному зростанні загальної чисельності учнів, так і у відсотковій презентації учениць. Як і в 1900 році на першому місці був Сумський повіт, де навчалось 3167 жінок, що становило 28,5% (а в 1900 році – 2172, тобто на 31% число учениць зросло). Без сумніву, два найбільших міста регіону зі своїми повітами мали значно вищі показники в абсолютних цифрах у жіночій початковій освіті. На противагу їм у решті повітах у 1906 році спостерігалася саме тенденція зростання питомої ваги учениць, показники якої є більш вражаючими. Наприклад, у Вовчанському повіті число учениць зросло

на 57% і складали вони 26,7% від загальної чисельності учнів (проти 20,8% у 1900 році), у Богодухівському – на 52%, у Старобільському – на 49% і т.д. [85, Ф. 266. Оп.1. Спр. 793. Арк. 1-54; Ф. 266. Оп. 1. Спр. 827. Арк. 1-54.] [підраховано авт. – М.В.]

При аналізі статистичних даних про навчальні заклади Харківської губернії показовим є також те, що матеріали 1900 року Харківського обласного архіву надають нам відомості лише про Вовчанське парафіяльне училище, де навчалося 45 дівчат. У 1906 році парафіяльні заклади Харкова, Вовчанська, Ізюму, Валок і Змійова відкрили свої двері вже для 2097 дівчат [85. Ф. 266. Оп.1. Спр. 793. Арк. 1-54, Спр. 827. Арк. 1-54]. Можливо деякі з православних пастирів не бажали просто спостерігати за фемінізацією учнівства, а самі розпочали своєрідну боротьбу “за душі”.

Якщо проаналізувати дані за 1908 – 1912 роки, то стає очевидним, що тенденція безперервного зростання відсотка дівчат у початкових школах губернії не зникла [Додаток 4] [13, с.23]. Однак не можна віднести всі ці досягнення до заслуг держави. Окрім того, на початку ХХ століття харківська громадськість спромоглася таки заснувати суто жіноче товариство профеміністичного спрямування – “Товариство взаємодопомоги працюючих жінок” (грудень 1902 року)[93, с.2]. Одним із багатьох заходів щодо долі харків’янок було відкриття у 1910 році підготовчої школи для вступу до гімназії Товариства [54, с. 113].

Як уже вище згадувалось, міністр народної освіти І.І.Толстой ще в 1905 році запропонував законопроект про введення загальної обов’язкової освіти [77. Ф. 1276 Оп. 1. Спр. 145. Арк. 1-8]. Прийняття цього законопроекту давало б на державному рівні можливість вирішувати завдання обов’язкового початкового навчання поряд з хлопчиками й дівчат. Саме це було б свідченням прагнення влади закладати засади гендерної політики вже на цьому рівні. Але, протягом семи років обговорювалася ця меморія. 6 червня 1912 року державний секретар направив до В.М.Коковцева такий лист: “... через не

досягнення угоди між Державною Радою та Державною Думою по проекту закону про введення загального початкового навчання, даний законопроект повинен вважатись відхиленим” [77. Ф. 1276. Оп. 2. Спр. 495. Арк. 777].

Держава не вважала жіночу початкову освіту своєю прерогативою. Відмова, принаймні на законодавчому рівні, від обов’язкової загальної початкової освіти є лише черговим підтвердженням гендерної політики імперського уряду. Чоловічі училища всіх видів були створені з ініціативи представників міністерства, а недільні школи, ті навчальні заклади, де отримувала початкову освіту основна частина учениць, протягом тривалого часу були просто заборонені. Проблему фінансування цих установ за таких умов навіть не мало сенсу вирішувати на державному рівні. Однак усі ці перепони не зупинили розвиток жіночої початкової і середньої освіти в Харківській губернії.

Таким чином, аналізуючи розвиток жіночої початкової і середньої освіти в Харківській губернії, можна зробити декілька висновків.

На прикладі історії розвитку цієї освітньої ланки доводиться зіткнутися з гендерною дискримінацією. Особливо чітко вона простежується протягом усього XIX століття, до того ж за трьома напрямками. По-перше, на державному рівні не було створено учбових закладів для жінок нижчих страт суспільства. Принцип окремого навчання юнаків і дівчат був домінуючим. Незначний відсоток учениць у навчальних закладах, які були ініційовані міністерством народної освіти, навіть на початку XX століття – є черговим підтвердженням не зацікавленості держави в освіті більшості жіноцтва країни та Харківської губернії, зокрема. По-друге, гендерні забобони у самого населення і статевий розподіл праці в родині також був перешкодою в отриманні жінками освіти. По-третє, становість – як основа внутрішньої політики Російської імперії – ще більше підсилювала депривованість жінок, оскільки основна їх частина відносилась саме до нижчих страт суспільства.

Однак, примітно, що ідеї емансипації у той, чи іншій мірі, досить активно починають прийматись населенням. Головним підтвердженням того було повсюдне заснування жіночих недільних шкіл і приватних навчальних закладів для дівчат та жінок і є постійним перевищення попиту над пропозицією.

§2.2. Розвиток жіночої професійної освіти у Харківській губернії: гендерна дискримінація.

Друга половина XIX століття у Російській імперії відзначалася бурхливим розвитком промисловості та економіки в цілому. Це обумовило значну потребу у висококваліфікованих працівниках для всіх галузей народного господарства. Тому виникла об'єктивна необхідність організації спеціальної професійної освіти. А також зміни її змісту, приведення розрізнених професійно-технічних закладів до певної системи.

Однак, не зважаючи на піднесення промислового виробництва, економічне, політичне та соціальне відставання Російської імперії у другій половині XIX століття відбилося й на освіті, рівень якої був значно нижчий, ніж у країнах Західної Європи та США. Тому навіть на межі століть профосвіта в Російській імперії визначалася більш ніж будь-де плутаниною типів і програм освітніх установ і постійною зміною їх. У більшості економічно розвинених держав Західної Європи існувала вже на той час чітка система, де професійна освіта являла собою органічне продовження початкової. Важливо, на наш погляд, відзначити, що міністерство народної освіти Росії активно

використовувало досвід західних країн, особливо Німеччини, для якої не були характерними серйозні успіхи в цій сфері.

У Російській імперії, і Харківській губернії зокрема, обов'язкового навчання не існувало взагалі [183, с.11]. Справжня професіоналізація починалася лише у вищих навчальних закладах. Середні професіональні установи мали той самий загальний характер, що й гімназії або реальні училища. Іноді предмети зі спеціальних знань вводилися в старших класах початкової школи, а вже установи з професійної освіти мали суто спеціальний характер.

Перехід провідних держав Західної Європи до індустріальної стадії розвитку був цілком природнім і тривав століття. Залучення жінок до ринкових відносин теж було поступовим. У Російській імперії із реаліями нового економічного існування зіткнулися одразу й чоловіки, й жінки.

Виникала потреба не лише в технічних, але й у комерційних, юридичних та інших спеціальностях. У Харківській губернії першими усвідомили цю проблему, звичайно, ті, хто безпосередньо мали до цього відношення: купці та банкіри. Крім того, в Харкові, як центрі торгівлі та промисловості наприкінці XIX століття через ускладнення як зовнішніх, так і внутрішніх торговельних оборотів, давно відчувалася потреба в спеціальній комерційній освіті. Учасники зібрання міської громади в 1868 році підтримали ініціативу міського купецького банку: відрахувати 3000 карбованців із прибутку на відкриття в місті комерційного училища [127, с. 697]. Однак ця ідея втілилась у життя лише згодом. У 1888 році були зроблені перші внески, а в 1893 році завдяки зусиллям місцевих видатних підприємців, товариств, банкірів і міського управління на чолі з І.О. Фесенко була зібрана необхідна сума для будівництва і відкриття училища [127, с.698].

15 травня 1872 року Олександр II затвердив підготовлений Міністерством народної освіти Статут про реальні училища. Вже 25 серпня 1873 року було відкрите перше в Харкові реальне училище [127, с. 691-692]. У 1877 році

Харківським товариством розповсюдження грамотності був відкритий перший у Російській імперії професійний жіночий навчальний заклад – Жіночу ремісничу школу [10, с. 5-6].

Із вище перелічених фактів можна лише судити про досить повільний розвиток системи професійної освіти в Харківській губернії. Якоїсь явної дискримінації неможливо побачити, хіба що з боку держави, однак це може пояснюватись неможливістю охопити все одразу та дефіцитом коштів.

Питання про жіночу професійну освіту особливо гостро постало в 70-80-х роках XIX століття, коли чисельність жінок у виробництві почала дедалі зростати. Міжвідомча комісія з питань жіночої професійної освіти, яка працювала в цей час, зокрема, підкреслювала: “... постановка цієї освіти [жіночої] в Росії, на підставі ретельного вивчення всіх матеріалів, які сюди відносились, була визнана “неорганізованою й несистематичною”” [72. Ф. 741. Оп. 11. Спр. 121. Арк. 1]. Головною причиною цього члени комісії вважали те, що законом не були чітко встановлені типи жіночих професійних навчальних закладів. До того ж, у загальному положенні 1872 року “Про промислові училища”, жіночі професійні навчальні установи навіть не згадуються.

Затверджена в 1888 році при міністерстві народної освіти комісія з питань жіночої профосвіти розробила положення про два типи жіночих професійних шкіл: із 7-річним та 4-річним термінами навчання. Однак до початку XX століття справа просувалася досить повільно. Хоча законодавчий порядок був застосований до відкриття декількох жіночих професійних шкіл, але без установлення будь-яких загальних норм і, до того ж, таких шкіл налічувалось лише сім в Російській імперії (на українських землях – тільки Маріупольське жіноче 4-х класне училище с професійним відділенням) [72. Ф.741. Оп.11. Спр. 121. Арк.1].

У 1888 році уряд затвердив “Основні положення про промислові училища”[27, с. 38]. З’явилися статuti навчальних закладів, навчальні плани та програми. Саме в цей час професійно-технічні заклади поступово переходили

до підготовки спеціалістів для промисловості, а також торгівлі, транспорту, сільського господарства. Розпочалася бурхлива діяльність із приводу організації єдиної професійної освіти, розробки її змісту, теоретичних проблем та методики, підготовки власне викладачів.

Певний сплеск у професійній освітній галузі на Харківщині відбувся в 1896 році. У цей рік одразу відкрилося три навчальних заклади: “Харківська міська школа малювання та живопису” (62 учениці), “Приватна кулінарна школа М.Бичкової та Н.Неженцевої” Харків (86 учениць), “Богодухівське початкове міське училище” з класом рукоділля (40 учениць). Навчання тривало від шести тижнів – у кулінарній школі – до чотирьох років, наприклад, як у Богодухівському класі, який був заснований Харківським Товариством розповсюдження грамотності [27, с.466].

Ще одним професійним навчальним закладом, де мали право отримувати знання 80 дівчат, була Харківська Пантелеймонівська жіноча церковно-парафіяльна школа. У 1898 році тут був відкритий клас рукоділля з чотирирічним строком навчання [27, с.466].

Таким чином, до кінця XIX століття в Харківській губернії було засновано лише п'ять професійних навчальних заклади. Причому, три з них були суто жіночими, а в школах з малювання та кулінарії практикувалося спільне навчання. Лише одна з них була заснована за межами Харкова. Звісно, чотири міських навчальних заклади, де навчалось близько 400 учениць не могли задовольнити потреби населення губернського центру [10, с.66; 27, с.466]. Та ситуація в повітах була ще гірше: жіноцтво з непривілейованих страт губернії було апріорі приречено займатися некваліфікованою низько оплачуваною працею й таких була більшість.

Єдина офіційна спроба на рівні держави, щодо заснування жіночої професійної школи, Харківську губернію не зачепила. За даними І.Н.Михайлова на 1 січня 1901 року в Російській імперії налічувалося 125 невеликих жіночих професійних закладів, де навчалось 9920 учениць [10, с. 67].

Таким чином, на Харківщині усі вже раніше названі навчальні заклади, де мали право навчатися особи жіночої статі, були засновані з приватної ініціативи. Царській уряд не вважав за потрібне відкривати подібні установи в регіоні, населення якого складала на перше січня 1901 року 3 288 500 жителів [42, с.10].

Треба підкреслити, що потреби економічного життя країни в другій половині XIX – на початку XX століть вимагали набагато більше ніж тих результатів, яких досягли приватні особи, органи міського самоврядування. Справа в тому, що всі організовані школи навчали крою та шиттю, кулінарії, образотворчому мистецтву. Провідними ж галузями виробництва в Харківській губернії були: металообробна, машинобудівна, цукрова, борошномельна, спиртова, тютюнова та інші. Дрібні швальні майстерні й кондитерські заклади не могли дати робочі місця для всіх жінок, яких життя примусило шукати власного заробітку [Додаток 5]. Тобто більшості з них доводилось влаштовуватись на великі фабрики й заводи, де домінували зовсім інші виробництва. Непродумані шляхи розвитку професійно-технічної освіти привели до того, що не створювалися професійно-технічні навчальні заклади для найбільш розвинутих галузей [198, с.21]. Жіноцтво при цьому не мало навіть теоретичної можливості отримувати відповідні спеціальності.

Саме перехід до ринкових відносин виявив проблеми, що були пов'язані з дискримінацією жінок за гендерним принципом, при чому як з боку держави, так і суспільства. Як стверджувала відома феміністка тих часів А. Коллонтай у своїй праці “Соціальні основи жіночого питання” 1909 року: “Жіноче питання – це, зрештою, питання шматка хліба” [165, с.34]. В усі часи кваліфікована праця коштувала дорожче ніж некваліфікована. Таким чином, не створивши жінкам умови для отримання професії у спеціальних навчальних закладах, держава позбавляла їх можливості мати більшу зарплатню.

До початку XX століття у Харківській губернії, як зазначалося раніше, вже діяло п'ять професійних навчальних закладів, причому три з них були суто жіночими, у них навчалось 494 осіб [29. Ч. 2, с. 466]. У приватній кулінарній

школі М.Бичковської та Н.Неженцевої протягом шести тижнів 14 хлопців та 86 дівчат навчалися основам цієї майстерності. А в Харківській міській школі малювання та живопису 109 учнів і 62 учениці отримували спеціальні знання з образотворчого мистецтва [29. Ч. 2, с. 466]. Решта закладів надавала знання з крою та шиття. Хоча в регіоні до кінця досліджувального періоду шиття так і залишилося на рівні виробництва на замовлення, і не трансформувалося у виробництво готових виробів, проте масштаби використання праці швачок були значні [122, с. 134] Рукоділля взагалі було широко розповсюдженим ремеслом у професійних закладах усіх губерній Російської імперії. Причин такої популярності даної професії було чимало. Харківське товариство розповсюдження грамотності, яке з ініціативи Ф.П.Морозової відкрило жіночу школу, керувалося тим, “що більшість дівчаток бідного населення обирало швейне ремесло”[10, с. 59]. До того ж, життєвий досвід свідчив про те, що більшість з них вивчала ремесло в якості учениць у різноманітних модних майстернях, у яких якість навчання була незадовільною, як і моральний вплив навколишнього оточення. Крім того, батьки віддавали доньок у ранньому віці, і отримання необхідного фаху з цієї професії тривало дуже довгий термін, тому дівчата втрачали можливість навчатися грамоті [10, с.59].

Більшість засновників шкіл, як і члени Харківського товариства грамотності, керувалися при їх відкритті не тільки мотивами значного попиту на швейне ремесло, а й гуманістичними та просвітницькими принципами. Крім того, в них організовувались й підготовчі курси для отримання елементарної початкової освіти для неписьменних. Наприклад, харківська Жіноча ремісничка школа давала ще й елементарну, де навчання відбувалося за програмою початкових міністерських училищ. Протягом трьох років учениці отримували знання із Закону Божого, російської мови, арифметики, рахування, малювання. Особливістю було те, що саме ремесло викладалося в окремих професійних класах, де навчалися вже письменні та ті, хто отримав освіту в елементарній школі [10, 60].

Кошти на утримання навчальних закладів поступали з декількох джерел. Найбільш значним із них було фінансування міських органів самоврядування, які не залишили без уваги жодну професійну школу. Великий відсоток від цих коштів складала платня за навчання. Вагомий внесок належав також приватним особам. Наприклад, Жіноча ремісничка школа, за звітом Харківського товариства розповсюдження грамотності, “існувала на членські внески, пожертвування, зібрання з розважань та незначну міську субсидію” [84. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 61]. Із цих коштів проте лише останні були постійним прибутком.

Треба відмітити, що, не дивлячись на деякі труднощі при пошуку коштів для існування, керівництво професійних навчальних закладів Харківщини завжди піклувалося про найбільш талановитих учениць. У вже неодноразово згадуваній Жіночій ремісничій школі останній рік навчання для всіх дівчат був безкоштовний. З 1898 року в цій школі навіть були введені гарячі сніданки. Крім того, комітет утворив Опікунську Комісію для допомоги ученицям, які потребували цього. Члени цієї комісії робили внески, які йшли для утримання конкретних дівчат [84. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 65].

На противагу всім вище названим заходам, державна скарбниця не виділила жодної копійки на розвиток спеціальної середньої та нижчої освіти в Харківській губернії. 15 грудня 1897 року імператором Миколою II був підписаний указ “Про надання допомоги жіночим професійним навчальним закладам” [27, с. 11]. У відповідності з цим протягом п’яти років на кожний заклад, кожного року передбачувалось виділити 6000 карбованців. Однак даних про виконання цього рішення нам не вдалось знайти.

Перші офіційні статистичні дані про стан професійної освіти в Російській імперії були опубліковані в 1910 році. До цього року матеріали з цього питання мають фрагментарний характер, тому нема реальної можливості їх аналізувати. У 1910-му ж році з 55 установ середньої та нижчої спеціальної освіти, які діяли в губернії, жінки мали право навчатися лише в 16 з них. Не менш разючою була

й різниця в співвідношенні між чисельністю учениць та учнів: 23% - дівчат і 77% - хлопців. Усі зазначені школи й класи, у складі яких були учениці, організовувались за ініціативи громадських організацій або приватних осіб [27, с. 466]. Тобто в порівнянні з тим, що за 23 роки (з 1877 року до початку ХХ століття) було засновано тільки п'ять, а за 10 років наступного століття – 11 професійних навчальних заклади, можна спостерігати певний прогрес в галузі спеціальної жіночої. Однак на тлі розвитку чоловічої гілки стає очевидним, що справжні причини нерівності проявились абсолютно чітко.

У своєму звіті за 1911 рік міністр народної освіти вказував на те, що “звітний рік привертає до себе особливу увагу помітним збільшенням клопотань з боку міських самоуправлінь та земств про відкриття із допомогою від скарбниці, жіночих ремісничих училищ із кравецької та швацької спеціальностей” [1, с. 71].

Середня та нижча жіноча професійна освіта в Харківській губернії на початку ХХ століття вже налічувала 16 навчальних закладів [29. Ч. 2; с. 466], тобто їх кількість зросла майже в 3,5 рази у порівнянні з ХІХ століттям. Як і в попередні роки, домінували школи крою та шиття. Їх налічувалось дев'ять. У цей період набули великого значення комерційні знання. У 1900 році були створені Торгові класи Харківського купецького товариства. У 1908 – 1909 навчальному році в них навчалось 104 учні, серед яких 91 юнак та 13 дівчат [37, с. 161]. Протягом семи років кількість учнів та учениць поступово зростали, в 1913 – 1914 навчальному році тут вже отримували комерційні знання 172 юнаків та 28 дівчат [39, с. 175]. Всього в цих навчальних закладах у 1910 році отримували освіту 865 представниць жіночої статі [39, с. 175]. Харківська губернія серед 9 українських губерній Російської імперії як за кількістю закладів, так і за чисельністю учениць займала п'яте місце.

На початку ХХ століття в Російській імперії мало місце стрімке піднесення у промисловому розвитку країни і Харківська губернія знаходилась у епіцентрі цього. У більшості галузей виробництва неможливо було вже

обходитися без кваліфікованих працівників. На межі століть провідні діячі країни вже розуміли важливість освіти не тільки через гуманістичні принципи, а й як найбільш важливу умову розвитку промисловості та економіки взагалі Російської імперії. Публіцист І.І.Янжул у збірнику “Економічна оцінка народної освіти” 1899 року довів на багатьох прикладах як із російського, так і зарубіжного досвіду важливість розумового розвитку працівників. У своїй статті він підкреслював: “Які тарифи ні запроваджуйте, які закони ні видавайте, але якщо робітник поганий, технік нетямущий, а директор або хазяїн, позбавлений необхідних для ведення справ знань та енергії, то, зрозуміло, будь-які жертви народу, жодні зусилля уряду тут не допоможуть, й промисловість буде просуватися черепащачими кроками” [263, с.2].

Таким чином, протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ століть на Харківщині, як і в усіх інших губерніях Російської імперії, спостерігався подальший розвиток жіночої професійної освіти. Особливо значне піднесення відбувалося на початку ХХ століття. Це було безпосередньо пов’язано з подальшим економічним розвитком країни.

Однак економічне піднесення могло бути ще більш продуктивним, якби царський уряд зацікавився цією проблемою професійної освіти раніше. А ця зацікавленість проявилась лише в 1910 році. Особливо мало уваги приділялося жіночій профосвіті.

У той же час, слід відзначити, що в досліджуваній період у Харківській губернії так і не було створено професійно-технічних навчальних закладів для найбільш розвинутих у регіоні галузей промисловості: металообробної, машинобудівної цукрової, борошномельної, спиртової, тютюнової. Жінки не мали можливості отримати посади кваліфікованих спеціалістів на підприємствах Харківщини. Їх праця оцінювалася значно менше ніж чоловіків.

Розвитку середньої та нижчої жіночої професійної освіти сприяла діяльність приватних осіб та органів самоврядування, без ініціативи яких не існували б ці навчальні заклади. Саме вони сприяли отриманню жінками

загальної і професійної освіти. Завдячуючи всім цим знанням жінки мали змогу бути економічно незалежними, але на цьому шляху були зроблені тільки перші кроки.

§2.3. “Антимонопольні” дії жінок щодо вищої освіти.

Вища освіта є лише однією з ознак соціальної стратифікації у суспільстві, але не менш важлива ніж побутові умови, заняття, прибутки, психологія, релігія та інші. Сьогодні, коли жінки можуть вступати практично до будь-якого вищого навчального закладу, може скластися хибне враження, що так було завжди. Сучасні права на однакову з чоловіками освіту жінки виборювали тривалий час, найбільших результатів їм удалось досягти в гуманітарній галузі. Однак, стосовно технічних знань, навіть на зламі другого й третього тисячоліття ми зустрічаємось з гендерним підходом до цієї справи. Аналізуючи останнє видання з історії Харківського політехнічного інституту [250] треба відмітити, що в ньому не можна знайти жодних згадувань про те: коли й за яких умов жінкам дозволили вступати до цього найстарішого вищого технічного навчального закладу України. Також немає таких даних і в подібних попередніх дослідженнях інших авторів [185, 228, 247 – 250]. Його автори описали дуже детально революційну боротьбу студентів і викладачів Харківського Технологічного Інституту, навели значну кількість документів, але чомусь не опублікували резолюцію від 25 вересня 1908 року, що була прийнята саме

студентами цього вищого закладу. Пункт 3 цього документу вимагав прийняття до вищої школи без різниці статі та національності, а пункт 4 – повернення звільнених вільних слухачів і вільних слухачок [71. Ф. 733. Оп. 154. Спр. 192. Арк. 120].

Цілком очевидно, і те що навіть коли радянські історики досліджували розвиток жіночої вищої освіти в другій половині XIX на початку XX століть у Російській імперії, то лише для того, щоб підкреслити ще одну ваду дореволюційної вищої школи. Навіть національному питанню приділялося більше уваги, хоча мова йшла звісно про чоловічі національні меншини [148].

У 60-ті роки XIX століття, під час ліберальних реформ у внутрішній політиці Російської імперії, розпочалася активна боротьба жінок за право навчатися у вищих навчальних закладах. На перший погляд цей рух на тлі тяжкої некваліфікованої праці простих робітниць може здаватись не суттєвим і штучним.

Боротьба жінок за право на вищу освіту стосувалося представниць усіх страт Харківської губернії. Це була єдина ланка освітньої системи, де не було жодних аналогічних жіночих установ. Історія не знає жодного випадку до 60-х років XIX століття, щоб студентом стала представниця жіночої статі. Імператрицею в Російській імперії могла стати Марта Скавронська, а студенткою не могла стати навіть представниця давнього і найбагатшого дворянського роду.

Першою в 1861 році питання про допуск жінок в університети поставила домашня вчителька Людмила Ожигіна, яка звернулася з клопотанням до попечителя Харківського навчального округу Дмитра Левшина про вступ на медичний факультет Харківського університету [235, с.164; 223, с. 83]. Лише приємним збігом можна назвати те, що саме ця харків'янка наважилася спробувати стати повноправною студенткою. Але не випадково, що Рада Харківського університету “знаходить можливим дозволити особам жіночої статі слухати університетські лекції.., на засадах вільних слухачів і студентів.

Так само особи жіночої статі можуть бути допущенні до випробувань на вчені ступені та звання”[223, с. 83]. Незадовго до цих подій славнозвісна Н. Корсіні особистим прикладом вказала своїм сучасницям напрямок спрямування для самореалізації. У 1860 – 1861 роках чисельність вільних слухачок на деяких курсах іноді дорівнювала чисельності студентів-чоловіків. Як відмічала активістка жіночого руху Є.Щепкина: “Занепокоїлись, нарешті, відомство державної поліції перед масою жінок, що стукалися в банки, контори, в усі відомства у пошуках місць, перед напливом тих, хто шукали прикладення жіночих сил, і вирішило, що їх необхідно чим-небудь зайняти. Думка шефа жандармів справила враження у вищих сферах, і Міністерство народної освіти Російської імперії було вимушено давати дозволи про відкриття вищих жіночих курсів”[260, с. 305; 256, с.298.].

Вже наприкінці 1860-х років в Харкові Єлизавета Ковальська організувала у своєму власному будинку безплатні курси для жінок, де викладалися фізика, природничі науки, політекономія, історія, вища математика [139, с. 88]. До речі, набір предметів був більш необхідний для деяких спеціальностей у багатьох галузях народного господарства, а ніж просто для загального розвитку.

Як зазначав американський дослідник російського жіночого руху Р.Стайтс: “Однак медовий місяць університетів і влади був нетривалий” [226, с.88]. Поки долею “дівичі Ожигіної” займався міністр народної освіти заперечень не було ні від Олександра II, ні від міністерства внутрішніх справ, ні від медичної ради, ні від Головного управління училищ [140, с.8-10]. Але влітку цю посаду зайняв реакціонер Є.В.Путятін, і за свідченням О.І. Герцена: “...один [він] був проти, і щоб затягнути справу, наказав відіслати її на розгляд рад усіх університетів [90, с.915] [Додаток 6]. Незважаючи на те, що чотири (Санкт-Петербурзький, Київський, Харківський, Казанський) з шести рад університетів підтримали прагнення жінок отримувати вищу освіту, і що заперечення представників Московського і Дерптського університетів рясніли

абсурдними твердженнями [Додаток 6], наприкінці 1861 року жіноцтво не отримало право на навчання у вузах.

У цілому протягом десятиріч, що передували політичним подіям 1905 – 1907 років, вищої жіночої освіти в Харківській губернії за університетським статутом 1863 року не існувало. Жінки не мали права відвідувати університети, а 21 травня 1873 року було опубліковане урядове розпорядження про обов'язкове повернення до батьківщини до 1 січня 1874 року всіх російських дівчат-студенток Цюріхського університету. Занепокоєння уряду було не безпідставним: у 1872 році вже 80 вільнослухачок отримували вищу освіту. Але слід зауважити, що тільки у 1871 році перша жінка була допущена до цюріхської політехнічної школи на механічне відділення, яка, звісно, була російською підданою [183, с.10]. Однак другий заборонний акт на відміну від першого не завжди приймався до уваги. За даними перепису населення Російської імперії від 1897 року в Харківській губернії мешкало 127 жінок віком від 20 до 60 років й більше [Додаток 7] з вищою освітою (в університетах та інших вищих навчальних закладах – 106 осіб, у спеціальних або технічних вищих навчальних закладах – 21 особа). Серед них харків'янок налічувалося 86 жінок, “які навчалися” у вузах, 15 з них “навчалися в спеціальних або технічних вузах” [24, с.66-67]. У містах Охтирка, Краснокутськ, Валки, Вовчанськ, Чугуїв, Ізюм, Куп'янськ, Лебедин – по одній і у Сумах мешкало шість жінок із вищою університетською та спеціальною освітою [24, с.72-73, 78-79, 84-85, 90-91].

У списках тих, хто отримав вищу освіту до 1897 року були представлені усі страти населення губернії [Додаток 8]. Яким чином усім цим жінкам удалося порушити закони й досягти заповітної мети, на жаль, джерела не розкривають, але якщо класичну освіту вони могли отримати й на Вищих Жіночих Курсах (Санкт-Петербурзьких, Московських, Київських), то технічну тільки за кордоном. “Статистика 60-х років 19 століття, – писала видатна українська діячка Олена Пчілка, – показала, що з України було навіть більше

студенток у західних вищих школах” у порівнянні з суто російськими губерніями [223, с.89].

Особливо популярною була медицина. “Медицина стала одним з улюблених предметів вивчення...Це було свого роду преклоніння перед наукою. Інші ж вважали лікарську практику ідеальним засобом реалізувати своє прагнення “допомогти суспільству”, якому завжди не вистачало лікарів” [226, с.89] [Додаток 9]. З 120 жінок, що з 1864 по 1874 рік вступили до університету, 85 (71%) навчались саме на медичному факультеті [226, с. 129]. Серед них були харків’янки Марія Миколаївна Жебуньова та Софія Петрівна Дмитрієва, остання після урядового наказу 1873 року продовжила своє навчання в Паризькому університеті, де і отримала ступінь доктора медицини. Приріст населення головного міста Слобожанщини протягом всієї його історії відбувався головним чином за рахунок переселенців. Однією зі студенток Цюріхського університету, а згодом Бернського, була Серафіма Василівна Шахова з Катеринослава. Наприкінці 70-х років XIX століття вона повернулася до Російської імперії, склала іспити і отримала звання “жінки-лікаря”, а з 1900 року працювала лікарем в Харкові [223, с. 107; 46, с. 69, 1906].

Передбачення подібних дій російських підданих змусило царський уряд у 1872 році відкрити Вищі медичні курси при Санкт-Петербурзькій Військово-Медичній Академії. Проте вони проіснували до 1888 року, а права випускниць були дуже обмежені [223, с. 108].

Подібна доля спіткала й усі вищі жіночі курси, окрім “Бестужевських” в Санкт-Петербурзі, які були закриті урядом в середині 1880-х років. Проте їх випускниці не отримували дипломів про вищу освіту і навчання тривало (до 1881) тільки три роки [226, с. 128]. Харківська громадськість лише домоглася влаштування платних “публічних наукових лекцій” при університеті (історико-філологічний цикл) [71. Ф. 733. Оп. 191. Спр. 1547. Арк. 29-30].

Ідея вищої жіночої освіти наприкінці XIX століття була дуже популярною, нею рясніли шпальти періодичних видань як губернських, так і

загальноросійських [95 –100, 102 – 107]. Однак багатьом видатним чоловікам не вистачало освіченості або навіть сміливості, щоб знехтувати власними гендерними забобонами. Серед таких були й реформатор-урядовець С.Ю.Вітте та ідеолог-письменник Л.М.Толстой [81. Ф. 781. Спр. 568. Арк. 97-98; 121, с. 41-43]. Проте дочкам почесних громадян, купців, міщан, селян, дворян та тим, хто їх підтримував, необхідність вищої жіночої освіти була зрозуміла в губернському місті. Громадськість Харкова весь цей період не припиняла спроби поновити хоча б Вищі жіночі курси [223, с. 97]. Можливо, царський уряд був надто віддалений від нагальних потреб населення країни, хоча його рішення навіть не потребувало фінансових витрат, швидше навпаки. Те ж міністерство народної освіти мало можливість отримувати прибутки, бо навчання в Російській імперії коштувало не дешево.

Потрібно було не одне прохання від вчених рад вищих навчальних закладів, суспільних організацій, приватних осіб, щоб тільки в 1901 році чоловіки-урядовці почали обговорення питання з приводу актуальності отримання жінками не гуманітарних знань. Наприклад, свою відмову в затвердженні жіночих хіміко-технічних курсів, вони аргументували тим, що: “...навряд для середньої, звичайної жінки за фізичними та фізіологічними особливостями її доступна [праця в хімічній промисловості]” [72. Ф. 741. Оп.2. Спр. 140. Арк. 7]. Примітно, що на промислових заводах хімічного виробництва Харківської губернії серед некваліфікованих працівників завжди були жінки, але, звичайно, із нижчих страт суспільства.

Гендерна дискримінація жінок, а в даному випадку, потенціальних студенток мала місце в отриманні будь-якої вищої освіти. Звісно, що прогресивній частині населення, що боролася з монопольним правом чоловіків, не вдавалося одночасно досягати успіху з приводу всіх видів вищих навчальних закладів. Загальна ідея допуску жіноцтва до вищої освіти, за великим рахунком, потерпіла поразку, до початку ХХ століття так і не з’явилося закону про гендерне зрівняння права вступу до університетів,

академій, інститутів. Враховуючи це, різноманітні товариства та громадські об'єднання однодумців спрямували свою енергію на реалізацію більш конкретних завдань. Особливо така зміна мети була конче необхідною для провінції. Так звана, ідея “малих справ” лише на тлі загальносвітової соціалістичної революції могла здаватися несуттєвою.

Члени Харківського Товариства взаємодопомоги працюючих жінок у січні 1904 року вирішили відкрити Вищі жіночі курси, оскільки у 80-х роках XIX століття цей задум так і не був втілений в університетському центрі Слобожанщини. Навесні того ж року ними були розіслані прохання та клопотання до різноманітних державних установ [223, с.101-102].

Перші серйозні зрушення в справі розвитку вищої жіночої освіти відбулися лише в 1905 році. На посаду Міністра народної освіти був призначений відомий вчений і віце-президент Академії Мистецтв І.І.Толстой. Напередодні свого затвердження він одразу попередив С.Ю.Вітте: “Що, не зважаючи на всю мою недосвідченість у великій адміністративній справі, я маю намір відразу дати новий напрямок діяльності міністерства, бо упевнений у цілковитій неправильності існуючого напрямку” [81. Ф. 781. Спр. 568. Арк. 21].

Голова Ради Міністрів граф Вітте був “...принциповим супротивником спільного навчання – це було б найкращім засобом вкінці революціонізувати вищу школу, бо жінки є головними носіями та натхненницями руївничих ідей...”. І.І.Толстой мав на це свою думку й власний педагогічний досвід, “тому клопотав про законний або хоча б авторитетний, у вигляді автентичного тлумачення закону верховною владою, засіб виправлення університетського статуту ...” [81. Ф. 781. Спр. 568. Арк. 96-98]. Справа у тому, що в російському законодавстві не було прямої заборони жінкам отримувати вищу освіту. Так вивчаючи статут Харківського технологічного інституту ми не зустрінемо “заборонних вказівок”, інша річ, що просто взагалі не було у подібних джерелах такого поняття як “дівчина” та “жінка” [247 – 250]. Усе, що стосувалося служби, кар’єри, пенсії та освіти, як основної передумови в

отриманні перших трьох складових, то всі імперські законодавчі акти були гендерно нейтральні. Саме цей правовий нюанс і намагався використати І.І.Толстой.

Маніфест 17 жовтня 1905 року надав університетам автономію, за яку вони боролися тривалий час. Політичний клімат у країні, що до жіночої вищої освіти за попередні десятиріччя суттєво змінився на користь останньої, тому одним із перших рішень університетських рад був дозвіл на прийом вільних слухачок. Першочерговості цього питання сприяли регіональні відділення “Спілки рівноправності жінок” і харківська в тому числі [223, с. 98]. Провідна організація губерньського центра Харкова – “Товариство взаємодопомоги працюючих жінок” ще більше активізувало свою діяльність із цього приводу. Члени цієї організації поставили собі за мету: “...надати можливість жінкам усіх станів, віросповідань та національностей доступ до всіх чоловічих вищих учбових закладів країни, а також надати їм і всі права та привілеї, якими користуються студенти чоловіки” [98, с. 155-156]. Проте їм вдалося лише в кінці 1907 року відкрити Вищі жіночі курси в місті. Генерал-губернатор заборонив користуватися приміщеннями вищих навчальних закладів. Але для нормального функціонування таких факультетів як історико-філологічний, фізико-математичний та правничий, були потрібні не лише “стіни”. Цілком закономірно, що харківська громадськість не залишилась байдужою до проблем першого міського вищого жіночого закладу, оскільки населення нашого краю завжди славилось своєю участю в заснуванні та в подальшій підтримці багатьох навчальних закладів (недарма ж Харків у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття називали “Південними Афінами” [233, с. 372]). Щорічно 800 курсисток слухали лекції таких видатних вчених як: Д.І.Багалій, В.П.Бузескул, М.Ф.Сумцов та ін. [3-6; 223, с.102] [Додаток 10].

Не тільки чисельність дівчат та жінок, що навчалися на Вищих жіночих курсах свідчила про популярність і необхідність подібного закладу. Ще в 1906 році були відкриті приватні Вищі жіночі курси Н.І.Невіанд з правничим

відділенням, а з 1907 року розпочали свою діяльність також історичне та медичне відділення [79, Ф. 1290. Оп. 5. Спр. 248. Арк. 6; 223, с. 102; 148, с.330, 370].

Єдиний сектор вищої освіти, де було повною мірою реалізоване спільне навчання чоловіків і жінок, комерційні вищі навчальні заклади. Проблемами становлення цієї ланки вищої школи займались, у першу чергу біржові комітети, міські купецькі товариства, у складі яких були “самі натхненники російської торгівлі” [148, с. 140]. У 1897 році було на державному рівні затверджено положення про Харківське Товариство розповсюдження комерційних знань, яке й розгорнуло активну діяльність у цьому напрямку [148, с. 141]. Однак, тільки 3 червня 1912 року з’явився закон про вищу комерційну освіту. За новим положенням такі вузи урівняли в правах із державними вищими навчальними закладами, й тепер вони склалися із двох відділень: економічного, де готували спеціалістів із професійним званням “кандидат економічних наук” та комерційно-технічного – для підготовки комерційних інженерів [148, с. 142].

Купецькі кола Харкова не забарилися й того ж року відкрили Вищі комерційні курси [45, с.1]. Примітно, що в цьому навчальному закладі не існувало таких суворих обмежень, як у державному секторі: ні за статтю, ні за національністю [81. Ф. 781. Спр. 568. Арк. 174.]. Наприклад, у 1913/1914 навчальному році вищу освіту на цих курсах отримували 316 студентів, серед яких було 103 жінки, 29 євреїв, представники й представниці всіх страт суспільства [39, с. XIX-XXVIII]. Треба відзначити, що в українських губерніях у досліджувальний період діяло лише два вищих комерційних заклади: у Харкові та Києві.

Підприємці засновували та фінансово підтримували комерційні навчальні інституції. Держава ж наділяла службовими й становими прерогативами випускників Московського, Петербурзького й Харківського комерційних вищих навчальних закладів [148, с. 345]. Така значна увага свідчила про

своєрідну боротьбу за дипломованих спеціалістів між державним та приватним сектором.

Аналізуючи наведені факти треба відзначити, що на наш погляд гендерної дискримінації у цій ланці вищої школи не спостерігалось. Не можна було повністю нехтувати досвідом розвинутих країн, де вищу освіту мали можливість отримувати жінки й у тому числі піддані Російської імперії. Слід також зазначити, що за кордоном нові коледжі, де мало право навчатися жіноцтво засновувались не на кошти релігійних організацій, як раніше, а на гроші, що надходили з промисловості та бізнесу [257, с. 166]. Напевно, місцевій комерційній еліті також було відомий цей факт та переваги цього. Також для засновників комерційних інститутів явно не було принциповим, від кого отримувати гроші за навчання, тим більше, що особи жіночої статі склали в Харківському комерційному інституті третину, а в окремі роки й навіть половину. Зокрема у 1912/1913 навчальному році тут отримували знання 679 студентів у тому числі і 200 жінок [38, с.428], а в 1913/1914 навчальному році 593 студентів і відповідно 273 студентки [39, 1916, с. 378]. Особливість вищого комерційного навчання також була в його інноваційному характері, у жодному університеті чи технологічному і політехнічному закладі не було подібних спеціальностей і не читалось таке розмаїття суто економічних предметів [Додаток 11].

У фондах Російського Державного історичного архіву зберігається документ, датований початком 1906 року, що навіть вже своєю назвою (“Про прийняття осіб жіночої статі до вищих технічних учбових закладів”) підтверджує актуальність розвитку не лише гуманітарної вищої жіночої освіти, але й технічної. Вражає той факт, що одним з аргументів поборники вступу жінок до вищих технічних закладів називають те, що саме ці навчальні заклади мали на той час досить вакантних місць, але “осіб жіночої статі” не допускали [71. Ф. 733. Оп. 3. Спр. 102. Арк. 8.].

Технічні вузи імперії відкрили свої двері в 1906-1907 роках, завдяки революційним подіям 1905 року. Однак, починаючи з 1908 року подальший прийом жінок був заборонений [71. Ф. 733. Оп. 3. Спр. 102. Арк. 14-17]. Показовим є також те, що під загрозою опинились вже зараховані студентки. Вчені ради вищих навчальних закладів були змушені звертатися до міністерства торгівлі та промисловості для вирішення цієї проблеми. Лише за царською згодою від 29 жовтня 1908 року було дозволено закінчити розпочате навчання [72. Ф. 741. Оп. 3. Спр. 102. Арк. 16].

Уряд Російської імперії у багатьох напрямках внутрішньої політики активно використовував пруський досвід, та й той далеко не повністю. Тільки 18 серпня 1908 року жінкам було дозволено навчатися на правах студенток у всіх університетах Пруссії, а до цього часу вони навчались як вільнослухачки [257, с. 166]. Примітно, що в Цюріхський університет жіноцтво мало право вступати з початку його заснування (1833 рік) [129, с. 52], в Англії у 1867 році з'явився дозвіл на вступ до всіх закладів [183, с. 15-17].

Події 1905 – 1907 років, безумовно, мали вплив на розвиток вищої жіночої освіти в Російській імперії. Проте наступна реакційна політика царського уряду ставила під сумнів майже всі здобутки революційних років. Показовим є те, що до появи постанови з приводу університетів Пруссії, для мешканок Російської держави двері закладів вищої освіти знову закрилися. А 19 грудня 1911 року таки з'явився закон “Про допущення осіб жіночої статі до іспитів у знанні курсу чоловічих гімназій задля вступу у вищі навчальні заклади”. Поява такої постанови в черговий раз підтверджує той факт, що жінки априорі не могли отримати вищу освіту, бо курси чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів, тих же гімназій, м'яко кажучи, не співпадали, цей факт неодноразово зазначали й сучасники в своїх публікаціях [253, с. 15]. Щоб отримати свідоцтво, яке дозволяло вступати до вузів та втузів дівчатам потрібно було витримати додаткові іспити за курсом чоловічих: із математики, фізики, латинської, російської (твір) та однієї з нових мов, якщо тільки в

атестаті жіночої гімназії немає такої відмітки [71. Ф. 733. Оп. 156. Спр. 160. Арк. 148].

Реакцією на подібний закон з боку керівництва деяких середніх жіночих навчальних закладів було введення додаткового восьмого класу, де дівчата й отримували одразу всі “відсутні” знання. Урядовцям із міністерства народної освіти довелося таки видати 18 березня 1915 року Циркуляр № 13530, за яким атестат 8-ми річної гімназії звільняв від додаткових іспитів [71. Ф. 733. Оп. 156. Спр. 160. Арк. 148]. Треба відмітити, що до числа, так званих, “звільнених” за новою постановою відносились й ті, хто закінчив вищі жіночі курси. Саме цей факт, найяскравіше визначає справжній правовий статус останніх. Тобто не зважаючи на те, що за своєї сутністю Вищі жіночі курси створювались (через гендерний підхід у освіті) як цілком правомірна заміна суто чоловічих вищих навчальних закладів, у 1915 році з’ясувалось, що вони мали однаковий статус із чоловічими середніми навчальними закладами й не більше того.

Із сказаного, цілком зрозуміло, що закон 19 грудня 1911 року був лише фікцією. Черговим підтвердженням цього була спроба 44 членів Державної Думи розповсюдити цей закон на вищі учбові заклади не лише тих, що знаходились у віданні Міністерства народної освіти, а й Міністерства торгівлі та промисловості, Головного управління землеустрою та землеробства [77. Ф. 1276. Оп. 10. Спр. 987. Арк. 6.]. Цей законодавчий проект був відправлений на розгляд Голові Ради міністрів 16 квітня 1914 року. Проте на ім’я того ж І.Л.Горемікіна вже 13 травня 1914 року надійшла відповідь від міністра торгівлі та промисловості. “У Міністерстві торгівлі та промисловості вищих жіночих навчальних закладів поки нема. В результаті цього, та приймаючи до уваги, що, в існуючі політехнічні та гірничі інститути, особи жіночої статі не приймаються, жіночих же політехнічних інститутів у відомстві міністерства торгівлі та промисловості немає, я вважаю, що розповсюдження зазначеного закону 19 грудня 1911 року на вищі навчальні заклади торгівельно-промислового відомства практичного значення не мають, а тому в цій частині

вказаний законодавчий проект, у відношенні вищих навчальних закладів міністерства торгівлі та промисловості, визнавав би не прийнятним” [77. Ф. 1276. Оп. 10. Спр. 987. Арк. 13-14.].

Таким чином, не зважаючи на всі зусилля прогресивної частини населення всієї Російської імперії та тимчасові постанови уряду, вищої жіночої освіти фактично в ній не існувало. За даними радянського дослідника А.Є.Іванова в 1917 році в державному секторі так і не з’явилося жодного змішаного (за складом студентства) вищого навчального закладу, існувало 62 чоловічих та 3 жіночих [148, с. 292]. Виникає питання: до яких же вузів дівчата складали додаткові іспити й де потім вони навчалися, й чи не достатньо було лише ускладнити програму цих “трьох жіночих” вузів. Паралельно виникає й інше питання: навіщо було створювати різні курси навчання в чоловічих та жіночих гімназіях, тим більше, що різниця полягала лише в якості та обсязі деяких предметів. Відповідь може бути лише одна: суто гендерний підхід із боку імперського уряду до жіночої освіти, як середньої, так і вищої.

Саме через невирішеність багатьох питань із приводу вищої освіти для жіноцтва, ми знаходимо у фондах Російського Державного історичного архіву справу “Про прийняття осіб жіночої статі в університети та вищі навчальні заклади” датовану вже 1916 роком. Безпосередньо це клопотання Петроградського Клубу Жіночої прогресивної партії до міністерства народної освіти. Зокрема, голова ради М.А.Покровська зазначала: “Закордоном ясно усвідомили це [спільне навчання] і двері університетів там широко відкриті перед жінками. Спільне навчання та однакова освіта для чоловіків та жінок повинні бути гаслом нашої оновленої батьківщини” [71. Ф. 733. Оп. 156. Спр. 446. Арк. 132.]. 9 червня 1916 року надійшла малозначуща відповідь: “Клопотання взяти до уваги”.

У 1916 році багато вже клопотань бралось до уваги, бо надто помітні були недоліки існуючої внутрішньої політики в галузі освіти. Але головним чинником, звісно, була війна. Особливо помітним стало саме жіноче питання,

бо безпосередня чисельність чоловіків фізично зменшувалася, до того ж майже в усіх галузях народного господарства. Імперський уряд змусили обставини Першої світової війни серйозно віднестись до всіх прохань, пов'язаних з отриманням жінками будь-якої вищої освіти.

Так Харківський технологічний інститут уперше офіційно підняв це питання лише в 1916 році. Основною причиною була Перша світова війна – з її призовами до війська та значними людськими втратами. У доповідній записці на ім'я попечителя Харківського навчального округу акцентувалося на обставинах, пов'язаних із військовим часом та його наслідками. “Ті, що відбулися та ще мають відбутися призови студентів на військову службу, без сумніву відіб'ються на житті вищих навчальних закладів і відіб'ються в поганий бік. Але найбільші утруднення буде випробувати держава, коли знадобиться не лише загоювати рани, що завдала війна, а й створювати такі умови промислового життя країни, які б повністю виключили можливість повторення тієї сумної технічної картини, яку являє собою Росія тепер; ці ж умови для свого виникнення та розвитку потребують перш за все технічно освічений персонал, про підготовку якого і необхідно піклуватися саме зараз, у період війни” [89. Ф. 922. Оп. 1. Спр. 836. Арк. 2].

Цікавим також є той факт, що однією з передумов допущення жінок у вищі навчальні заклади на загальних засадах, а не через відкриття окремих курсів, бо окрім матеріальних витрат, зазначалось “... якщо замість звичайного зарахування до студентських лав доведеться відкривати окремі курси, то не буде використана можливість покращити прийом прийняттям до інституту жінок, бо склад тих, що навчаються, який в останні роки якісно дуже знизився, завдяки тому, що за відсутністю конкурсів до інституту отримують доступ особи з вельми слабкою підготовкою” [87. Ф. 770. Оп. 1. Спр. 836. Арк. 7]. Треба відмітити, що отримання вищої технічної освіти гарантувало в подальшому житті (пункт 12, додаток до статті 514 Зводу Законів Російської

Імперії) – право на спадкоємне почесне громадянство [87. Ф. 770. Оп. 11. Спр. 1320. Арк. 139].

Не зважаючи на мотивацію керівництва та викладацького складу Харківського Технологічного інституту, для бажаючих все ж таки в 1916 році відкрили окремі політехнічні курси [88. Ф. 772. Оп.1. Спр. 1. Арк. 1]. Для царського уряду питання значних додаткових витрат навіть під час ведення війни було очевидно другорядним, більш важливим було те, щоб жіноцтво не конкурувало з чоловіками у період вступу та навчання у вузах.

У особових справах абітурієнток ми знайдемо “славнозвісні” вказівки про атестат 7-ми класної жіночої гімназії або 7-ми класного комерційного училища та про закінчення додаткового 8-го класу. І як зазначалося в справі Г.Х.Абрамової: “Тому на засадах діючих узаконень їй представлені всі права, що набували закінченням чоловічої гімназії або реального училища, за приналежністю, за виключенням прав з надання чинів у призначенні на громадянську службу, і, зокрема, право вступу без додаткових іспитів до вищого навчального закладу” [88. Ф. 772. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 8]. Подібна частина анкети міститься в кожній особовій справі студентки цього новоствореного вищого технічного навчального закладу [88. Ф. 772. Оп. 1. Спр. 1-180]. Цей факт свідчить про цілком свідоме прагнення імперського уряду ускладнити долю дівчат, що намагались отримати диплом Харківського Технологічного інституту. Та, крім цього, цей факт перш за все вказує, на надзвичайне прагнення мешканок Харківської губернії та інших регіонів (серед студенток була вагома частка приїжджих) вступити до вищого навчального закладу.

Жіноче питання розглядалося в тій чи іншій мірі Державними думами всіх скликань. Як вказував член Державної Ради Д.Д. Грим: “... за сучасних умов життя, коли економічна боротьба, яка весь час лише загострюється, створює для багатьох все більш важкою можливістю заснування сімейного вогнища, все зростаюча кількість жінок вимушена прямувати до того, щоб

шукати самостійного заробітку за межами рідної домівки й усе зростаюча конкуренція при цьому сама по собі призводить до того, що приходиться їм шукати все нових і нових шляхів для застосування своїх сил і здібностей” [76. Ф. 1162. Оп. 3. Спр. 169. Арк. 281].

За – відсутність кваліфікованих кадрів серед жінок на підприємствах, можна дорікати їх малописьменним і незаможним батькам. Але як можна зрозуміти відмову держави в отриманні вищої освіти представницям привілейованих верств населення. За словом “державна” стояли цілком реальні чоловіки урядовці, які подібну відмову пояснювали турботою про моральність жінок. Яскравим прикладом, досить характерним для того часу, може бути теза з однієї з промов члена Державної Думи Пуришкевича. Зокрема він підкреслював: “... нема чого виривати жінок із рідної домівки й відпускати їх на панель, – а це буде, як результат дозволу всякого роду громадській діяльності в сучасні смутні, важкі часи [76. Ф. 1162. Оп. 3. Спр. 169. Арк. 130].

Усі ці заклики й застереження мали досить шляхетний вигляд, але не давали можливості жінкам із середньою освітою заробляти на життя, виключенням було лише вчителювання. Навіть, якщо час від часу царський уряд надавав можливість жінкам вступати до вузів, однак, це ще не означало, що вони отримували, окрім знань, рівні з чоловіками можливості при влаштуванні або при отриманні подальших пільг, тому сенс навчання втрачався. Наприклад, випускниці юридичних факультетів не мали право займати посаду присяжних і приватних повірених (адвокатів) [76. Ф. 1162. Оп. 3. Спр. 169. Арк. 1-292], про інші спеціальності, більш престижні до 1917 року, не згадувалось в жодному законопроекті. Справа в тому, що всі ці посади тягли за собою кар’єру, пенсії та інше. Проте в першу чергу вони повинні були забезпечити країну спеціалістами. Якщо, навіть на відміну від сьогодення, праця юристів не використовувалася безпосередньо на великих підприємствах, то у робітників було достатньо привидів для звернень за допомогою. Така потреба ставала ще більш наявною з кожним новим законодавчим актом щодо

робітничого питання. Права зафіксовані у законодавстві треба було відстоювати, причому як робітникам, так і власникам фабрик і заводів.

До 1917 року в Російській імперії діяло 30 громадських та приватних навчальних закладів вищого типу, серед яких було 8 суто жіночих і 8 змішаних [148, с. 370]. У Харкові в цей період функціонувало 2 суто жіночих і 2 змішаних заклади: Вищі жіночі курси Харківського Товариства взаємодопомоги працюючих жінок, приватні Вищі жіночі курси Н.І.Невіанд, Харківський комерційний інститут для осіб обох статей Харківського купецького товариства, приватні Харківські вищі комерційні курси Чадова – тобто місто і в цій освітній галузі виправдовувало своє значення як одного з провідних наукових та навчальних центрів Російської імперії.

Треба відзначити, що перепони в справі вищої жіночої освіти існували саме в часи, коли не вистачало юристів особливо в провінціях. До останніх відносилась і Харківська губернія. Наприклад у 1906 році в Харківському окрузі у судових палатах практикували 200 адвокатів, а в Московському в той же час більше 600. Чоловіки навіть без вищої юридичної освіти могли бути приватними повіреними, бо через нестачу кадрів у 1874 році була введена ця “тимчасова” форма, а освічені жінки не могли, хоча свого часу й довели свою професійність саме в провінції [172, с. 78, 82]. Якщо навіть виходити з суто меркантильних міркувань: жінкам не давали права та привілеїв, але послуги їх все одно були набагато дешевше. Крім того існувало достатньо жіночих судових справ і в багатьох із них суто жіночий досвід міг знадобитися значно більше. Усе це було конче необхідно для населення Харківської губернії. Цікаво, що свого часу на засіданні Державної Думи сам міністр юстиції І.Г.Щегловітов вказував “ [що допущення жінок до цієї професії] висуне зі свого середовища багато талановитих та корисних діячок у боротьбі з народним безправ’ям і невіглаством [76. Ф. 1162. Оп. 3. Спр. 169. Арк. 129]. Проте думка професіонала та урядовця не мала ваги для більшості законодавців і урядовців Російської імперії. Можливо тому запитання депутата IV Державної Думи

Гулькіна (селянина за походженням): “Хто ж вас уповноважив обмежувати в правах жінок? Хто дав вам це право?” – так і залишилось риторичним [76. Ф. 1162. Оп. 3. Спр. 169. Арк. 130].

Таким чином, досліджуючи історію боротьби за право на вищу жіночу освіту або історію боротьби з монополією чоловіків на вищу освіту, досить важко знайти об’єктивні причини з яких держава не надавала такого права. Про нестачу спеціалістів у Російській імперії можна дізнатись як із офіційних, так і неофіційних джерел, не випадково ж випускникам надавалися пільги. Навчання було платним, однак ринковий спосіб існування не був притаманним державним вищим учбовим закладам, на противагу приватним, де враховувалась лише платоспроможність. Тому такий стан речей можна пояснити лише елементарною дискримінацією половини населення багатомільйонної країни, причому навіть не за становим принципом (яка, до речі, теж стосувалась жінок), а передусім за гендерним принципом. В отриманні права на вищу спеціальну освіту десятиліттями не існувало привілейованих страт чи національностей серед жіноцтва. Усі вони були однаково депривированні, однаково безправні не лише в питанні освіти, а й в інших, тісно пов’язаних між собою, сферах життя, які теж на сьогодні є білими плямами з життя жінок Харківської губернії.

З початку 60-х років XIX століття через відсутність законодавчої бази з професійної освіти всіх рівнів, чоловіки-урядовці не надавали жінкам рівних можливостей. Однак, під час найменших політичних відлиг жіноцтво досить активно намагалось користуватися своїми новими правами. Навіть у роки реакції вони не ставали інертною масою, хоча й залишалися депривированою частиною населення. Кожна представниця жіночої статі в середині своєї страти займала нижче економічне та соціальне становище саме через нерівні права на спеціальну освіту.

Жінкам знадобилось більше ніж півстоліття, щоб довести, що вони можуть навчатися поряд із чоловіками, отримувати той же рівень знань і не

менш якісно працювати за фахом. Як не прикро це вказувати, не останню роль у цьому відіграли великі людські втрати Першої світової війни, бо саме в цей період на жіноцтво, як із рогу достатку, посипалися дозволи на отримання вищої освіти.

* *
*
*

Вивчаючи та аналізуючи проблему освіти жіноцтва, пов'язаного з виробничою сферою Харківської губернії у другій половині XIX на початку XX століть, перш за все можна прийти до висновку, що держава не була зацікавлена у повноцінному розвитку жіночої освіти. Звісно, становий принцип у внутрішній політиці царського уряду мав місце, проте не він був домінуючим у вирішенні цієї проблеми. Подібне пояснення слабкого розвитку освіти було притаманним для радянської історіографії, та не є аксіомою на сьогодні з приводу “жіночого питання”, хоча, можливо, залишається актуальним щодо чоловічої частини населення з нижчих страт суспільства Російської імперії (це, так би мовити, чергове підтвердження існування саме “his story” і необхідності у вивченні “her story” та включенні її у загальну історію людства). Певні досягнення все ж таки були: парафіяльні училища, жіночі гімназії, інститути шляхетних дівчат. Однак, у цьому переліку лише парафіяльні заклади були суто державним досягненням (оскільки церква повністю підпорядковувалась світській владі), більшість інших навчальних закладів засновувалась із приватної ініціативи. Треба зазначити, що саме на Харківщині не була запроваджена урядова програма про жіночу середню професійну освіту. Становлення всіх ланок освіти відбувалось у Харківській губернії лише завдяки зусиллям просвітницьким організаціям і окремим особистостям, а також представникам промисловості, торгівлі. Заснування недільних шкіл, професійних нижчих та середніх навчальних закладів, вузів і втузів для жіноцтва було невід’ємною частиною розвитку ринкових відносин. У той же час гендерний підхід серед більшості урядовців, законодавців у справі

освіти був невід’ємною частиною відсталості у внутрішній політиці Російської імперії.

Слід зазначити, що найзапекліша боротьба розгорталася з приводу вищої школи. У історіографії із дослідження цієї проблеми будь-якого періоду ми зустрінемо визначення як “боротьба жінок за вищу освіту”. Однак, ці події можна назвати й “боротьба держави за чоловічу монополію на вищу освіту”. У цьому освітньому секторі не було привілейованих страт, матеріальний статок абсолютно не мав значення, приналежність до тієї чи іншої національності, релігійної конфесії не відігравав ніякої ролі. Дії уряду можна розцінювати як абсолютну впевненість у неспроможності жінок отримувати вищу освіту, особливо технічну, або ж як всепоглинаючий страх перед конкурентноспроможними дипломованими спеціалістами жіночої статі.

РОЗДІЛ 3

Становище і роль жінок в промисловості

Харківської губернії (1861 – 1917 рр.)

§3.1. Питома вага жінок на виробництвах Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століть.

Вивчаючи становище жіноцтва в промисловості Харківської губернії у другій половині XIX на початку XX століть, необхідно з’ясувати, який вплив мав перехід до індустріального суспільства на безпосереднє життя жінок. Селянська реформа 1861 року була найважливішою умовою для

індустріального розвитку Російській імперії. Відомий американський соціолог Е. Тоффлер вважав, що всі ці події призвели до значних змін у структурі родини. Праця в сільському господарстві потребувала зусиль усіх членів родини і тісно пов'язувала їх між собою. “Коли економічне виробництво змістилось з поля на завод, родина втратила можливість працювати разом як виробничий осередок.”[238, с.64.] До того ж, на думку Е.Тоффлера, суспільству, що формувалось у ті часи, була потрібна певна мобільність. Велика родина, яка була традиційною для усіх країн доіндустріального періоду і для Російської імперії зокрема, не могла бути мобільною. З'являється, так звана, нуклеарна (мала) родина, яка складається з батька, матері й кількох дітей, вона й стала основною робітничою базою для фабрик і заводів.

Звичайно, працівників для промислового виробництва продовжувала постачати й велика родина, бо саме вона на той час була “відправним пунктом” для неодруженої молоді. Окрім того, при дослідженні даної теми виникає проблема соціальної ідентифікації робітниць, оскільки найкраще для них підходить термін “не селянки”, тобто ті, хто заробляють на життя не сільськогосподарською працею. Значна частина виробництв у другій половині ХІХ століття були розташовані за межами міст ще з часів вотчинних мануфактур. Уже за часів відміни кріпосного права, якщо фабрика чи завод знаходились на селі у багатьох випадках робітники мешкали у казармах, як, наприклад, у с. Тростянець Охтирського повіту при песочно-рафінадному заводі, у с. М. Данилівка Харківського повіту при цукрово-рафінадному заводі. До того ж на міських підприємствах була подібна ситуація: на Харківській цукерковій фабриці О.О. Матвєєвої чи на Сумській кондитерській та пряничній фабриці А.К. Гоштова [64. Ф. 20. Оп. 12. Спр. 237. Арк. 9-41.]. Звісно, до селян таким чином їх відносити не можна, тому умовно усіх робітниць досліджувального регіону будемо відносити до мешканок міст Харківської губернії за родом занять.

Статистичних джерел щодо чисельності жінок на виробництві напередодні та одразу після реформи 1861 року знайти не вдалося. У фондах Державного архіву Харківської області зберігаються справи канцелярії генерал-губернатора, де містяться лише уривчасті дані з цього питання. Взагалі досить важко встановити навіть загальну чисельність робітництва Харківської губернії наприкінці XIX століття. Один із найперших статистичних збірників був опублікований у 1887 році [43, с. III], згідно з його даними: на 560 підприємствах губернії працювало 18836 робітників – це лише були фабрики та заводи, що надали про себе відомості й продуктивність яких дорівнювала не менше 2000 карбованців на рік [43, с. III].

Перший перепис населення Російської імперії 1897 року можна вважати найбільш достовірним джерелом. Він дав загальну цифру по Харківщині – 6488 фабрично-заводських робітників і 65306 кустарів [11, с.2]. Із 1895 року були чітко окреслені умови, за якими виробничий заклад характеризували як фабрику чи завод: не менше 15 працівників і наявність парового котла [171, с.22]. Швидше за все, саме тому наприкінці XIX століття чисельність кустарів виявилась значно більшою. Узагалі до другого десятиріччя XX століття поділ виробництва на промислове та кустарне був досить умовним: нерідкими були випадки, що за наявності котла було менше 15 робітників і такий заклад відносили до промисловості, та й навпаки підприємство, де працювало майже 100 робітників не включалося до списку.

На кінець XIX століття в Російській імперії уже сформувалося чотирнадцять груп виробництв: I. Обробка бавовни, II. Обробка вовни, III. Обробка шовку, IV. Обробка льону, конопель та джуту, V. Змішані виробництва з обробки волокнистих речовин, VI. Виробництва: паперове, виробів із паперу та поліграфічні, VII. Механічна обробка дерева, VIII. Обробка металу, виробництво машин, апаратів та знарядь ремесел, IX. Обробка мінеральних речовин, X. Обробка тваринних продуктів, XI. Обробка поживних та смакових речовин, XII. Хімічне виробництво, XIII. Добувна промисловість,

XIV. Інші виробництва, що не ввійшли в попередні групи. Звісно в Харківській губернії були представлені не всі групи. Крім того, на певній частині підприємств жінок не було взагалі або їх число було не значним й на початку XX століття. До таких відносились: типографські та літографські заклади, обробка дерева, обробка металу, виробництво машин, апаратів та знарядь ремесел, хімічні виробництва.

Єдиною галуззю виробництва в Харківській губернії, про яку з упевненістю можна стверджувати, що тут працювали в основному представниці жіночої статі, були підприємства з обробки вовни. За статистичними даними, що співпадають у різних виданнях, і тому викликають найбільшу впевненість із приводу своєї достовірності, на вовномийнях Харкова за даними 1900 року працювало 485 жінок (що складало 71% загальної чисельності робітництва) [Дод.аток 12] [50, с. 290-291]. Окрім того, можна стверджувати, що жіноцтво завжди працювало в цій галузі, і протягом десятиліть складало або абсолютну більшість, або було домінуючою часткою.

Усі вовномийні були засновані в період із 1832 року по 1839 рік, хоча даних про конкретне функціонування жодної з них до 1839 року не збереглося, проте в описах деяких закладів зустрічаються дати їх заснування [82. Ф. 3. Оп. 122. Спр.14. Арк. 49-52].

Від початку свого існування й до кінця досліджувального періоду характер виробництва на вовномийних підприємствах не змінювався. Як вже вказувалось, до кінця XIX століття дуже важко знайти будь-які матеріали з приводу жіночих кількісних показників. “Women studies” узагалі притаманне спиратися на випадкові факти, бо надто невелике місце займала жінка в будь-яких джерелах. У неопублікованих “Відомостях про фабрики та заводи” за 1839 рік випадково в графі “робітники” окрім цифри 250 ще було відзначено, що це були саме жінки [82. Ф. 3. Оп. 118. Спр. 80. Арк. 20]. Випадково, оскільки опис вовномийні купця другої гільдії І.І.Рижова за іншими даними нічим не відрізняється від описів інших 13 закладів [82. Ф.3. Оп. 118. Спр. 80. Арк. 16-

33]. У справах усього третього фонду взагалі не акцентувалося на статі робітників. Виключенням були лише відомості про жінок, які працювали кухарками, але вони зазначались окремо. Не можна зустріти тут навіть статевого розділення графі, бо чиновників того періоду цікавила лише загальна чисельність працюючих.

Напередодні проведення селянської реформи 1861 року в офіційних джерелах уперше з'являється пряме свідчення того, що на харківських вовномийнях працювали тільки жінки [127, с. 543.]. Судячи зі статистичних даних кінця ХІХ століття, на наш погляд, треба відмітити, що домінування жіноцтва в цій галузі виробництва була загальноросійською тенденцією [30, с.98-99]. Особливістю Харківщини було те, що протягом усього досліджувального періоду: “вовняні мийки безперечно займали перше місце в Росії як за устроєм, так і особливо за кількістю обробленої вовни”, а також за чисельністю робітниць [127, с. 543].

Треба також зазначити, що скоріш за все більшість цих жінок-робітниць не були мешканками Харкова, оскільки місто (усі заклади були розташовані на його території) не могло забезпечити 13 вовномийень таким числом працівниць – 2992 [Додаток 12] [82. Ф. 3. Оп. 118. Спр. 80. Арк. 16-33]. Д.І. Багалій наводить дві цифри із різних джерел щодо загальної чисельності населення, однак розбіжність незначна. Найбільш імовірна це 23147 чоловік, причому жіноцтво налічувало тільки 9867 особи [127, с. 115]. Вовномийні були на той час найбільш великим виробництвом у Харкові й Д.І. Багалій, спираючись на іншу архівну справу (яка не збереглась на сьогоднішній день), також підкреслював, що: “Величезна (відносно) кількість робітників була тільки на вовняних мийках” [127, с. 537]. Проте, зрозуміло, що на підприємствах однієї галузі не могли працювати 30% усього жіночого населення. Щодо приросту населення конкретно Харкова Д.І.Багалій стверджував, що починаючи з 20-х років ХІХ століття: “Населення збільшується не стільки шляхом природного приросту, скільки за рахунок прийшлих елементів.” [127, с. 119]. Усі ці дані

додають аргументів на користь припущення про не місцеве походження більшої частини жіноцтва, праця яких використовувалась у цій виробничій галузі.

Таким чином, із наведених фактів можна припустити, що жінки теж займалися відхожим промислом. Можна утверджувати, що ще задовго до реформування країни в 1861 році розпочалося включення жіноцтва у виробничий сектор губернії.

У другій половині XIX століття й на початку XX століття особливих зрушень у вовномийному виробництві не відбувалось. Це було характерним для всіх губерній Російської імперії, тим більше за якісними показниками (максимальна сума виробництва при застосуванні найменшої кількості робітників) Харківщина продовжувала залишатись на першому місці [30, с. 158-159]. Пік розвитку прийшовся на 1837 – 839 роки, у середині ж XIX століття кількість заводів зменшилась із 13 до 6. Сума виробленої продукції з 4,5 мільйонів карбованців зменшилась до одного мільйона карбованців на рік [Додаток 12]. Деякий сплеск знов відбувся в 1890 році. В цей час кількість заводів і робітників зменшилась вдвічі. Але сума виробництва зросла до 3111000 карбованців [30, с. 158-159].

Протягом наступного десятиріччя кон'юнктура ринку змінилась і відбувся занепад галузі, що в свою чергу негативно впливало на економічну сферу життя робітниць. У 1900 році на території сучасної України існувало лише чотири вовномийні, три із них діяли в Харкові [50, с. 318-319]. Усі підприємства працювали здебільше на замовлення, що вказувало на певні труднощі, наприклад, зі збутом товару.

На тлі всіх цих суто виробничих змін відбувався процес вторгнення чоловіків у цю жіночу галузь. На початку свого існування й протягом десятиліть тут працювали лише жінки. Цей факт підтверджує Д.І.Багалій, спираючись на матеріали неопублікованого офіційного опису Харкова, який відносився до 1856 року. “Вовняні мийні мали важливе значення між іншим у

тому відношенні, що давали заробіток 2000 жінок...за досить обмеженого розвитку в Харківській губернії фабричної й заводської промисловості. Ці 2000 душ без мийок або зовсім не мали б роботи, або повинні були б звертатись до більш тяжкої праці, менш вигідної й не на стільки продуктивної” [127, с. 543]. Наприкінці ж XIX століття чоловіки (до того ж, лише дорослі) складали вже 23,6 % від загальної чисельності працюючих. Слід зазначити, що до 1908 року число жінок на цих підприємствах зменшилась практично на стільки ж (на 11,5 %) на скільки збільшилась чисельність чоловіків (на 11,4 %) [Додаток 12]. Можливо, пояснення знаходиться саме у висновках Д.І.Багалія, що ця праця була менш важкою та більш вигідною.

Вовномийні були єдиним виключенням у Харківській губернії відносно більш-менш чіткої визначеності з чисельності робітників жіночої статі. З приводу всіх інших галузей виробництва достеменно вказати чисельність робітниць можливо лише з 1890 року, бо саме у “Зводі даних про фабрично-заводську промисловість у Росії за 1890” введений поділ “робітничої” колонки не тільки на жінок і чоловіків, але й на малолітніх представників жіночої та чоловічої статі. До цього часу можна лише припускати чисельність працівниць і, взагалі їх репрезентацію на тому чи іншому підприємстві. Однак, це ще не означає, що починаючи з 1890 року, в усіх опублікованих і неопублікованих джерелах з’явилися дані про статевий розподіл робітників. Навіть, якщо й існувала графа “жінки”, то виявити чисельність працівниць все одно неможливо, оскільки, за звичай відомості по підприємствам поєднувались у групи й надавалась загальна цифра, а група включала декілька різноманітних виробництв, наприклад, винокурної, горілчаної і лікерної, цукрової, рафінадної, тютюнової. Саме тому вовномийна промисловість була виключенням, оскільки група з обробки вовни на Харківщині була представлена лише вовномийнями. Однак конкретна чисельність жіноцтва кожного окремого закладу залишається невідомою. В свою чергу, якщо виводити середній показник по виробничим групам, то можна прийти до

висновку, що присутність жінок була незначною, проте насправді існували галузі, де робітниці домінували, тому й важко переоцінити їх роль у виробництві.

Тютюнове виробництво було лише ще однією галуззю, стосовно якої відомості про присутність саме робітниць характеризуються хоча б фрагментарністю, бо відносно решти, їх просто не існує. Перші відомості в архівних джерелах взагалі про тютюнову промисловість у Харківській губернії відносяться до 1842 року [82. Ф. 3. Оп. 130. Спр. 144. Арк. 5-7]. На початок досліджувального періоду в Харкові працювало вже 11 закладів з виробництва тютюну й цигарок, із, приблизно, 90 робітниками (приблизно, бо в описах двох закладів не була вказана кількість робітників), загальна сума виробництва складала 177423 карбованці на рік [82. Ф. 3. Оп. 213. Спр. 180. Арк.2-12].

Тютюнова промисловість розвивалась екстенсивним шляхом. За попередні роки розширився асортимент продукції, але засоби виробництва залишалися незмінними ще з часів Петра I: “Машини для подрібнення тютюну майже всі були ручні, до того ж всі тютюнові фабрики Харківської губернії у XIX – на початку XX століть для виготовлення цигаркових гільз, як правило, наймали й жінок надомниць” [153, с. 132]. Такі собі залишки розсіяної мануфактури свідчать про перехідний період у цьому виробництві. Однак, у даному контексті це означає, насамперед, що певне число жінок приймало безпосередню участь у виробництві, але в жодних документах, хоча б приблизно їх чисельність встановити неможливо. Скоріш за все, в будь-яких статистичних матеріалах про Харків їх не відносили до тих, хто “сам собі заробляв на життя”. Однак у фундаментальній праці О.М.Опацького “Фабрично-заводська промисловість Харківської губернії та становище робітників” 1912 року надається інформація про розподіл робітників за статтю та віком. Старший фабричний інспектор вказує, що у 1885 році на тютюнових фабриках працювало 58% робітників (на жаль, автор не використовував абсолютні цифри у матеріалі за цей рік), які відносились до жіночої статі. Треба

вказати, що більш ранніх відомостей з цього питання не існує в жодних джерелах. У 1911 році жінки на цьому виробництві склали вже 90,5% [15, с.44], за нашими підрахунками, їх налічувалося 603 особи [Додаток 13].

Із 1894 року можна вже говорити про концентрацію виробництва в цій галузі. Хоча всі ці роки чисельність робітників зростала, але досить повільно, наприклад, з 1863 по 1876 їх чисельність зросла не більш ніж на 40 робітників, проте виробленого товару було продано на суму майже у два рази більше. І знову ж таки невідомо на скільки збільшилася чисельність надомниць, і чи не в цьому була причина зростання офіційних прибутків. Аналізуючи статистичні матеріали за 1894 рік, на перший погляд можна прийти до висновку, що відбувалася “концентрація виробництва”, бо дійсно кількість закладів із 11 зменшилася до 7, але зростання чисельності робітників було занадто великим: із 147 до 950 осіб. Загальна сума виробництва вже склала 1 242000 карбованців (проти 302512 у 1876 році). Цей факт теж свідчив про перехід до централізованого виготовлення продукції [15, с. 21]. Цілком можливо, що праця надомниць була офіційно визнана, бо не має сенсу спеціально збільшувати чисельність робітників у шість разів, щоб сума продажу товару збільшилася лише в чотири рази – це навіть не можна назвати екстенсифікацією виробництва. До того ж, кризи перевиробництва в тютюновій промисловості жодного разу не було за весь досліджувальний період. Тому, швидше за все, підприємці під час чергових зборів даних для губернатора, до загальної чисельності працівників включили й тих, що працювали також на них, але не на території їхніх фабрик, а на дому.

На користь цього висновку свідчать й інші матеріали. У 1900 році чисельність робітників на тютюнових фабриках зменшується, а сума виробництва практично не змінилася. Однією із причин таких змін можна вважати той факт, що паралельно починає працювати заклад із виробництва папіросних гільз. Перші відомості про нього з’являються у 1890 році [30, с.371]. А до 1900 року відкрився ще один, загальна сума виробництва якого становила

41 000 карбованців [50, с. 326-327]. Напевне, частину з тих самих надомниць об'єднали в окремі дрібні підприємства. У 1908 році в Харківській губернії вже функціонувало 3 таких заклади, до того ж факт зростання цієї гілки виробництва був очевидним: тут вже працювало 126 осіб (проти 54 осіб у 1900 році), які виготовляли продукції на 141 тисячу карбованців [51, с. 440-441]. Таким чином, виробництво папіросних гільз до кінця XIX століття фактично входило до XI групи з обробки поживних речовин, а саме – тютюнового виробництва, однак існувало на стадії розсіяної мануфактури. Після переходу до наступних стадій (мануфактури, фабрики) ці виробництва вже фактично та юридично були включені до VI групи з виготовлення виробів із паперу.

І знову ж таки про те, що на підприємствах із виготовлення папіросних гільз працювали саме представниці жіночої статі, можна доводити лише опосередковано. На “виробництвах виробів із паперу” у Харківській губернії у 1890 році працювало 135 жінок й тільки 15 чоловіків [30, с. 98-99]. До того ж саме в цьому статистичному збірнику був трохи інший розподіл виробництв (напевно розподіл на чотирнадцять груп з'явився пізніше): суто паперові заклади не входили до цієї групи виробництв. Одразу треба відмітити, що й представництво жінок було тут незначним (3 особи проти 60 чоловіків). Тому аналізуючи статистичні матеріали 1900 року, вже можна встановити приблизне співвідношення робітників і робітниць, саме завдяки перегрупуванню виробництв у цьому виданні. Група VI поєднувала такі виробництва: 1.деревотерне (33 працюючих), 2.паперове (236), 3.виробництво книжок (25), 4.виробництво ажурного паперу для кондитерських (137), 5.гильзове (54), 6.виробництво картузів і конвертів (38), друкарні й літографії (844). Загальна кількість жінок у цій VI групі складала 319 осіб (і чоловіків – 1048) [50, с. 294-295, 326-327]. Як уже було з'ясовано на паперовому виробництві домінували чоловіки. У раніше вже згаданого О.М.Опацького стосовно друкарень чітко зазначено, що у 1885 році на них не працювало жодної жінки й лише в 1911 році їх чисельність складала 7% від загального числа робітників [15, с. 43].

Таким чином, завдяки простим підрахункам, якщо відняти число робітників, які належали до виробництв із домінуючою чоловічою працею, то різниця буде майже дорівнювати загальній чисельності жіноцтва на решті підприємств. Це й дає змогу стверджувати, що жінки склали більшість на шести підприємствах цієї галузі. Однак це не означає, що на інших 22 закладах вони не були присутні, просто їх чисельність була не значною [Додаток 13].

Аналогічні підрахунки даних за 1908 рік вказують на те, що не значно, але зросла частка жінок у суто чоловічих виробництвах, так званої паперової групи. Навіть за грубими підрахунками чисельність жінок і дівчат на тих же шести підприємствах складала 331 особу. При чому треба врахувати, що загальне число складало 456 осіб, тобто якнайменше 125 робітниць було розподілено між рештою виробництв [51, с. 440-441, 480-481].

Ще однією галуззю промисловості, де жіноцтво до другої декади ХХ століття стало домінуючим, була група з обробки льону, коноплі й джуту. Перше таке підприємство було засновано в 1875 році у с. Григоровка Харківського повіту. У 1895 році Південно-російське товариство конопельної та канатної промисловості викупило його й заснувало ще один заклад [28, с. 16-17]. На відміну від попередніх виробництв, які були розташовані в самому місті та надавали роботу перш за все харків'янкам, ці дві фабрики знаходились у Харківському повіті: на станції Нова-Баварія та в с. Григоровці. Відсоткове співвідношення жінок на цих підприємствах досить інтенсивно зросло протягом досліджувального періоду: у 1885 році жінки тут склали 22%, в 1890 році 20% (10 робітниць, 102 робітника), в 1900 році 45,3% (351 робітниця, 423 робітника), а в 1908 році вже 76% (1695 робітниць, 535 робітників), в 1911 році 76,3% (1707 робітниць, 530 робітників) [15, с. 43; 9, с. 98-99]. За 26 років чисельність робітниць зросла з 20 осіб до 1707 осіб, і це за умов тодішнього розвитку промисловості, коли існувала велика кількість дрібних підприємств, на яких навіть був паровий двигун, проте число робітників не досягало 15 осіб. Циркуляром міністерства фінансів від 7 червня 1895 року фабриками й

заводами називались ті заклади, де працювало не менше 15 робітників і був паровий двигун, або менше 15 робітників, та обов'язково наявним був паровий двигун [171, с. 22.]

Окрім виробництв, де жіноцтво прагнуло кількісної домінанти, існували заклади, які ще й наприкінці XIX століття залишались суто чоловічими, наприклад, з оброблення мінеральних речовин. Практично всі скляні, фаянсові, керамічні, вапняні, алебастрові, крейдомельні підприємства були розташовані на території безпосередньо губернії, а не Харкова. Цей факт указує на те, що значне число чоловіків, які мешкали далеко від губернського центру промисловості, були працевлаштовані. Проте жінки, які не менш потерпали від малоземелля в післяреформений період, не мали такої можливості. Лише в 1890 році на 12 заводах галузі з оброблення мінеральних речовин працевлаштувалось 102 представниці жіночої статі, що складало 11% від загальної кількості робітників 907 осіб [30, с. 98-99]. У 1900 році, якщо порівнювати відсоткове співвідношення робітниць до робітників (16%), то зростання буде не досить значним, проте на початку XX століття в цій галузі число робітників збільшилась у шість разів і досягло 5608 осіб. Завдяки інтенсивним змінам чисельність жінок зросла до 891. Однак лише через десять років вона досягла початкової чисельності робітників на досліджувальних заводах.

Галузь із оброблення мінеральних речовин використовувала працю 36 % жіноцтва, зайнятих у промисловості Харківської губернії за даними 1900 року (без врахування акцизних виробництв) [50, с. 306-307, 344-345]. Знову використовуючи методичку “перегрупувань” можна встановити, що більш-менш значно жіноцтво було представлено на виробництві фаянсу (93 жінки й 587 чоловіків) [30, с. 98-99]. У 1890 році вони склали тут 14%. За статистичними даними 1900 року на тих же двох підприємствах із виготовлення порцеляни та фаянсу всього працювало 2160 робітників, тому за аналогією жінок було біля 300 осіб [50, с. 306-307, 344-345].

До кінця досліджувального періоду кардинальних змін у цій галузі не спостерігалось, вона продовжувала розвиватись у тому ж напрямку: чисельність робітників зростала, і в тому числі жінок. У 1911 році відсоток робітниць у фаянсовому виробництві досяг 37,5 %. На інших підприємствах цієї групи відбувалось щось подібне, наприклад, на керамічних, вапняно-алебастрових заводах жінки складали вже майже половину всіх робітників [15, с. 43-44]. [Додаток 13.]

Найбільше у досліджувальний період Харківська губернія славилася своєю харчовою промисловістю. Її провідною галуззю була цукрова промисловість. Перший цукровий завод був заснований у 1833 році в с. Білий Колодязь Вовчанського повіту [33, с. 402]. З початку своєї діяльності цукроварні були не дуже привабливими для працевлаштування. Цукрові заводи із використанням найманої робочої сили були виключенням. На більшості з них використовувалась праця кріпаків, у тому числі і жінок [82. Ф. 3. Оп.142. Спр.255. Арк. 302; Оп.146. Спр.229. Арк. 244, 319, 326]. Це єдина галузь промисловості, в якій селянська реформа 1861 року викликала серйозні проблеми, бо завдяки їй була ліквідована примусова праця на цукроварнях. Навіть найприбутковіші “комерційні” заводи понесли великі збитки через брак робочої сили. Однак за “Маніфестом 19 лютого 1861 року” – “Селяни, які вийшли з кріпацької залежності, але які знаходяться в обов’язкових поземельних відносинах до поміщиків, називаються “тимчасово-забов’язані” [152, с. 43]. За даними Харківського обласного архіву в 1863 році на дев’яти заводах використовувалась праця останніх, а саме 1577 робітників. Для порівняння, на всіх 24 цукроварнях у той же час працювало трохи більше 3488 осіб, тобто “тимчасово-забов’язані” складали майже половину від усієї чисельності робітників [82. Ф. 3. Оп 213. Спр. 180. Арк. 143-615].

За даними 1885 року на цукроварнях працювало близько 16% жінок, проте яка конкретна їх була чисельність можна лише припускати [15, с. 44]. Чисельності робітниць на цукроварнях раніше 1912 року встановити

неможливо. У 1912 році на цукрових заводах відсоток жіноцтва дорівнював 12,2 %, а на цукрово-рафінадних – 24,9%, тобто в середньому зростання було не дуже значним [15, с. 44]. Проте загальна чисельність робітників зросла в 5,5 разів, безпосереднє число жінок складало відповідно в першій підгрупі – 1647 осіб і в другій – 1369 осіб [Додаток 13]. Таким чином, у цукровій промисловості використовувалась праця 3016 робітниць або третина всіх жінок зайнятих у промисловості Харківської губернії.

Ще однією галуззю харчової промисловості, яка мала не лише місцеве значення, а й загальноросійське, була кондитерська. Перші подібні підприємства з'явилися у 1825-1826 роках, а з 40-х років XIX століття за ствердженням Д.І. Багалія та Д.П.Міллера підприємства, власниками яких були: “Кокін, Жуков, Полуєхтов, Кромський виробляють кожний на сотні тисяч карбованців товару, який постачають у всю південну Росію й Кавказ” [127, с.539]. Присутність жінок у цьому виробництві навіть ще в 1885 році складала 35,5 % при тому, що в 1879 році загальна чисельність робітників становила 542 особи й галузь безперервно розвивалась та зростала. Наприклад, у 1890 році за сумою виробництва пряничні Харківської губернії поступались лише Московській губернії, а славетні тульські кондитерські підприємства отримували прибутку в чотири рази менше [30, с. 410]. У 1912 році на кондитерських фабриках число робітниць становило 902 особи, а у відсотковому співвідношенні вони дорівнювали 58% [15, с. 44].

Жінки також працювали й на інших підприємствах харчової промисловості. Проте й самі виробництва були невеличкими, і загальне число робітників було невеликим, не говорячи вже про представництво жіночої статі. Кількість робітниць навіть у 1912 році коливалась від 8 до 89 осіб, при тому, що в 1908 році на території Харківської губернії діяло 47 закладів цієї галузі, тобто навіть наприкінці досліджувального періоду більшість із них залишались досить дрібними [15, с. 43-44; 51, с. 508-509].

На всіх перелічених підприємствах Харківської губернії в останні десятиріччя досліджувального періоду спостерігалось зростання застосування жіночої праці. Треба відмітити, що це було загальноросійське явище. Як зазначали автори “Зведених звітів фабричних інспекторів за 1912 рік”: “Хоча відсоток участі жінок усіх вікових груп у фабричній праці взагалі в імперії у висновку за 1912 р. не змінився, тим не менш прагнення до заміни робітників чоловіків робітницями продовжувало проявлятися й у звітному році” [32, с.XLV]. Дійсно, якщо проаналізувати загальні кількісні показники, то не можна побачити зростання відсотка жінок на підприємствах. Однак пояснюється це тим, що на початку ХХ століття відбувалось зростання суто чоловічих закладів – металообробної промисловості. Проте в інших галузях виробництва питома вага робітниць по відношенню до робітників збільшувалась [32, с.XLV].

Таким чином, встановлюючи чисельність жінок на підприємствах Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть, можна зробити певні висновки. До 1885 року взагалі не існувало будь-яких статистичних матеріалів, бо чиновники Російської імперії під час збору “відомостей про фабрики й заводи” не ставили перед собою таких завдань. Якщо й залишились від тих часів деякі повідомлення, то інакше, ніж випадковістю їх назвати досить важко. Тому конкретну чисельність робітниць можливо встановити лише завдяки зіставленню різноманітних джерел, звичайно, що про абсолютну точність у даному випадку не може бути й мови.

Проте, навіть за наявності тільки уривчастих і несистематизованих відомостей є можливість аналізу. По-перше, на підприємствах, де на початку їх існування використовувалась праця значної чисельності дівчат та жінок, протягом усього подальшого періоду спостерігалась тенденція до їх домінування серед працівників. Такими виробництвами були тютюнові, з оброблення конопель та джуту, кондитерські, з виготовлення виробів з паперу та ін. Виключенням була лише вовномийна промисловість, проте й тут у другій декаді ХХ століття перевага залишалась за жіноцтвом.

По-друге, у другій половині XIX століття на більшості підприємств зовсім не використовувалась жіноча праця. Однак, якщо в металообробній промисловості й наприкінці досліджувального періоду жінки так і не були представлені, то такий статевий пріоритет у розподілі праці можна, на нашу думку, вважати більш-менш раціональним. Проте їх відсутність ще й наприкінці XIX століття на фабриках і заводах з оброблення мінеральних речовин слід характеризувати як гендерний підхід у питанні працевлаштування. Усі підприємства були розташовані за межами губерньського центру, тобто в місцевостях, де не було значної концентрації виробництв, а потенціальної робочої сили було достатньо. В цілому власники закладів віддавали перевагу чоловікам, однак завдяки подальшому розвитку в наступні роки цієї галузі промисловості виявилось, що жінки теж могли тут працювати, й саме значне збільшення питомої ваги робітниць наприкінці другої декади XX століття є яскравим доказом цього.

По-третє, на всіх підприємствах Російської імперії і Харківської губернії зокрема, спостерігалась тенденція до кількісного зростання серед робітників представниць жіноцтва, виключенням була лише металообробна промисловість. Подібні зміни вказували перш за все на прагнення жінок до економічної самостійності. Звичайно, в кожній були свої на це причини, проте самостійний заробіток гарантував їм певну незалежність і деяку обмеженість матеріальної депривированості.

§3.2. Законодавче регулювання використання жіночої праці.

Розвиток промисловості на Харківщині розпочався в XIX столітті, проте серйозних масштабів набрав тільки в другій його половині. Саме в цей період відбулись кардинальні зміни в технологічному процесі на підприємствах, які

були широко розповсюдженні в Харківській губернії. Окрім того, з'явилися абсолютно нові галузі промислового виробництва. Цілком природно, що всі ці зміни відбувались заради покращення кількісних і якісних показників. Завдяки багатьом економічним, політичним, географічним і демографічним чинникам чисельність робітників на фабриках та заводах постійно зростала.

Через кількісне зростання, як кількості підприємств, так чисельності робітників, праця яких використовувалась на них, багато проблем, пов'язаних з цією сферою людської діяльності, стали привертати увагу не тільки організацій соціалістичного або гуманістичного спрямувань, а й державні органи Російської імперії. “Якщо з кінця XVIII століття царський уряд дотримувався принципу свободи промислової діяльності, то наприкінці XIX століття несприятливі наслідки такої свободи стали занадто помітними” [49, с. I]. На думку історика Ю.І.Кір'янова: “Найбільш проникливі представники Міністерства фінансів ще до революції 1905-1907 років відмічали, що робітники переросли ті економічні та правові умови, в яких їм доводилося жити й працювати” [161, с. 93]. Таким чином, з'явилися цілком об'єктивні причини для початку процесу регулювання відносин між власниками підприємств і тими, хто на них працював за наймом. І внаслідок цього розпочався також процес врегулювання становища жіноцтва на виробництві і жінок як частини робітництва.

Уперше безпосереднє фабричне законодавство з'явилося в Англії, яка власне була й батьківщиною промислової революції. За ініціативою Роберта Піля в 1802 році англійський парламент затвердив акт, який визначив обмежувальні правила для роботи дітей на бавовняних та вовняних фабриках [48, с. 1].

Подальший розвиток країн Європи та Америки показав, що загальними проблемами стали: нічна праця жінок та дітей, надання відпусток за вагітністю, заборона використовувати працю малолітніх, страхування робітників, зменшення робочих годин та ще багато інших. У Російській імперії, на

протипагу західним державам, обговорення подібних законопроектів на офіційному рівні розпочалось лише в 1884 році. Не останню роль у цьому відіграв міжнародний Женевський конгрес 1882 року. Саме тут з'явився проект від 1 червня 1882 року “про заходи до обмеження роботи й про освіту малоліток і підлітків, які займаються на фабриках та інших промислових закладах” [48, с.1]. У світовому масштабі стало очевидним, що “час уже зрозуміти, що перед тим, як клопотати про розвиток розумової освіти, треба потурбуватися про умови, за яких вона може бути досягнута” [49, с. II].

У попередньому підрозділі досить докладно розкрита тенденція кількісного зростання робітниць у промисловості Харківської губернії. Що стосується використання жіночої праці в нічний час, то дати однозначну оцінку цьому явищу досить важко. Цілком природно, що працювати в ночі однаково шкідливо, як для жінок, так і для чоловіків, не говорячи вже про дітей. Проте заборона будь-якого виду діяльності, особливо коли стосується повнолітньої особи, також можна розцінювати як певну дискримінацію жіноцтва, бо таким чином, їх позбавляють права вибору. У кожній робітниці були свої об'єктивні причини на те, щоб працювати саме в цей час доби. Наприклад, у деяких європейських країнах (Франція – закон 1874 року, Швейцарія – 1877 року) нічна праця жінок в них була заборонена на всіх підприємствах [48, с. II; 165, с. 92]. Проте робітниці відомої феміністичної газети “La Fronde” у формі протесту працювали вночі, за що видавницю не одноразово притягували до суду [165, с.92].

Однак, як зазначають сучасники, в більшості галузей легкої промисловості нічна праця не завжди була виправдана. На початку 1880-х років Міністерство фінансів, яке очолював тоді, Н.Х.Бунге розробляло і затверджувало перші фабричні закони, що обмежували дитячу та жіночу працю [197, с. 81]. Власне обговорення цієї проблеми розпочалось з “Прохання” паперових, ткацьких та ситце-набивних мануфактуристів від 25 січня 1884 року. Зокрема, в них вказувались, що “багато хто з фабрикантів хоч і

усвідомлюють всю шкідливість нічної праці, але не зважаються припинити її єдине через побоювання стати в нерівні умови конкуренції із сусідніми фабриками” [63. Ф. 20. Оп. 2. Спр. 1794-Б. Арк. 4]. Окрім того, судячи із збірки матеріалів, зібраних працівниками Міністерства “Про заборону нічної праці неповнолітнім та жінкам на фабриках і заводах і мануфактурах”, однією з головних причин щодо відмови від нічної праці було побоювання кризи перевиробництва. Підприємці, намагаючись максимально швидко повернути витрачені кошти на обладнання, просто не бажали зупиняти машини, хоча технічно це не викликало труднощів. Конкуренція також відіграла свою роль у збільшенні продукції та прибутків. Тому 1 лютого 1884 року на ім'я міністра фінансів був відправлений лист, де, зокрема, наголошувалось: “На думку фабрикантів єдиним, на сьогоднішній день, засобом для усунення очікуваної кризи вважається повсюдна відмова від нічних робіт” [63. Ф. 20. Оп. 2. Спр. 1794-Б. Арк. 1]. Оскільки, за ствердженням тих же підприємців, завдяки запровадженню подібного законопроекту на всіх цих виробництвах перестануть існувати нічні зміни, бо крім жінок і дітей нікому вже там працювати.

Таким чином, приводом до появи закону “Про заборону нічної праці неповнолітнім та жінкам на фабриках і заводах і мануфактурах” були зовсім не гуманістичні міркування, а цілком прозаїчні. Царський уряд обрав політику протекціонізму по відношенню до російських підприємців, тому “Прохання” заводчиків не лягло під сукно Державної Ради. Ще до 1 травня 1885 року вони отримали схвалення від імператора, та 5 червня 1885 року з'явився документ, де зокрема, зазначалось: “Заборонити у вигляді спроби на три роки, починаючи з 1-го жовтня 1885 року, для жінок і підлітків, які не досягли 17-річного віку, нічні роботи на бавовняному, полотняному й вовняному. Можливо [потрібно] розповсюдити й на інші.” [63. Ф. 20. Оп. 2. Спр. 1794-Б. Арк. 90].

Доки законоположення стосувалося тільки паперових, ткацьких та ситце-набивних виробництв, воно не могло суттєво вплинути на становище в

промисловості Харківщини, оскільки останні не були характерними для нашого регіону. Проте у Харківській губернії діяли практично всі види підприємств, де були запровадженні нічні часи й де використовувалась праця жінок. До таких закладів відносились, зокрема, усі галузі з виробництва паперу та цукру. Трохи пізніше жінки з'явилися й на інших заводах, де робота вночі не припинялась – скляне та парцелярне [63. Ф. 20. Оп. 2. Спр. 1794-Б. Арк. 62; 15, с. 43-44]. До того ж Харків протягом усього досліджувального періоду залишався значним торговельним центром, тому питання конкуренції для них було досить відчутне. Якщо в інших регіонах промисловці могли бути фактичними монополістами з виробництва тієї, чи іншої продукції, то в Харківську губернію на великі ярмарки звозились вироби з усіх куточків Російської імперії і не тільки. Подальше будівництво залізниць на Харківщині також сприяло цьому процесу. Таким чином, харківських фабрикантів криза надвиробництва також могла суттєво зачепити, і тому закон від 1 жовтня 1885 року міг стати для деяких з них тією самою тимчасовою спробою уникнути кризової ситуації.

24 квітня 1890 року був прийнятий новий закон “Про змінену постанову про роботу малолітніх, підлітків та осіб жіночої статі на фабриках, заводах і мануфактурах...”. Вивчаючи і аналізуючи матеріали Російського Державного історичного архіву, по обговоренню цього законопроекту, можна дійти висновку, що попередній закон 1885 року так і не набрав сили. Нова урядова постанова складалась із суцільних поправок та доповнень, які практично зводили весь закон нанівець [63. Ф. 20. Оп. 2. Спр. 1806. Арк. 1-173]. Але це можна розцінювати подвійно: з одного боку, виключення мотивуються “проханнями про дозвіл” самими робітниками, наприклад, щоб діти й жінки могли працювати разом з главою родини. Проте варіант переведення робітника, який був частіше одночасно чоловіком і батьком, на денну зміну чомусь не розглядався. З іншого боку, ще одним приводом обійти закон “про заборону нічної праці” було: “Після тривалої зупинки робіт через нещастя на фабриці або в результаті посиленого надходження на неї замовлень перед ярмарками”.

Звичайно, що останнє було особливо характерним для підприємств Харківської губернії. Таким чином, справжнє пояснення появи нового закону в 1890 році може бути й іншим, до того ж воно навіть безпосередньо міститься в архівних матеріалах: “Державна Рада постійно керується тим міркуванням, що в справі промисловості прийняття крутих заходів, які б змінювали вже сформовані протягом довгого часу економічних умов, без допущення деяких перехідних пільг, завжди лягає важким тягарем на відому частину населення” [63. Ф.20 Оп.2. Спр. 1806. Арк. 160]. Напевно малися на увазі підприємці, оскільки покращення умов праці для робітників не потребувало “перехідних пільг”.

Окрім дорослих жінок до складу працівників входили й дівчата, яких в статистичних матеріалах іменували “малолітками” або “підлітками”. Стосовно малолітків та підлітків, також були внесені додаткові пункти. За даними фабричної інспекції до 90-х років XIX століття на 1324 промислових виробництвах усієї Російської імперії працювало 315 дітей віком від 10 до 12 років, тому Міністерство фінансів та внутрішніх справ підкреслювало, що промисловість не має нагальної потреби в таких робітниках [63. Ф. 20. Оп. 2. Спр. 1806. Арк. 161]. Проте наскільки достовірні ці факти з’ясувати досить важко, однак певні сумніви існують. У 1901 році лише на 312 виробництвах Харківської губернії, які були підпорядковані інспекції, працювало 397 малолітків (86 дівчат у тому числі) [34, с. 37]. Не зважаючи на те, що чисельність робітників усіх статей та вікових підгруп постійно зростала, важко повірити, що за десять років число малолітніх працівників перевищило попередній загальноросійський показник. Також відомо, що 10 років ще не були найнижчою віковою межею.

Однак справа в тому, що статтею 113 Статуту про промисловість фабричну та заводську (1887 року видання) узагалі було заборонено використовувати працю дітей до 12 років, не говорячи вже про нічну. Та за законом 1890 року були внесені зміни й з цього приводу. Законодавці навели багато чинників, причому благодійницького характеру, основна ідея всіх

виключень “із заборони праці малолітків” полягала в бідності та відсутності будь-якого нагляду за останніми. Наприкінці XIX та на початку XX століть у Харківській губернії, наприклад, уже діяли громадські навчально-виховні заклади для дітей, але, звичайно, вони були не в змозі охопити усіх. Фабриканти ж та урядовці воліли афішувати своє “підкування” про дітей через дозвіл їм працювати, а не через створення при виробництві подібних установ.

Окрім того взагалі досить важко оцінювати масштаби використання праці дівчат раннього віку, оскільки в статистичних джерелах не має чіткого вікового визначення. Іноді до малолітків відносили робітників від 12 – 15 років, а до підлітків 15 – 17 років. Проте найчастіше в статистичних таблицях використовувався поділ на “малолітніх” та “дорослих”, відповідно саме такі форми подання даних були розіслані на місця. Зрозуміло, що за такої невизначеності вікових меж робітників підприємці могли навіть надавати цілком правдиву інформацію щодо їх загальної чисельності.

Повертаючись безпосередньо до нічних робіт, то все ж таки конкретних матеріалів про те, що саме неповнолітні та жінки Харківщини працювали в нічну зміну нам не вдалось знайти. Проте існують дані, що на підприємствах, де присутність жінок була значною або навіть домінуючою, виробництво було безперервним. Так у матеріалах, представлених старшим інспектором Харківської губернії О.М.Опацьким, можна знайти інформацію про те, що на деяких із них уже в 1898 році працювали в три зміни. А в 1912 році власники вовномиєнь, а також паперових, скляних, парцелянно-фаянсових, керамічних, хімічних фабрик і заводів теж застосовували тризмінний графік роботи. Тому, якщо навіть малолітки та жінки працювали в ночі, то їх робочий “день” тривав усе ж таки значно менше, ніж на решті виробництв, де ці обидві групи були теж не менш чисельні. Усе це знову свідчить про неможливість однозначно оцінити закони 1885 та 1890 років, в питанні про нічну працю.

О.М.Опацький наводить матеріали про значне зменшення чисельності дівчат у промисловості Харківської губернії. Наприклад, з 1901 по 1911 роки їх

чисельність зменшилась у чотири рази. До речі, ці дані найбільш вірогідні, оскільки решта наведених цифр максимально співпадають із цифрами інших джерел [15, с. 45-47]. Подібні факти свідчать тільки про часткове виконання постанов законів 1885 року. Тобто праця малолітків продовжувала застосовуватись, але в менших масштабах.

Зменшення тривалості робочого дня було також найважливішою проблемою досліджувального періоду. До того ж воно було актуальним для всіх груп робітників і не стать, не вік тут не були виключенням. Як і більшість законодавчих ініціатив із робочого питання вперше така пропозиція з'явилась у 1834 році в Англії, коли робітничі союзи сподівались явочним порядком домогтись встановлення восьмигодинної норми добової праці для всіх робітників одночасно. І як зазначав автор “Записки члена ради в справах страхування робітників Бикова про розподіл робітничого часу”: “Із тих пір ця вимога ще жодною державою Європи в якості законодавчого заходу в будь-якому широкому масштабі нездійснена” [67. Ф. 23. Оп. 17. Спр. 703. Арк. 1].

Проблема нормування і встановлення максимуму робочого дня в Російській імперії теж піднімалась неодноразово, особливо під час революції 1905 – 1907 років. Одне з перших озвучень цього питання на офіційному рівні відбулося ще до 1895 року – це була доповідь відомого лікаря та суспільного діяча Є.М.Демент'єва, з якою він виступив на засіданні комісії “Про нормування робочого дня”. Його доводи носили гуманістичний та медичний характер (людина для повноцінної праці повинна повноцінно відпочивати), звичайно, всі вони були цілком слушні, проте лібералізм не був притаманним для внутрішньої політики царського уряду [65. Ф. 22. Оп. 5. Спр. 238. Арк. 1-3].

Однак у другій половині XIX століття, а тим більше на початку XX століття виникли вже й суто економічні передумови введення восьмигодинного робочого дня. Підприємець В.Я.Александров презентував свій досвід на межі XIX і XX століть чиновникам Міністерства фінансів у галузі торгівлі та промисловості. Він на практиці перевіряв дієвість такого заходу. Промисловець

досяг певних результатів. По-перше, навіть при зниженні відсоткової оплати за одиницю продукції заробітна плата підвищилась, а це свідчить і про підвищення продуктивності праці. По-друге, відпочинок робітників збільшився з 12 годин до 16 годин на добу. По-третє, введення ще однієї зміни дало можливість збільшити чисельність працюючих без негативних наслідків будь-для кого [65. Ф. 22. Оп. 5. Спр. 238. Арк. 12]. Окрім позитивних змін для робітників В.Я.Александров отримав зростання продуктивності заводу на 250% та обігового капіталу, поліпшення якості продукції та її здешевлення. Однак, обов'язковою передумовою стрімкого розвитку будь-якого промислового виробництва завжди залишається вдосконалення технічних засобів [65. Ф. 22. Оп. 5. Спр. 238. Арк.7]. Та ще одним необхідним чинником була наявність спеціалістів, бо восьмигодинні зміни потребували більш кращої організації праці, більш уважного відношення до справи з боку інженерів-організаторів виробництва, як відмічав В.Я.Александров : “у тому то й біда, що таких інженерів у Росії дуже мало” [65. Ф. 22. Оп. 5. Спр. 238. Арк. 14-15].

На Харківщині підприємці також застосовували тризмінну систему роботи. Проте, на жаль, жодний з них не залишив такого докладного “звіту”, як В.Я.Александров. Та забігаючи дещо вперед, слід відмітити, що, наприклад, Будянська фабрика товариства М.С.Кузнєцова, де робітники працювали в три зміни, “може вважатись у числі найкращих підприємств не тільки Харківської, а й усїєї російської промисловості”, як свідчили сучасники [7, с. 30].

Конкретних матеріалів про те, коли саме на тому чи іншому виробництві був упроваджений восьмигодинний робочий день, нам не вдалося виявити. Можна лише припустити, що піонером у цій справі була вже згадувана Будянська фабрика. За матеріалами, які представив О.М.Опацкий, у 1898 році тут працювали у дві зміни по 10,5 годин [15, с. 46-47]. Однак за даними окружного інспектора А.Г.Гнедича ще до 1899 року на підприємстві використовували піч Гофмана – в той час це було останнє досягнення техніки [7, с. 30]. Через її безперервність зникла так звана “мертва праця” із боку

технологічного процесу, тому з'явилась основна передумова для введення прогресивної робочої системи. Таким чином, швидше за все робота за восьмигодинним графіком на Будянській фабриці розпочалась у перші роки ХХ століття.

Цілком певно, можна стверджувати, що до 1912 року в три зміни працювали на порцеляно-фаянсовому, вовномийному, паперовому, скляному, керамічному виробництвах. Ці факти мають велике значення, оскільки тут працювала значне число робітниць – біля 20 % [15, с. 46-47]. Усі вищеназвані галузі промисловості використовували останні технічні досягнення початку ХХ століття.

Проте законодавча ініціатива також була потрібна. До того ж, навіть закон 1890 року, з усіма його змінами, передбачав, що “ малолітки у віці 12-15 років можуть бути зайнятими роботою протягом дев'яти годин на добу” [63. Ф. 20. Оп. 2. Спр. 1806. Арк. 165]. Зрозуміло, абсолютно не рентабельно вводити для якоїсь частини робітників окремий графік. Проте англійські діячі, коли вперше поставили питання про введення восьмигодинного робочого дня, спочатку вимагали його саме для підлітків. Вони сподівались, що таким чином він розповсюдиться й на решту робітників [67. Ф. 23. Оп. 17. Спр. 703. Арк. 1]. Справа в тому, що на цукрових заводах теж були впровадженні технічні вдосконалення, проте сезонність роботи цих закладів викликала цілком об'єктивні ускладнення щодо збільшення робітників на третину, якого б потребувало введення третьої зміни. Треба враховувати, що цукрова промисловість була однією з провідних галузей Харківської губернії у досліджувальний період і, де крім того, використовувалась праця 34 % зайнятих у промисловості жінок [Додаток 13]. Порушення закону 1885 року швидше за все тут мале місце, до того ж важко пояснити тільки “особистими виключеннями” застосування робочої сили 4 257 неповнолітніх та жінок [Додаток 13].

Фабрики та заводи з обробки поживних речовин, обкладені й не обкладені акцизом (окрім цукрових) не були сезонними підприємствами [15, с. 46-47]. Майже всі вони працювали цілодобово та у дві зміни. Зайнятість малолітніх і жінок тут була різною, однак у цілому досить значна. Саме цій категорії робітників можна було сподіватись лише на фактичне впровадження закону 1885 року, або хоча б 1890 року, проте ці закони діяли тільки на папері.

Перші спроби введення восьмигодинного робочого дня на офіційному рівні з'явилися лише на початку 1917 року у вигляді "Підготовчих матеріалів до нормування та скорочення робочого часу, проект положення про біржі праці, положення про промислові суди" [67. Ф. 23. Оп. 17. Спр. 704. Арк. 16]. Головною передумовою були саме економічні чинники, а не гуманістичні чи фізіологічні.

Проте бурхливий 1917 рік питання восьмигодинного робочого дня вирішував не централізовано і не зважаючи на законопроекти. За повідомленням газети "Русские ведомости" від 23 березня Харківська Рада робітничих та солдатських депутатів після довготривалих обговорень таки прийняла рішення про введення 8-го робочого дня на всіх великих підприємствах регіону [91. № 66, с. 6]. Деякі заводи з використанням жіночої праці відносились до цієї групи: цукрові, порцеляні, з оброблення льону та конопель та ін. Примітно, що на великих підприємствах Харківщини працювала більшість робітництва. Таким чином, до перемоги радянської влади населення губернії у законодавчому порядку отримало восьмигодинний робочий день.

Проте була певна низка загальних питань для всього робітництва, яка тим не менш виявляла також статеві відмінності й, таким чином, потребу в їх, врахуванні. Відмінність цих законодавчих актів полягала в тому, що передумови для них з'явилися на тлі бурхливого розвитку промисловості, однак на державному рівні обговорення більшості з них розпочалось лише в другій декаді ХХ століття.

Такими питаннями були: страхування робітників від нещасних випадків та страхові товариства, лікарняні каси, декретні відпустки для вагітних, узаконення діяльності професійних спілок, дозвіл на страйки, заходи з техніки безпеки на підприємствах, умови побутового життя та інше.

Прототипом російського законодавства про обов'язкове страхування стало німецьке законодавство з цього приводу. Її імператор Вільгельм I 17 листопаду 1881 року на відкритті рейхстагу заявив: "...до зцілення суспільних недуг треба прямувати не шляхом лише репресій проти соціал-демократичних витівок, а й шляхом позитивного поліпшення побуту робітників" [63. Ф. 20. Оп.2. Спр. 1778. Арк. 9]. Так звана "Манчестерська доктрина" або в російському варіанті "свобода промисловості" призвела до антигуманних наслідків у функціонуванні фабрично-заводського виробництва. Скалічені та й просто пристарілі робітники лягали значним тягарем на суспільство, а якщо враховувати, що більшість благодійницьких організацій фінансувалась з бюджетів губернських і міських органів самоврядування, то все населення Харківщини розплачувалися за нестримне свавілля своїх же підприємців.

Тільки 2 березня 1892 року, як доповнення до загальних громадських законів Російської імперії від 1887 року видання, вийшли "Правила про відповідальність власників промислових закладів за каліцтво та смерть робітників" [63. Ф. 20. Оп. 2. Спр. 1853. Арк. 49-51]. Розглядом подібних справ займалось губернське або міське фабричне відомство, яке з цього часу стало виконувати роль третейського судді.

Крім того, щоб і юридично, і фактично оцінити наслідки потенціальної загрози життю і здоров'ю робітників, за указом царя від 14 березня 1894 року, чинам фабричної інспекції було надане право вимагати, щоб підприємці сповіщали про нещасні випадки не пізніше наступного дня [34, с. 1]. Проте більшість роботодавців тривалий час ігнорували цей наказ, тому лише в 1901 році з'явився сенс в опублікуванні подібних статистичних даних. Узагалі, щодо статистики нещасних випадків, то у діяльності фабричної інспекції були й

серйозні недоліки. Інформацію збирали за багатьма параметрами, проте вона так і не висвітлювала головні причини травматизму.

Існує така думка, що в нічну зміну відбувалась найбільша кількість нещасних випадків. Навіть на офіційному рівні в 1885 році про це стверджувалось [63. Ф. 20. Оп. 2. Спр. 1794-Б. Арк. 9]. Однак аналізуючи статистичний матеріал з підприємств Харківської губернії не має достатньо матеріалів про це стверджувати, навпаки, в цей час зафіксовані найнижчі показники (до речі, це було характерним для всієї Російської імперії) [34, 35]. Учасники ж лікарняних кас вимагали, щоб статистики включали: "... й такі таблиці, які б виявляють більш глибокі причини травматизму, як погане влаштування майстерень, нестача запобіжних приладів, нестача технічного нагляду, вплив втоми, понаднормових нічних робіт та інше" [66. Ф. 23. Оп.16. Спр. 391. Арк. 1]. Однак ці вимоги не знайшли відповіді у опитувальних листках статистичних комітетів.

17 квітня 1897 року була утворена урядова комісія з питань страхування, до якої від міністерства фінансів увійшов відомий спеціаліст з робітничого питання Є.М.Демент'єв. Він у своїй доповіді наполягав на тому, що: "...якщо вже доведено, що витрати страхування можуть бути посильними для гірничозаводської промисловості [бо саме тут було започатковане страхування], то не має сумнівів у не обтяжуванні їх для інших менш небезпечних галузей виробництва..." [63. Ф. 20. Оп.2. Спр. 1778. Арк. 9].

Звичайно, більшість підприємців (і харківські не були виключенням) не були прихильниками обов'язкового страхування. Міністр фінансів від їх імені в листі до Міністра внутрішніх справ Російської імперії зокрема, підкреслював: "...що власники промислових закладів, зі свого боку, неодноразово заявляли про повну готовність прийти, без усяких примусових заходів, на допомогу справі забезпечення долі робітників, які зайняті на їх закладах" [63. Ф. 20. Оп. 2. Спр. 1778. Арк. 78]. Проте І.Л.Горемикін у відповіді С.Ю.Вітте, під грифом "Таємно", наполягав на тому, що тривалий досвід свідчить про повну

байдужість та безініціативність промисловців у цьому питанні [63. Ф. 20. Оп.2. Спр. 1778. Арк. 82-84]. З наслідками ж невирішеності проблем пов'язаних зі страхуванням міністерству внутрішніх справ доводилось зіткатись постійно під час страйків. Справа в тому, що через відсутність якихось дій з цього приводу з боку держави та власників підприємств, робітники самостійно намагались вирішити питання про допомогу непрацевдатним створюючи "таємні каси взаємодопомоги". Зрозуміло, що акумульовані кошти витрачались і на підтримку страйкарів. Таким чином, у чиновників з міністерства внутрішніх справ були цілком об'єктивні причини для підтримки законопроекту про загальне страхування робітництва, бо потреба в грошовій допомозі нікуди не зникала, проте можна було здійснювати певний державний контроль за її розподілом.

Звісно, рівень травматизму був вищим у суто чоловічих галузях промисловості (металообробна та машинобудівна), тому й вимушений рівень взаємодопомоги, та в результаті цього й рівень самосвідомості, був тут вищий у порівнянні з іншими виробництвами. Безпосередніх даних про те, що на підприємствах Харківської губернії, де жіноча праця була домінуючою, були створені "лікарняні каси" нам не вдалось знайти, хоча такої інформації документально може й не існувати взагалі, через їх нелегальність та локальний характер. До того ж чим менше за чисельністю представлена група населення, тим менше в неї шансів бути захищеною та не скривдженою. Тому робітниці були найбільш зацікавлені у впровадженні закону про загальне страхування, оскільки тільки він міг реально гарантувати хоч-якусь допомогу. Коли справа стосується таких понять як здоров'я та навіть життя не в абстрактному їх розумінні, а в конкретному випадку, то не має значення кого більше серед постраждалих жінок чи чоловіків, бо кожен із них у першу чергу, людина.

Статистичні матеріали за 1901 рік свідчить про 623 нещасних випадки на 312 підприємствах Харківської губернії. Серед яких налічувалось 12 дівчат і 15 жінок та 43 підлітки й 563 дорослих чоловіків [34, с. 37]. А в 1912 році

постраждало вже 116 робітниць (робітників чоловічої статті, для порівняння, 1735 осіб) [35, с. 124-125]. У збільшенні жінок на виробництві були й негативні наслідки. Відсоток скалічених зріс із 2,7% до 6,2% [35, с. 124-125]. Найбільш небезпечними для жінок Харківської губернії були виробництва з оброблення конопель та джуту й цукрові заводи. Останні ж і в загальноросійських масштабах були найбільш небезпечними, саме на них припадав найвищий відсоток жіночого й чоловічого травматизму – 16,2 % від усіх постраждалих робітників цукроварень Російської імперії [35, с. 124-125]. Навіть у металообробній промисловості він не особливо перевищував середній показник по губернії (4% проти 3% відповідно).

На цукроварнях у досліджувальний період працювало більше третини всіх робітниць регіону та ще чверть на підприємствах з оброблення конопель та джуту [Додаток 13]. Таким чином, доки питання про загальне страхування не вирішувалось на державному рівні або його дія розповсюджувалась лише на гірничозаводську промисловість, близько 5 тисяч (цукрове – 1647, цукрово-рафінадне – 1369, обробка льону та конопель - 1707) дівчат і жінок Харківщини залишались у стані повної юридичної беззахисності. До речі, серед нещасних випадків, як у 1901, так і в 1912 роках, були й з найгіршими наслідками, тобто постійна повна втрата працездатності або смерть. Безпосередніх даних про те, чи були серед цієї групи саме робітниці не існує, проте й заперечень із цього приводу також не має, тому це, на жаль, і не виключає їх із “цього чорного списку”.

Однак слід, на нашу думку, відмітити, що позитивні зміни також відбувались. Наприклад, у вище названі роки кількість “найгірших випадків” зменшилась узагалі чисельно (з 17 до 14 осіб) та перш за все у відсотковому значенні: з 2,7 % до 0,8 % [35, с. 124-125]. Оскільки за 11 років чисельність працюючих Харківської губернії зросла майже у два рази, то можна зробити висновок, що деякі технічні вдосконалення з безпеки праці таки відбулись. Проте загальний відсоток постраждалих, хоча й не настільки в жахливій формі,

зріс з 1,6% до 2,7 % [35, с. 124-125], тому цілком можливий і той варіант, що робітники просто стали більш досвідченими й обережними.

Окрім двох вище названих галузей існували ще й інші, не такі великі, але здоров'я та життя їх робітниць теж не було захищене. У Харківському обласному архіві зберігаються, наприклад, документи з канцелярії старшого фабричного інспектора Харківської губернії, де зокрема міститься так звана “Таємне листування з різних питань”. Вивчення матеріалів цієї справи свідчить, що департамент поліції у 1902 році звернувся до О.М.Опацького. У цьому листі говориться: “...що на коробковій фабриці Гофмана... нерідкі нещасні випадки з робітниками через відсутність запобіжних для цього заходів”. У той час на цьому підприємстві працювало 20 чоловіків та 88 жінок [89. Ф. 922. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1-4].

Швидше за все сукупність таких фактів, як значна чисельність травмованих працівників та поступова лібералізація суспільства все ж таки призвели до того, що 23 червня 1912 року був прийнятий закон про обов'язкове страхування робітників від нещасних випадків [66. Ф. 23. Оп. 16. Спр. 370. Арк.1]. Окрім того була організована Рада у справах страхування робітників, яка повинна була спостерігати за відкриттям товариств, керувати їх діяльністю, а також заохочувати підприємців до участі в страхових товариствах, яка за законом була для них обов'язковою. Цією Радою був створений взірець статуту, основні положення якого повинні були міститися в усіх затверджених статутах [66. Ф. 23. Оп. 16. Спр. 371. Арк. 1-4].

Напередодні остаточного затвердження закону 7-8 червня 1912 року відбулась нарада в міністерстві торгівлі та промисловості для розгляду питання по введенню в дію закону про страхування робітників від нещасних випадків. У протоколі засідань також містилась таблиця з даними про чисельність промислових закладів та робітників по губерніях. Зокрема, щодо Харківської губернії було заявлено про 236 закладів і 42 087 осіб. Проте, за яким принципом були виділені саме ці заводи й фабрики, важко з'ясувати, оскільки

існує декілька цілком офіційних джерел, за якими, як підприємств, так і працюючих на них робітників було значно більше, можливо, це були найбільш небезпечні [66. Ф. 23. Оп. 16. Спр. 374. Арк. 10].

Одразу був створений проект Статуту Харківського Товариства (ХТ) для страхування робітників від нещасних випадків. Дії товариства розповсюджувались на території Харківського округу тому й місцем його перебування обрали Харків. Найбільш цікавими, на нашу думку, були шість параграфів Статуту. §6 "...право влаштовувати конкурси з призначенням премій за винаходи з попередження нещасних випадків, виставки та музеї з охорони праці"; §18 "Члени ХТ несуть кругову поруку із зобов'язань Товариства...". За §38 розподіл голосів відбувався за принципом "майнового цензу", в залежності від коштів, що витрачались на заробітну плату. Тобто була можливість мати від 1 до 7 й більше голосів. § 115 відповідав одному з гасел капіталізму, що гроші повинні працювати, а не лежати мертвим тягарем. Усі кошти розміщувались у "ділові папери" під відсоток. За § 118 ХТ мало право купувати будинки під лікарні та для здавання в найом. § 130 установлював пеню, якщо внески робились невчасно, до 1 % на місяць [66. Ф. 23. Оп.16. Спр. 370. Арк. 1-15].

Окрім того, безпосередньо до робітників відносились наступні положення: допомога, яку сплачували до повного відновлення працездатності, дорівнювала 2/3 заробітної плати, таку ж суму постраждала людина отримувала й у вигляді пенсії, через повну втрату працездатності. До того ж, якщо наслідком нещасного випадку стала серйозна хвороба: божевілля, втрата зору, обох рук чи ніг, повної безпорадності, то страхове товариство могло сплачувати навіть у розмірі повного річного заробітку. У випадку ж смерті родина травмованого робітника отримувала допомогу на поховання та відповідну пенсію [66. Ф. 23. Оп. 16. Спр. 371. Арк. 6].

Взагалі закон 23 червня 1912 року відрізнявся гендерно позитивними рисами. Основою страхового законодавства була "лікарська каса", саме в ній

акумулювалися всі кошти. За статтею № 4 “Учасниками каси є всі, без різниці статі і віку” [100, № 1, с. 41.]. Суттєвим загальним положенням за законом 1912 року, особливо для досліджувальної теми, було врахування питання вагітності робітниці. У статті № 11, що окреслює випадки сплати грошової допомоги, у пункті 2 зазначається: “У випадку пологів – вагітним і породіллям учасницям лікарських кас виплачується допомога. Вагітним – за два тижні до пологів і породіллям – протягом чотирьох тижнів”. При цьому, вагітна повинна пробути членом каси не менше 3-х місяців до пологів, і якщо вона продовжує працювати й у останні два тижні або одразу після пологів, то допомогу не отримує – тільки власну зарплатню. Із лікарських кас виплачувалась допомога в розмірі від половини до повного заробітку [77. Ф. 1276. Оп. 9. Спр. 122. Арк. 1.]. Дискутувати з приводу тривалості “декрету” можна до нескінченності, проте в першу чергу все залежало від індивідуальних особливостей, як фізичного стану організму вагітної, так і від характеру виробництва, а також від безпосередньо самої роботи. Слід, на нашу думку, підкреслити те, що не має сенсу зовсім недооцінювати це законоположення, як це робили деякі дослідники [223, с. 53].

Аналізуючи усі перелічені пункти закону про обов’язкове страхування робітників, складається враження як про цілком логічний та гуманний документ. Звісно, що на всі “сто відсотків” не виконувались усі його положення, бо не існувало в Російській імперії жодної сфери громадського життя, де б не зустрічалось зловживання владою. Проте головним недоліком Статуту Харківського Товариства для страхування робітників від нещасливих випадків було те, що його затвердили лише в 1915 році [66. Ф. 23. Оп. 16. Спр. 389. Арк.2]. З яких причин легалізація “проекту” затяглась на три роки – невідомо, цілком можливо, що таке затягування було свідомим.

Необхідно зазначити, що в Харкові ще до появи закону про обов’язкове страхування існували такі страхові товариства як “Якір” та “Саламандра”. Вони спеціалізувались окрім усього на страхуванні від нещасливих випадків як

окремих осіб так і колективів службовців та робітників на фабриках та заводах. [55, с. 6, 21]. Але поява закону 1912 року була безпосереднім доказом неспроможності страхових закладів вирішити проблему допомоги постраждалим працівникам навіть на регіональному рівні.

Крім того, й у системі комерційного страхування не обійшлося без гендерних підходів, таким чином, у котре було доведено про перевагу матеріальних цінностей над забобонами. У рекламному оголошенні одного з місцевих страхових товариств був опублікований такий текст: “Найвірніше та найдоступніше забезпечення родини надає Харківське товариство “Взаємодопомога 1893 рік”, особам, що вступили до членів, *без різниці статі*, видається посмертна допомога від 1000 карбованців”(відмічено авт – М.В.) [56, с. 5]. Якщо враховувати, що в Російському законодавстві ми майже не зустрінемо прямих законодавчих заборон стосовно жінок, оскільки сама відсутність слова “жінка” або словосполучення “без різниці статі” вже означало заборону. То, цілком можливо, що решта страхових компаній не обслуговувала жіноцтво, інакше б “Взаємодопомога 1893 рік” не акцентувала б на цьому увагу в своїй рекламній публікації.

Харківська губернія була на початку ХХ століття потужним промисловим регіоном, однак робітничий рух не набув такого ж розмаху, як у Санкт-Петербурзькому або Московському регіонах. Гірничозаводська галузь не була складовою Харківщини, тому не було місцевого “прикладу” застосування закону про страхування на практиці, що безумовно, впливало на свідомість тих же робітниць. Усі ці факти, скоріш за все, й використали харківські підприємці, бо їм було через що посперечатися навіть між собою. Наприклад, одним із положень закону було те, що розмір виплат кожного промисловця прямо залежав від ступеню стану безпеки на його підприємстві, що визначалося за особливим тарифом [66. Ф. 23. Оп. 16. Спр. 371. Арк. 6].

Чи були конкретні позитивні зрушення в страховому питанні – досить важко на це “риторичне питання” відповісти. Швидше за все до Харківського

страхового товариства вступили першими великі металообробні та машинобудівні заводи, оскільки система відшкодувань на них діяла ще з 1904 року. В усякому разі в Російському державному історичному архіві зберігаються матеріали, де є дані навіть про суми, що були сплачені робітникам як одноразова плата або пенсія на 16 підприємствах важкої промисловості з 1904 по 1910 роки [66. Ф. 23. Оп.16. Спр. 34. Арк. 1-142]. Звісно, жінок-робітниць на цих підприємствах у період із 1901 по 1912 роки не було [34, с. 37, 1907 с.; 35, с. 124-125].

В архівах не було знайдено жодних матеріалів, що на підприємствах, де використовувалась праця жіноцтва, сплачувались допомога постраждалим від нещасних випадків. Відомо, що ще до 1914 року існувало “Товариство (організація) службовців Південно-Російського Товариства конопельної та канатної промисловості”, проте, є певні сумніви з приводу того, що воно виконувало функції і страхування робітників від нещасних випадків [55, с. 17]. Також із 1904 року існувало Товариство взаємної допомоги працюючих на тютюнових фабриках Харкова, його членами були представники обох статей, до того ж у деякі роки чисельність жінок навіть перевищувала чисельність чоловіків. Проте, судячи зі звіту, єдина функція Товариства була у наданні грошової допомоги у разі смерті родичів [16, с.1-7.].

Статистики тих часів зібрали велику кількість даних щодо травматизму, проте в жодному виданні “Статистики нечастных случаев с рабочими в промышленных заведениях, подчиненных надзору фабричной инспекции за ... год” не міститься відомостей про конкретні грошові сплати. Коли урядом було прийнято закон 1912 року про страхування, то знову ж таки, скоріш за все, він “зачепив” у першу чергу, де працювали тільки чоловіки. Причинами ж тому було те, що саме від чоловічої частини робітництва виходила основна загроза для власників підприємств, тому був сенс упровадити законодавчий акт саме тут. Чоловіки охоче об’єднувались між собою, та висували, різними засобами, певні вимоги до підприємців.

Навіть на виробництвах, де багато працювало жінок, страйкували в основному робітники чоловічої статі. Наприклад, 17 січня 1905 року на підприємстві товариства “Жорж Борман” у Харкові відбувся страйк, у якому брали участь 136 чоловіків: вони не вийшли на роботу. Як зазначено в справі під грифом “таємно”: “...завідуючий відпустив до дому жінок та частину чоловіків (останніх 40-50 осіб), які бажали працювати” [89. Ф. 922. Оп.1. Спр. 22. Арк. 11.]. Скільки було робітниць або загальна чисельність працюючих у товаристві “Жорж Борман” невідомо (у 1899 році – 140 осіб, 1910 – від 650 до 702 осіб, 1917 – до 1000 осіб, тобто можна прослідкувати постійне збільшення робітників. У 1905 році на шоколадній фабриці використовувалась праця, приблизно, до 600 осіб обох статей, а жінки склали до 50%) [7, с. 24; 89. Ф. 922. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 66-67;12, с. 121.].

Страйкарями ж було досягнуто конкретних змін у правилах внутрішнього розпорядку. У § 17 вже наступного дня після страйку було зазначено, що: “Лікарська допомога безкоштовна, при фабриці є аптека і щоденно фабрику навідує фельдшер. Лікар буде оглядати працівників щомісячно. Хворі робітники отримують допомогу на розсуд лікаря” [89. Ф. 922. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 16.]. Навряд чи жінки були проти поліпшення умов праці, але чому вони не підтримали страйк? Однак треба відмітити, що вимог про збільшення зарплатні не було, а робочий день вимагали зменшити лише на півгодини (12 годин, замість 12,5 годин). Тобто заробітна плата була пристойною, а це дуже важливий факт, бо є хрестоматійна істина, що жінки та підлітки в будь-якому разі отримували менше за дорослих чоловіків. Як підкреслював ще в 1884 році правознавець А.Федоров: “Праця жінок та дітей гірше винагороджується не тому, що вона гірша за своєю якістю, а тому, що ці робітники для свого існування потребують менше, бо мінімальна плата визначається не за цінністю роботи, а за вартістю утримання” [49, с. 15]. Звісно, ця фраза свідчить про те, що дискримінаційні дії уряду та суспільства були доведені до абсурду. Тому жіноцтво, що працювало на шоколадній фабриці цілком реально оцінювали

свої шанси на інших підприємствах Харківської губернії і мало причини для утримання від страйку. Робітниці цієї фабрики заробляли непогано, працювали по 12 годин, а не по 14 годин, як то скрізь і звісно, за таких обставин вони, як ніхто боялися втратити роботу на цьому виробництві.

Однак, не можна стверджувати, що жіноцтво Харківщини завжди було абсолютно пасивним. У звіті старшого фабричного інспектора про страйковий рух із 1 січня по 1 лютого 1917 року містяться відомості про те, що робітники тютюнової фабрики М.Ільїна 17 січня страйкували через економічні причини (а саме: 140 робітників із 155), а як зазначалось у попередньому параграфі, в тютюновому виробництві домінували саме робітниці, то й серед страйкарів абсолютно більшістю певно, були дівчата та жінки [66. Ф. 23. Оп. 16. Спр. 270. Арк. 4.].

Економічна ситуація в країні під час Першої світової війни кардинально змінилась. Повсюдно на робочих місцях чоловіків заміняли жінками, скоріш за все, жіноцтво відчувало впевненість щодо працевлаштування. Тобто те, що робітниці стали активною складовою робітничого руху, в часи свого найбільшого затребування з професійного боку, є черговим підтвердженням різниці в попередні роки в становищі між статями на виробництві.

Треба також враховувати, що до середини 1905 року всі питання, пов'язані зі страйками, підпадали під кримінальне законодавство, а страйкарі, в свою чергу несли кримінальну відповідальність від тижня до восьми місяців (Карне Положення від 22 березня 1903 року статті 367- 369 та Статут про покарання страйків із продовженням у 1895 році статті 1358, 1358¹, 1358², 1358³). Лише за циркулярами міністерства фінансів та відділу промисловості на засіданні 21 червня 1905 року були скасовані всі вище перелічені статті [89. Ф.922. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 22-28]. Головною передумовою таких законодавчих змін урядовці вважали те, "...що страйк є цілком природнім явищем, яке органічно пов'язане з сучасними економічними умовами промислового життя,

можливе всюди, де має застосування наймана праця” [89. Ф. 922. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 22.].

Показовим є той факт, що в Російській імперії, на відміну від західноєвропейських країн, турбота законодавців розповсюджувалась не тільки на дітей, а й на жінок. Європейські уряди мотивували це необхідністю навчання, а російський – необхідністю уникнути кризи надвиробництва, причому в конкретній галузі, а неповнолітні та жінки лише були домінуючими за чисельністю зайнятого тут робітництва. Криза, за звичай не може тривати постійно, тому ще одним аргументом на користь того, що саме вона була першопричиною появи закону 1885 року, було існування цього закону лише юридично та поява “пояснювального” закону 1890 року.

Промисловий розвиток у Російській імперії та Харківській губернії зокрема в другій половині XIX – на початку XX століття був фактично неконтрольований з боку держави. Ті незначні законоположення, які з’явилися на той час ігнорувались підприємцями Харківщини. І це, звичайно, був один із негативних чинників розвитку промисловості.

Однак існували й позитивні чинники в цьому процесі. Жодна політична партія в жодній державі світу не змогла на початку XX століття досягти на законодавчому рівні восьмигодинного робочого дня. Проте власники фабрик і заводів на території Харківської губернії самі, без будь-яких указівок із верху, вводили тризмінний графік роботи. До того ж мотивація в них була суто економічною. Про те, що така добова зайнятості для дівчат і жінок була найкращою, не має навіть потреби обговорювати. Та для того, щоб максимально реалізувати досягнення технічної і економічної науки, потрібні були спеціалісти, яких завжди бракувало через гендерний підхід у справах спеціальної освіти в Російській імперії узагалі, й у Харківській губернії, яка не була виключенням.

У другій половині XIX – на початку XX століть з приводу заборони нічних робіт для малолітків та жінок, заборони праці дітей до 10 років,

введення восьмигодинного робочого дня ми маємо як основну передумову саме економічний чинник, тому й ініціатива виходила від підприємців. Стосовно ж питань страхування, відпусток за вагітністю, легітимізації страйків, то це вже була реакція держави й навіть її бюрократичного апарату, до того ж доволі гуманістичного та далекоглядного спрямування.

Щодо безпосередньо робітниць і їх участі в підготовці ґрунту для появи подібних законодавчих рішень, то надати однозначну оцінку не можливо, оскільки умови існування в Російській імперії для жінок і чоловіків були не однаковими. Бо чи не за рахунок низького оцінювання праці жінок чоловіки відчували себе більш упевненими в подальшому працевлаштуванні, матеріальній забезпеченості, у разі негативних результатів страйку, в робітниць же була інша впевненість.

Той факт, що представники чоловічої статі були гідні отримувати загальну освіту в першу чергу, і в основному спеціальну освіту, тільки вони могли отримувати вищу, а, тому що їх потреби були більшими, вони були гідні й вищої заробітної плати – відігравав не абияку роль у засобі публічного виявлення свого незадоволення існуючим становищем. Коли ж, під час Першої світової війни, жінки отримали рівні можливості, то одразу ж з'явилась й активність у волевиявленні. Жіноцтво ігнорували в наукових дослідженнях як пасивну та несвідому частину населення, проте, насправді, цією ж незацікавленістю до його історії лише продовжували політику гендерного підходу. Депривірованність жіночої статі Харківської губернії існувала в реальному житті та не зникала в науковому контексті сучасників і нащадків

* *

*

Таким чином, проаналізувавши становище і роль жінок в промисловості Харківської губернії, можна дійти до певних висновків.

Не зважаючи на “популярність” робітничого питання в радянській історіографії, різноманітні дослідження були спрямовані в основному лише на

висвітлення історії робітників-чоловіків. Існувала традиційна точка зору, що основна маса жінок працювала на ткацьких та прядильних фабриках, і тільки саме щодо них ми зустрічаємо якісь відомості, приклади, оцінки, висновки. Однак текстильні промислові підприємства були притаманні для центрального російського регіону, а Харківська губернія до нього не відносилась. В останній були провідними зовсім інші галузі виробництва, тому робітниця Харківщини опинилась поза увагою радянських істориків, оскільки не підлягала навіть під єдину загальноприйнятту схему жіночої частини пролетаріату. Через це нам довелося докладати багато зусиль щоб дослідити такі питання, як чисельність жінок на виробництвах Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століть. Без цих базових відомостей не можливо було приступати до аналізу становища жіноцтва в промисловості регіону.

Аналіз та вивчення тенденцій зростання чисельності робітниць у певних галузях промисловості, дало можливість оцінити і зростання їх громадської діяльності, участь у страйковому русі. Також стає очевидним, що втягування жінок у промисловість регіону відбулося ще задовго до селянської реформи 1861 року, тобто офіційного переходу до ринкової системи і завершення промислового перевороту в країні.

Не зважаючи на певний досвід і традиційність використання жіночої праці в промисловості, перші закони про врегулювання взаємовідносин між власниками і робітництвом з'явилися лише наприкінці XIX століття. Реформи в цій сфері громадського життя відбувалися із запізненням і половинчасто.

РОЗДІЛ 4

Приватне та публічне в житті городянок Харківської губернії

§4.1. Материнство: природовідповідність та соціальний захист.

У кожної з жительок міст Харківської губернії був свій шлях до освіти, до працевлаштування – у ранзі майстрині, учениці, лікаря, вчителя, адвоката, креслярки, чорнороба, безпосередньої власниці підприємства та ін. Вона могла отримати комерційну, юридичну та навіть технічну вищу освіту, або тільки середню класичну, чи спеціальну середню. Могла отримати декілька уроків у модистки та хтось випадково навчив її грамоті, а могла бути зовсім не писемною і з п'яти років працювати де прийдеться. Усіх цих дівчат та жінок об'єднувало те, що вони жили на Харківщині, в одному з найбільш динамічних і своєрідних регіонів Російської імперії, та намагалися заробити собі на життя самостійно.

Протягом десятиліть радянські історики вивчали в минулому факти з життя активісток революційного руху, передусім, звичайно, тих, хто приєднався свого часу до більшовиків. Решта жінок їх не цікавила, бо вони не були господарками конспіративних квартир, не провозили потайки заборонену літературу, не являлися терористками. Виключенням була лише Х.Д. Алчевська, однак вона тривалий час знаходилась під наглядом поліції, можливо це й було однією з основних причин досліджень її діяльності. У біографіях багатьох, так званих, революціонерок можна зустріти подібні слова: “...вступила на...жіночі курси, які не закінчила, бо революційна діяльність стала змістом її життя” [223, с. 224]. Проте, об'єктом даного дослідження є переважно “звичайні” жінки, які в той час свідомо чи несвідомо прагнули передусім до власної матеріальної та моральної незалежності, а також реалізації себе не лише як жінки, а й як особистості. Якщо вони кидали навчання, то причини були досить банальні: чергова заборона уряду або брак коштів, негаразди в сім'ї [72, Ф. 741. Оп. 3. Спр. 102. Арк. 1-21].

Більшості з мешканок Харківської губернії рано чи пізно все ж таки доводилось реалізовувати себе як жінка, а за тодішнього рівня контрацепції частіше це відбувалось несвідомо. Звісно, існували якісь “народні засоби”, та

про них знали одиниці. Аборт або штучний викидень були заборонені, карний кодекс переслідував як вагітну жінку (позбавлялася всіх прав стану та засилалася до Сибіру на поселення), так і тих, хто виконував цю операцію [223, с. 53]. Аборт могли зробити лише в стаціонарній лікарні та лише за протипоказанням до пологів – тобто в досить рідкісних випадках. Справа зовсім не у рівні розвитку самої медицини, яка завжди прагне досконалості, а в тому, що лише мізерна кількість жінок узагалі проходили обслідування, за різних причин.

Таким чином, кожна жінка Харківщини була перш за все апаратом для народжування дітей, доволі безправним апаратом. Якщо вона була фізично здоровою, то вже нікого не обходило: чи є поряд із нею людина, яка б забезпечувала її та дитину під час недієздатності першої, чи, взагалі родина бажає мати ще одну дитину, чи може вона ще одну дитину утримувати. За великим рахунком, держава таким відношенням до жіноцтва депривувала й чоловіків, бо їх правове домінування в цій ситуації втрачало сенс.

У Державному архіві Харківської області зберігаються три карні справи про спроби штучних викиднів. У всіх мова йде про заміжніх харків'янок: дружина козака “Т. Н.” дружина канцелярського службовця “Т.П.К.” та “Г.Б.” (невідомо чия дружина, бо в документі зазначено лише, що їй 23 роки й вона заміжня) [83. Ф. 4. Оп. 165. Спр. 342. Арк. 1-9; Спр. 344. Арк. 1-7; Спр. 582. Арк. 1-3.]. Ми не знайдемо жодних указівок на рід занять самих підслідних. Це пояснюється тим, що для слідчих суду, якщо жінка узяла шлюб, то вона автоматично стала невід’ємною складовою свого чоловіка, тому визначальним ставав статус саме останнього. Навіть у таких канцелярських дрібницях жінку позбавляли будь-яких особистісних ознак, а тим самим її місце в історії є невиразним і навіть непомітним, бо таким воно є за майже всіма писемними джерелами.

Аналізуючи дані архівні матеріали, можна прийти до висновку, що подібні справи були досить звичним та широко розповсюдженим явищем.

Тобто заняття підслідних не мали вирішального значення (звісно, виключеннями були представниці привілейованих страт). Крім того, йде репрезентація як найменше двох страт харківського суспільства, що у свою чергу вказує на поза становість використання карного переслідування будь-яких спроб позбавитись від небажаної вагітності. У двох із трьох випадків “пацієнтки” заперечували втручання нелегальних акушерок [83. Ф. 4. Оп. 165. Спр. 344. Арк. 7; Спр. 582. Арк. 2.]. По-перше, жінки усвідомлювали серйозність покарання як для себе, так і для останніх; по-друге, ніхто з них не знав напевно скільки ще разів за життя прийдеться удаватися до їх послуг. Треба також відмітити, що в справі “Т.П.К.” обвинувачем був саме її чоловік, скоріш за все, таке важке рішення вона прийняла самостійно, судовий протокол не розкриває справжніх причин небажання народжувати.

Усі три випадки, немовби представляють зріз буденного життя мешканок Харківської губернії у досліджувальний період. Події відбувались у 1911 році, цілком благополучному: російсько-японська війна та революційні події 1905-1907 років були вже позаду, економіка країни розвивалась як ніколи. Тобто причини абортів були не глобального масштабу, а лише особисті. Жінки прагнули, навіть у такий не легкий засіб регулювати процес народжування, а також доводили, що це в першу чергу їх право, а не обов’язок.

На Пироговському з’їзді лікарів, що відбувся у липні 1913 року, його учасниками було прийняте таке рішення: “Карне переслідування матері за штучний аборт ніколи не повинно мати місце. Також повинні бути звільнені від карної відповідальності й лікарі, які роблять аборт за проханням та наполяганням матері”[98, 1914, № 1]. Цього вимагали прогресивні лікарі й просто свідомі представники держави, бо саме вони стикались на практиці з побічними результатами “цього питання”. Учасники з’їзду були впевнені, що: “Ці жорстокі закони видавались чоловіком, вільним від мук дітонародження, який звільнив себе від догляду за дітьми, що передчасно гинуть, тільки тому він

міг створити закон без домішок почуттів, але, керуючись виключно абстрактним міркуванням про користь держави” [98, 1914, № 1].

Якщо до заборонених абортів удавались заміжні, то про кількість незаміжних жінок можна лише здогадуватись. Скоріш за все їх чисельність була значно більшою, оскільки перші, як найменше, в разі вагітності були захищені від суспільного осуду, вони вписувались у моральні норми, що панували в будь-якій місцевій громаді. Особа ж, що офіційно не оформила свої стосунки з чоловіком та при цьому завагітніла не могла розраховувати на підтримку тих, хто її оточував. Серед них нерідко були й рідні. Держава була зацікавлена в природному прирості населення, проте тільки в межах законних шлюбних стосунків. Незаміжня вагітна або жінка, що народила поза шлюбом потрапляла в складні не лише моральні, а й у матеріальні умови. Як уже зазначалось раніше, лише за законом про страхування 1912 року робітниця отримувала відпустку, що оплачувалася, у випадку пологів на шість тижнів (два тижні до пологів і чотири після пологів).

До 1912 року вагітна робітниця або породілля узагалі не мала жодного соціального права, а незаміжня жінка була просто приречена на голодну смерть разом із дитиною. Навіть селянка в даному випадку знаходилась у кращому становищі. За підрахунками земських статистиків, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть дорослий робітник-селянин був зайнятий у Харківській губернії 86 днів на рік, 225 днів не працювали у неділю та свята [178, с. 100]. Про селянок, звісно, не згадується, але ж громада слідкувала за виконанням традицій та звичаїв. Тобто, що найменше 225 днів на рік сільські жінки якщо й працювали, то швидше за все тільки вдома. Крім того, за наявності великої патріархальної родини, яка була ще широко розповсюджена на селі, було з ким залишити дитину (якщо, звісно, ця родина не зреклася своєї родички з позашлюбним немовлям через забобони).

На Харківщині городянка ж найчастіше жила в нуклеарній родині або взагалі сама, оскільки деякі підприємці надавали примітивне житло (казарми та

квартири) працівникам поряд із промисловим закладом [64. Ф. 20. Оп. 12. Спр. 237. Арк. 9-41.]. Робочий день у промисловому виробництві був апріорі нормований, зміни могли відбуватися лише в одnobічному напрямку – понаднормові години, особливо перед ярмарками, а Харків утримував статус одного з найбільших торгівельних центрів Російської імперії протягом усього досліджувального періоду.

Таким чином, якщо вагітність проходила важко або пологи були із серйозними ускладненнями, тобто жінка фізично була не в змозі працювати, то вона втрачала все: заробіток, робоче місце, а в наслідок і житло чи, то фабрично-заводське, чи наймане. Важко навіть уявити, як із цього замкненого кола вони виходили.

Звісно, жінки, які працювали на дому, знаходились у більш кращих умовах. Навіть у 1911 році на Харківщині, наприклад, у кустарному виробництві налічувалось 9826 осіб і складали вони 29% від загальної чисельності [42, с. 97]. Скоріш за все, на початку 60-тих років XIX століття кустарниць було більше, оскільки значна частина галузей промисловості знаходилась у зародковому стані та лише формально відносилися до промисловості.

Статистичні джерела надають дані щодо чисельності позашлюбних немовлят. У 1861 році в Харківській губернії з таким соціальним статусом народилось 1137 хлопчиків та 1154 дівчинки (усього 2291), безпосередньо в Харкові – 350, а в Сумах – 55 [19, с. 102]. Треба відзначити, що в цілому в повітах губернії кожна 30-ту дитину народжувала незаміжня, в промисловому ж центрі – кожна 5-ту дитину [19, с. 102]. Тобто вірогідність того, що серед цих породіль були жінки, що самостійно заробляли на життя, досить значна. Крім того, оскільки певна частина населення повітових та заштатних міст, і особливо Харкова, була прийшлою, то деякі з новоспечених городянок тут з'являлись у ранньому віці, нерідко зі слабо сформованими нормами поведінки, в решті решт без особливого соціального та життєвого досвіду. Цілком можна

припустити, що вагітні селянки тікали до багатолюдних міст від (іноді й досить жорстокого) осуду громади та родичів. Усіма цими чинниками й можна пояснити вище згадуванні високі показники позашлюбних дітей у містах.

У Російській імперії та на Харківщині, зокрема, працювали лікарі-спеціалісти подібного профілю, але частіше за все їх послугами вагітні жінки могли скористатись лише у разі невдалої спроби викидня в нелегальних умовах. Величезна смертність дітей у перші роки життя була широко розповсюдженим явищем, проте дуже рідко в літературі та джерелах акцентується інший факт – значний показник смертності серед жінок дітородного віку. Суттєва різниця між середньостатистичною смертністю чоловіків та жінок, на початок досліджувального періоду, з'являється у віці із 15 до 20 років (563 – чоловіки і 584 - жінки) й зникає у віці з 45 до 50 років (793 – чоловіки, 783 - жінки); єдине, спостерігався новий сплеск із 55 до 65 років у жінок, але на те могли бути вже інші фізіологічні причини жіночого організму [19, с. 105]. Звісно, причини смерті були дуже різноманітні, однак, як можна пояснити, що в мирний час у розквіті життя з 25 до 35 років жінок померло на 18-20% більше, ніж чоловіків [19, с. 105]. Більш-менш вірогідним поясненням буде наслідки невдалого абортів та смертельно важкі пологи.

Дослідниця Л.О.Смоляр у своїй монографії наголошувала на тому, що: “Характерною рисою правового становища жінки в другій пол. ХІХ століття була відсутність законодавства про охорону материнства та дитинства” [223, с. 53]. Проте Російська імперія не була виключенням, бо такого законодавства в цей час не мала жодна країна світу. Як раз-то робітниця й знаходились у законодавчо захищеному становищі, хоча права тієї ж робітниці-швейцарки були вагоміші (тут ще в ХІХ столітті були засновані мануфактурні інтернати та жінка отримувала 8 тижнів до й після пологів) [49, с. 41].

Взагалі багато яких правових аспектів не було задекларовано, та на це було велика кількість причин, серед них були й елементарна правова незрілість, чи то держави, чи то конкретних людей, що ховались за цим абстрактним

поняттям. Однак стверджувати, що все суспільство не усвідомлювало важливості створення законодавчої бази з цього питання, буде не справедливим. Активістам тих часів вистачало дієвої енергії, але бракувало правового виховання. Протягом XIX століття не акцентувалась увага на проблемах охорони материнства та дитинства. Навіть під час революційних подій 1905-1907 років стосовно жіноцтва виборювалось лише право на навчання.

Після 1905 – 1907 років з'являються більш-менш сформульовані вимоги щодо долі вагітних робітниць. Представниці ліберального жіночого руху, всупереч критичному ставленню активісток із РСДРП, намагалися охопити своєю діяльністю жінок усіх страт суспільства. Між іншим тут були три пункти: а) звільнення жінок від роботи протягом 4 тижнів до й 6 тижнів після пологів, із збереженням повної заробітної плати; б) улаштування ясел на підприємствах; в) звільнення жінок, що годують груддю, кожні три години щоразу на півгодини [165, с. 99]. Але ці вимоги не знайшли серйозного визнання серед активістів революційного руху, хоча вони були цілком фізіологічно та життєво необхідні.

Однак, треба віддати належне російському уряду, бо саме завдяки його ініціативі з'явився новий тип благодійництва – дитячий притулок, основна ідея якого відповідала сучасним яслам та дитячим садочкам. Перший такий заклад у Харкові був відкритий 1 липня 1842 року, а першою попечителькою була дружина губернського предводителя дворянства княгиня С.А.Голіцина (до речі до цього часу всі благодійницькі організації на Харківщині очолювали тільки чоловіки, жінок не було навіть серед членів) [127, с. 901-912]. За урядовим положенням 1839 року метою притулку було в догляді та освіті тих бідних дітей, які “під час робіт їх родичів залишаються без усякого догляду та опіки...” [127, с. 912]. Утримувався заклад за рахунок пожертвувань, у тому числі й самого імператора Миколи I (який пожертвував 3000 карбованців на ясла під час візиту до Харкова в 1842 році).

Сюди приймалися діти від 3 до 10 років будь-якого стану християнського віросповідання. Спочатку притулок відвідували протягом усіх днів, крім неділі та свят, 30 дітей обох статей, а наступного року їх чисельність дорівнювала вже 68 особам.. У досліджувальний період, наприклад, у 1867 році чисельність відвідувачів зросла до 80, до того ж 20 дівчаток із 1851 року стали постійними мешканками закладу, тобто він почав виконувати функції і сучасних інтернатів, бо виховувались вони тут до 12-річного віку (саме з цього віку найчастіше діти починали працювати на виробництві). Про подальшу долю притулку немає даних, проте напевно відомо, що в 1904 році він ще продовжував діяти без будь-яких ознак занепаду [127, с. 913].

Урядові дії стимулювали й приватну ініціативу. Та швидше за все, цьому сприяло й стрімке втягування жінок у промисловість, і бурхливий розвиток останньої, також відіграли певну роль у цьому питанні. Перші такі ясла були відкриті 12 березня 1889 року на Москальовці дружиною міського голови І.О.Фесенка й утримувались на її кошти [127, с. 926; 94, 12 березня]. Це була одна з небагатьох жінок, що дійсно усвідомлювала складність проблеми материнства та дитинства. “Діти приймалися у ясла зранку й залишались у них протягом цілого дня, отримуючи все необхідне для їх утримання, а на випадок потреби – й ліки. Їх тут мили, одягали в чистий одяг, старших привчали до роботи, а молодших (діти приймалися у віці від одного року до десяти) залишали гратись” [127, с. 926].

Після від’їзду І.О.Фесенко заклад не закrywся, а перейшов до опікунства про бідних Спасо-Преображенської парафії. У 1905 році його статус у Харківських губернських відомостях визначався як ясла – “денний притулок для малолітніх дітей робітниць, мешканців міста Харкова” [94, 12 березня]. Відомо, що в 1903 році число відвідувань досягло 8096 осіб, а в 1904 році, у зв’язку з військовими призовами із запасу, вона збільшилась до 10638 осіб, тобто в середньому кожного дня заклад відвідували 22-29 дітей [94, 12 березня].

Керівництво москалівських ясел не тільки дбало про пристойне функціонування цього закладу, в 1897 році була відкрита їх філія на Пісках. У 1900 році місцева влада виділила ділянку міської землі для побудови власного приміщення [127, с. 929]. Нові ясла були цілком подібні першим як за сферою діяльності, так і за чисельністю дітей, що відвідували, в середньому 32 дитини на день. Немає даних про закриття чи про подальше існування ясел, проте навіть за ті відомі роки діяльності у їх стінах зросло та просто вижило не одне покоління малолітків, а матері тим часом продовжували працювати й заробляти на існування своїх дітей.

На початку ХХ століття долею дітей одного з найбільших губернських міст країни опікувалися і члени Харківського Товариства взаємодопомоги працюючих жінок. Ця організація своєю діяльністю охоплювала багато сфер життя харків'янок, що прагнули економічної самостійності. Окрім облаштування дитячого садка “Домашнє вогнище” (приблизно 1908 рік), який був відомим, завдяки публікаціям у журналі “Союз жінок”, в усій Російській імперії, Товариство також заснувало дитячу літню колонію в селищі Високому Харківського повіту [107, 1908, № 5-6, с. 28; 54, с. 113]. Таким чином, організатори прагнули створити для дітей, матері яких працювали, найкращі умови, використовуючи дуже популярну і новаторську в ті часи форму навчально-виховних закладів.

Звісно, декілька виховних закладів не мали змоги прийняти усіх бажаних, бо кожного року в Харківській губернії народжувалось на початку досліджувального періоду 70864 дітей, а наприкінці 150830 дітей [19, с. 101; 55, с. 22]. Однак не можна нехтувати тим фактом, що ці заклади були первістками. Їх організація перш за все свідчила про появу особливого прошарку серед жіночого населення, що не могли собі дозволити безпосереднє виховання власних дітей, бо повинні були заробляти на життя. Також вдавалася ознака трансформація великої родини до нуклеарної, зрозуміло, що у складі “першої” нерідко були родичі або похилого віку, чи підліткового, які й доглядали малих

дітей. У результаті відсутності всіх цих чинників й не було особливої потреби в заснуванні ясел, коли ж промисловий переворот добігав свого кінця, дитячі виховні заклади стали конче необхідними.

У Повному зібранні Законів Російської імперії дійсно не було загальних постанов про охорону материнства та дитинства, проте про повну відсутність законодавчої бази з цього питання говорити не можна. Справа в тому, що існували організації з цього напрямку всеросійського масштабу під протегуванням представниць царської родини з відділеннями на території всієї імперії. Подібні організації носили цілком легітимний характер і були невід’ємною її складовою.

Наприклад, на Харківщині мали свої відділення Союз для боротьби з дитячою смертністю під головуванням великої княгині Ольги Олександрівни та Всеросійська Опіка про охорону материнства та дитинства під протекцією імператриці Олександри Федорівни, які й утілювали в життя принципи діяльності організацій подібного спрямування.

Звісно, що велике значення мале відкриття філій подібних організацій у Харківській губернії. Проте безпосереднім заснуванням відділень займались уже місцеві активісти. Завдання “жіночої половини” царської родини на початку полягало в пропагуванні самої ідеї загальноросійських благодійних Союзів та об’єднань і в забезпеченні їх легітимності, можливо навіть, престижності. Крім того, “імена” великих княгинь забезпечували періодичні виплати субсидій із державної скарбниці. Проте всі ці чинники не гарантували потрібного розгортання успішної та продуктивної діяльності – це забезпечувалось уже на місцях, де вирішальним був саме людський фактор. Благодійницькі традиції на Харківщині мали давню історію, до того ж тут мешкало достатньо освічених та шляхетних жінок і чоловіків, у яких, навіть якщо не було великих капіталів, та було велике бажання, вміння й потреба допомагати більш нужденним.

Харківське Відділення Союзу боротьби з дитячою смертністю було відкрите 15 квітня 1906 року за ініціативою заслуженого наукового діяча професора Івана Віссаріоновича Троїцького [74. Ф. 767. Оп. 1. Спр. 211. Арк.71]. Діяльність Відділення розпочалась з відкриття молочної кухні “Крапля молока”, де відбувався амбулаторний прийом немовлят і також здійснювалась посильна допомога їх матерям.

Подібні заклади були конче необхідні для будь-якого регіону Російської імперії і Харківська губернія не була виключенням, оскільки величезна смертність маленьких дітей була широко розповсюдженим явищем. За даними Секретаря Харківського Губернського Статистичного Комітету Я.Голяховського в 1861 році у віці до 1 року померло 6 941 хлопчик і 6 271 дівчина, а у віці від 1 до 5 років відповідно 8 080 і 7 490 [21, с. 105]. Найбільша кількість померлих припадала саме на період до 5 років (для порівняння: від 5 до 10 померло всього 3 044 дитини, тобто в 5 разів уже менше, а у віці від 10 до 15 – 1163 дитини, тобто в 13 разів – у подальші “п’ятирічки” саме цей показник і залишався середньостатистичним) [21, с. 105]. Таким чином, діти до 5 років потребували найбільшої уваги, звісно, саме її бракувало дітям городянок, що працювали. Як зазначали фахівці Відділу боротьби з дитячою смертністю: “...безсумнівно, росте із подорожчанням життя кількість жінок, які зайняті роботою поза домівкою, що в свою чергу, збільшує кількість підгодовування та штучного вигодовування дітей” [74. Ф. 767. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 13].

У 1911 році Відділення знайшло кошти для придбання зразкового стерилізатора, який на той час використовувався в найкращих закладах “Краплі молока” Західної Європи [74. Ф. 767. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 12]. За статистикою, яку вели члени цієї організації, було встановлено, що велике значення має те, в якому віці вперше немовля потрапляє в “Краплю молока”, бо показники смертності зменшуються за фізіологічним станом дитини з кожним місяцем, що вона прожила.

За статистичними даними Харківського відділення для боротьби з дитячою смертністю в 1911 році немовлят родин ремісників відвідувало заклад 543, що складало 21,6% від загальної кількості, службовців – 460 (18%), робітників 348 (14%), тобто досліджувальні страти були домінуючими серед тих, хто користувався послугами Відділу. У наступному році кількість дітей із робітничого класу навіть трохи зросла – 453 (18%) [74. Ф. 767. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 15] [Додаток 14].

У звітах за наступні два роки можна побачити значне зменшення відвідувань дітей з робітничого середовища, проте паралельно спостерігалось збільшення немовлят такої групи жінок, як удови, солдатки, хронічно хворі та інші [Додаток 14]. Для порівняння, в 1913 році харківська “Крапля молока” обслуговувала 119 осіб, а в 1914 році – 355 (серед яких налічувалось 290 дітей солдаток) [74. Ф. 767. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 15, 194].

Узагалі треба відмітити унікальність звітів Харківського відділення боротьби з дитячою смертністю. У даних за 1913-1914 роки його представники не лише надають кількісну інформацію про батьків із робітничої, ремісничої та ін. страт місцевого населення, та й окремо надають чисельність матерів, що самостійно виховували дітей, внаслідок різних причин. Справа в тому, що напевно, знати неможливо, чим займались дружини робітників, ремісників, службовців і т.д., бо зовсім не обов'язково рід занять був подібним, а за традицією заміжня жінка в документації мала статус чоловіка [Додаток 14]. Просто інакше й не могло бути в країні, де існувала особлива паспортна система для заміжніх.

За даними лікаря С.М.Ямпольського з 1 січня 1912 року до 1 січня 1913 року відділення “Краплі молока”, що було розташовано біля Дмитріївського мосту, відвідало 7904 годованці. Щоденно роздавалось від 98 до 124 пляшок молока (серед яких платних 40-68 і безкоштовних 44-72), крім того, амбулаторно було видано протягом звітного року 10403 рецепти [74. Ф. 767. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 16]. Харківський губернський статистичний комітет надає

дані про 150830 народжених. Обслуговувати всю губернію Відділення не могло навіть технічно, проте міських малозабезпечених немовлят охоплювало майже повністю. Нерідко зусиллям організації протидіяло елементарне невігластво як самих матерій, так і няньок-виховательок. С.М.Ямпольський зі своїми колегами проводили цікаві соціологічні дослідження в наслідок яких було з'ясовано, що більшість матерів через зайнятість на роботі змушені віддавати “на виховання” своїх дітей самотнім старим, до того ж на їх послуги нерідко йшла половина місячного заробітку. Враховуючи те, що таке немовля найчастіше знаходилося в побутових умовах непридатних для нормального існування, Відділення видавало молоко безкоштовно, обов'язком же “виховательки” було лише вчасно його забирати та хоча б іноді приносити дитину на обстеження. Але як вказувалось у звіті: “...й на це багато з них не погоджувалось” [74. Ф. 767. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 16].

У Харківському відділенні боротьби з дитячою смертністю також були проблеми з матерями, як об'єктивні, так і через елементарну несвідомість. “Одні матері не розуміють користі повторних відвідувань, якщо дитина здорова, інші не можуть ходити через віддаленість або неможливість кинути роботу” [74. Ф. 767. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 17].

Наприкінці досліджувального періоду в Харківській губернії існувало 8 молочних кухонь і тільки про заклад біля Дмитріївського мосту існують детальні звіти у сховищах Російського Державного історичного архіву. Відомості про інші носять лише фрагментарний характер. У “Фінансовому звіті Харківського відділення Союзу боротьби з дитячою смертністю за 1 січня 1912 – 1 січня 1913 рр.” міститься згадка про грошовий прибуток від “краплі молока” в селі Липці. У цій же справі № 211 є замітка про “Краплю молока” в селі Руська Лозова, яку відвідувало 40 дітей [74. Ф. 767. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 23, 212]. Про інші 5 молочних пунктів відомо, що вони були організовані не раніше 1914 року “Всеросійською Опікою про охорону материнства та дитинства”, а в 1916 році були передані Харківському відділенню Союзу боротьби з дитячою

смертністю. Головною причиною цієї передачі, напевно, був більший досвід у цьому питанні організації “Краплі молока”. Передавались також і кошти, які були призначені для цих п’яти закладів [74. Ф. 767. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 140]. Тобто відбулось своєрідне об’єднання матеріальних і людських ресурсів (особовий склад працівників залишався той же) заради більш успішного продовження цієї справи.

Проте, до об’єднання організації під протекторатом Олександри Федорівни було вже досягнуто певних результатів не тільки з приводу безпосереднього опіки про здоров’я жінок та їх дітей. “Всеросійською Опікою про охорону материнства та дитинства” в 1915 році було відкрито ясла, куди приводили своїх дітей у віці від 2 до 5 років “особи ремісничої праці та в невеликій кількості фабричні” [74. Ф. 767. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 157]. Ясла були розташовані в селі Олексіївка й за свідченням його організаторів: “Населення до притулку-яслей відносилось довірливо”. Проте за браком коштів багатьом бажаним доводилося відмовляти [74. Ф. 767. Оп. 2. Спр. 228. Арк. 1-2].

У всіх раніше названих закладах матерям видавалась фінансова допомога або безкоштовне молоко й кількість таких налічувалась сотнями. Вони також могли користуватися консультаціями професіоналів, які і оглядали тисячі немовлят Харкова й навколишніх сіл. Звісно, всіх проблем члени цих благодійницьких організацій не вирішували. Проте їх внесок у справу з охорони матерів та дитинства важко переоцінити. Він дійсно був значний, бо неможливо мислити тільки загальними категоріями, коли мова йде навіть про одне людське життя. Існування ж цих закладів забезпечувало не лише фізичне, а й моральне виживання як матерів, так і їх дітей. Останні отримували елементарну освіту а іноді й навчалися якомусь ремеслу, що могло допомогти в подальшому житті. Самі ж матері отримували більше вільного часу, який могли витрати на підвищення або зміну кваліфікації, що у свою чергу сприяло зростанню матеріальних прибутків родини.

Таким чином, досліджуючи, чим для жінок Харківської губернії, що самостійно заробляли на життя, в другій половині XIX на початку XX століть, було материнство, однозначний висновок зробити досить важко.

Звісно, жінок ніхто силоміць не запліднював заради того, щоб у держави завжди був природній приріст населення. Однак офіційна заборона абортів силоміць примушувала народжувати всупереч усьому. Законодавців не хвилювала відсутність контрацепції, хоча, напевно, більшість із них неодноразово також зіткалися з подібними “небажаними наслідками” гетеро сексуальних відносин. Карна відповідальність за аборт, звичайно, стримувало певну частину жіноцтва від абортів, та прорікало більшість із них на жебрацьке життя або навіть на голодну смерть, не говорячи вже про позбавлення від немовляти та безпосереднє дітовбивство.

Якщо ж жінка все ж таки народжувала, то протягом багатьох років повинна була вирішувати велику кількість проблем. Держава певною мірою допомогла вирішувати ці проблеми. Однак, претендуючи на контроль за народжуваністю, допомога породіллям та їх немовлятам повинна була бути більш централізованою, всеохоплюючою. Російський уряд оплачував послуги поліцейських, слідчих, судових медекспертів та ін., які у відповідності до закону переслідували жінок і лікарів через аборти. Проте, із державної скарбниці не оплачувалася робота акушерок, лікарів гінекологів та педіатрів, виховательок ясел, а також не видавалася грошова допомога породіллям майже до кінця досліджувального періоду.

Неоцінний вклад у цю справу зробили благодійницькі організації Харківщини та окремі особи. Звісно, всі заклади знаходились під протекцією жінок царської родини або безпосередньо держави, проте жодний з них не був фінансово залежним від скарбниці на 100%, та й субсидії завжди видавались завдяки значним зусиллям організаторів, а не чиновників. Усе це в першу чергу свідчить про зростання свідомості населення Харківської губернії протягом XIX століття, та особливо на початку вже XX століття. Для більш менш

заможних жінок благодійницькі заклади стали місцем реалізації їх незатребуваних енергії та професіоналізму. Особливо важливу роль членів благодійницьких організацій відігравали під час Першої світової війни, коли окрім місцевих мало забезпечених мешканок, ряди яких поповнили солдатські вдови, місто заповнили ще й біженки, яким, звісно, не відмовляли в допомозі. Про те, скільки немовлят вони врятували, скільком жінкам допомогли вижити й виховати їх дітей, можна лише здогадуватись. Але, навіть ті цифри, що вже були наведені приводять нас до висновку, що зусилля були не марними.

§ 4.2.Правоздатність жінок Харківської губернії: юридично і фактично.

Держава надала жіноцтву певні права, які безпосередньо чи опосередковано були пов'язані з усіма сферами народного господарства, проте мало хто з мешканок Харківської губернії були в змозі використовувати їх повністю. Існування лише самого по собі закону ще не гарантувало його дієвості. Мета даного підрозділу вивчити і проаналізувати: чи були в другій половині XIX – на початку XX століть справжні важелі для фактичного, а не лише юридичного послугування законодавчих актів.

Перш за все необхідно визначити становище жінки як частки родини, бо так, чи інакше кожна представниця жіночої статі обов'язково була частиною певної родини. До вступу в шлюб за російськими законами існувала абсолютна підпорядкованість дівчат батькам. Окрім того, за статтями 164 та 165: “Влада батьківська розповсюджувалась на дітей обох статей і будь-якого віку” й навіть “...тих, що не знаходяться на службі, за вперту непокору батьківській владі, розпусне життя та інші явні вади, [могли] ув'язнювати”[31, с. 18]. На перший погляд однаково депривированими були й сини, й дочки. Й це за умови, що

хлопці-сироти після 18 років ставали повністю правоздатні в загальному відношенні.

Проте вже в 174 статті був задекларований розподіл гендерних ролей: “Після досягнення дітьми належного віку, батьки піклуються про призначення синів на службу або в промисли, відповідно їх стану, й про видання дочок до заміжжя” [31, с. 18]. Саме таке законоположення продовжувало існувати на початку ХХ століття, коли ще з 60-х років ХІХ століття жінки виборювали своє право на вищу освіту, звісно, не лише для розширення власного кругозору. Уже в 1871 році статтею 156 Статуту про урядову службу було заборонено жінкам реалізовувати свої професійні здібності: “На канцелярські та інші посади в усіх урядових та суспільних закладах, де місця надаються за призначенням від керівництва та за вибором, забороняється прийняття жінок навіть за наймом”. Тобто, лише через десять років після того, як жіноцтво стало вперше впроваджувати заходи проти абсолютної монополії чоловіків у багатьох сферах життя, воно вже стало їй реально загрожувати. Воно стало так би мовити, конкурентноспроможним, бо інакше не було б необхідності в заборонних актах. До речі, за ці ж десять років жінкам вдалось довести свою незамінність: поряд із статтею 156 існувала й 157, яка доповнювала першу “виключеннями” [76. Ф. 1162. Оп. 3. Спр. 169. Арк. 36; 98, 1916, № 3, с. 49-50].

У Російській імперії, і Харківській губернії зокрема, становище представниці будь-якого стану після заміжжя суттєво не змінювалось, змінювалась лише особа, якій тепер вона підпорядковувалась, керівну роль виконував тепер чоловік, а не батько. Як підкреслював відомий театральний діяч тих років В.І.Немирович-Данченко: “Влада була виконавцем волі її чоловіка. Духовенство дивилося на неї як на джерело гріховності й в усіх випадках приймало бік її повелителя” [259, с. 673.].

У світі подружніх відносин треба згадати про ще один законодавчий анахронізм. Існував закон про особливу паспортну систему, яка так би мовити забезпечувала дієвість статті 103 цивільного кодексу: подружжя повинне жити

разом, а тому: 1) суворо забороняються всілякі дії, що схиляють до самовільного розлучення чоловіка з жінкою; при переселенні, при вступі на службу або через іншу заміну постійного місця проживання чоловіка, дружина повинна їхати за ним”[31, с. 297]. Звісно, що про подібні зміни в житті безпосередньо заміжньої жінки і мови не могло бути: апріорі, принаймні, так вважали законодавці. Законодавці ж ХХ століття не пройшли до кінця еволюційний шлях, хоча саме життя вже вказувало на застарілість подібних законів.

Жіноцтво сплачувало ті ж самі податки, вдови мали право самостійно продовжувати справу чоловіків та навіть започатковувати власну. У 1861 році селяни отримала звільнення з кріпацтва, проте все жіноцтво країни все одно залишались поневоленими. Соціальна стратифікація не мала значення, доля дівчини, жінки, як й доля кріпака залежала лише від особистих рис можновладця. Лише на засіданні 4 лютого 1914 року Державна Дума за погодженням з Державною Радою визнала, що дружина може без згоди чоловіка укласти договір про найом, вступити на службу або у вищий навчальний заклад тільки тоді, якщо вона фактично живе від нього окремо [98, 1914, № 3]. Проте у відповідності з цим положенням жінка потрапляла в замкнене коло, оскільки окреме проживання було нездійсненним без економічної незалежності від чоловіка. Така незалежність можливою була у двох випадках: або батьки чи опікуни забезпечували матеріальну підтримку, або сама заробляла собі на життя.

Єдине, що дружина могла насправді отримати без дозволу чоловіка за результатами засідання 4 лютого – це паспорт, проте поліція, як і раніше, мала право з’явитися до неї й оселити її до чоловіка. Тобто знову ж таки втрачався сенс чергового законоположення щодо прав заміжніх, бо залишалась, раніше згадувана стаття 103. До речі, вперше питання про паспортну систему отримало розголос, як і більшість інших, у 1905 році. Особлива нарада при Державній Раді розглянула й внесла проект норми, яка дозволила окреме проживання

чоловіка та жінки, проте втілили це, як відомо, лише в 1914 році [98, 1905, № 8, с. 254].

Таким чином, протягом майже всього досліджувального періоду жінки були в нерівному статусі, не зважаючи на те, хто ними “опікувався”: батьки чи чоловік, або, як вони самі себе визначали і більшість прогресивних сучасників із ними погоджувалися: “... ставлять жінку на один рівень із дітьми, недоумкуватими, божевільними та злочинцями” [98, 1905, № 4, с. 122].

Навряд чи мешканка міста Харківської губернії повинна була питати дозволу в чоловіка, щоб працювати на заводі чи фабриці. Для того, щоб навчатися в недільній школі також не потрібен був офіційний дозвіл, у всякому разі, керівництво подібних закладів його не вимагало. Уся проблема полягала в тому, що в цих сферах життя жінка не була конкуренткою для чоловіка. На підприємствах із високими заробітками домінували робітники, на багатьох із них робітниць взагалі не працювало. Недільні школи, як уже вказувалось у іншому підрозділі, для дівчат треба було засновувати окремо, та за депривированості жіноцтва в освітній сфері й мови не могло бути про обмеження тут прав чоловіків. Та найважливіше було те, що не зачіплялись такі поняття як кар’єра, станове положення, пенсії та інші привілеї.

Серйозні непорозуміння, як на офіційному рівні, так і в родинному колі, між гендерами з’явилися із приводу, так званих, промислових інспектрис в імперському масштабі. Світова практика застосування фабричної інспекції була започаткована в Англії актом 1802 року: “У кожному окрузі, в якому є вовняні та бавовняні фабрики, мирові судді будуть призначати щорічно для нагляду за ними двох осіб, цілком сторонніх цим фабрикантам, із мирових суддів та служителів церкви” [48, с. III]. Як видно, в самому виборі кандидатур немовби були закладені справедливість та милосердя, бо сутність цієї (спочатку неоплачуваної посади) полягала в захисті робітників від свавілля підприємців.

Із 1833 року інспекторів призначав уряд і вони вже отримували платню, тобто трансформувались у державних службовців. Невдовзі фабрична інспекція

з'явилась у Франції – 1841 рік, у Швейцарії – 1877 рік, у Німеччині – 1878 рік, [48, с. IV]. У Російській імперії подібний орган був створений в 1882 році. Урядовці запозичили, за великим рахунком, усе з досвіду тієї ж Франції окрім інспектрис. До речі, єдиною відмінністю між французькими фахівцями чоловічої та жіночої статі була необхідність останнім брати дозвіл від чоловіка, якщо вона заміжня. Платня була не диференційована, також інспектриси могли ставати головами місцевих комісій. Можливо, саме такі права французенок найбільше лякали російських урядовців, тому вони й проігнорували “наявність інспектрис” у складі фабричних інспекторів у округах.

Із 1889 року інститут жіночої фабричної інспекції був введений у США, Канаді, Англії, Німеччині, Австрії, Італії, Бельгії, Голландії, Швейцарії, Данії, Швеції та Норвегії. Крім того, як відзначалось в “Законодавчому проекті” від 13 лютого 1913 року 32 членів Державної Думи про введення жіночої фабричної інспекції: “Жінки фабричні інспектори працюють у нас у Фінляндії” [77. Ф.1276. Оп. 9. Спр. 122. Арк. 1.]. Тобто прицентент щодо жіночої фабричної інспекції мав місце, хоча й у достатньо автономній частині, але все ж таки частині Російської імперії.

Вивчаючи історію Харківської губернії, як складової частини Російської імперії, цілком зрозуміло: якій великій кількості чоловіків дійсно було важко уявити жінку в ролі інспектриси. Як заявляв депутат IV Державної Думи Березовський з Волинської губернії: “Останнім часом народжується особливий тип жінки – жінки-професіоналки, яка, й, виходячи заміж, не залишають своєї професії. Це велике зло, бо воно руйнує в корені сімейне вогнище” [76. Ф. 1162. Оп. 3. Спр. 169. Арк. 133]. Проте в застосуванні жіноцтва в інспекції був певний сенс, бо кількість робітниць у масштабах усієї Російської імперії за період із 1901 –1910 роки зросла на 33,8%, а між тим робітників – на 8,6% [77. Ф. 1276. Оп. 9. Спр. 122. Арк. 1.]. Як усвідомлювали сучасники: “Це все більше втягування жіночої праці в нашу промисловість, природна річ, тягне за собою необхідність удосконалення контролю за умовами жіночої праці”[77. Ф. 1276.

Оп. 9. Спр. 122. Арк. 1.]. Окрім того, положення Страхового законодавства про вагітних, стало ще одним важливим чинником. Звісно, що краще зрозуміти проблеми останніх могла саме інспектриса, як найменше.

Депутати Державної Думи IV скликання також вважали, що до сфери діяльності жіночої інспекції повинна входити ще одна вікова група робітництва – малолітки (обох статей), бо їх чисельність із кожним роком досліджувального періоду теж невпинно зростала. До того ж, у стенографічних звітах засідань Державної Ради та Державної Думи й на шпальтах газет і журналів завжди наголошувалось, що єдине призначення жінки є саме діти. Тобто запальним прихильникам “політичної домостроївщини” протиставляли їх улюблену зброю – материнський інстинкт, милосердя, чистоту, справедливість. Але найсуттєвішою вимогою поборників гендерного рівноправ'я було: щоб інспектриси отримали всі права та обов'язки даної посади, також наявність вищої освіти в них [77. Ф. 1276. Оп. 9. Спр. 122. Арк. 2.].

Однак, як це не банально, саме 8 березня 1913 року датований лист міністра торгівлі та промисловості, адресований голові Ради міністрів Російської імперії В.Н.Коковцеву, де визначений законопроект був визнаний як неприйнятний. Першим аргументом було те, що безпосередніх указівок на незадовільну працю чоловіків-інспекторів не надходило. Іншим аргументом, і швидше за все основним, “...[були] утруднення в підготовці жінок до виконання деяких обов'язків технічних властивостей, які лежать на чинах фабричної інспекції” [77. Ф. 1276. Оп. 9. Спр. 122. Арк. 4.]. Хоча існування цієї проблеми були цілком штучним, оскільки вищим технічним навчальним закладам протягом усього досліджувального періоду були притаманні щорічні “недобори”, що в свою чергу ставило під сумнів рівень знань тих, кого зарахували, а іноді і їх потенційні можливості в отриманні майбутньої професії. Бажаючих представниць жіночої статі вступити саме до політехнічного чи технологічного було досить багато, як у Харківській губернії, так і в усіх інших регіонах Російської імперії. Проте саме в ці заклади був заборонений вступ

жінок до 1906 року (першими були відкриті Петербурзькі жіночі політехнічні курси, а в 1916 році – Харківські жіночі політехнічні курси) [114 с.13; 87. Ф.770. Оп. 1. Спр. 836. Арк. 10]. Навіть коли відкривались Вищі жіночі курси з інших напрямків, технічні ж вищі жіночі курси не мали право на існування.

Саме технічна освіта залишалась останньою твердинею чоловічої монополії на вищу освіту. Як підкреслював депутат IV Державної Думи Герасимов із Костромської губернії щодо вищої спеціальної освіти та особливо її реалізації: “...неминучими супротивниками цього виступлять, з одного боку, темне нерозумне упередження, а, з іншого боку, прикрита пристойною аргументацією принципів міркувань відверта чоловіча корисливість” [76. Ф.1162. Оп. 3. Спр. 169. Арк. 128.]. Справжня проблема полягала в тому, що вища технічна освіта в подальшому житті забезпечувала найбільші привілеї. Жінки, наприклад, вступали до вищих навчальних закладів не маючи жодних гарантій щодо подальшого працевлаштування, а про стипендії й мови бути не могло, хоча в той же час до 80% чоловіків-студентів знаходилось на повному або частковому державному забезпеченні [229, с. 9.].

Однак треба відзначити, що навіть в цьому “березневому листі” чоловік-урядовець усе ж таки припускає використання жіночої праці “у нагляді за заводами ремісничої промисловості, коли контроль цей буде встановлений” [77. Ф. 1276. Оп. 9. Спр. 122. Арк. 4.]. Таким чином, міністр торгівлі та промисловості С.І.Тимошев суперечив сам собі, хоча ця посада менше потребувала технічної обізнаності, проте решта обов’язків представника фабричної інспекції через це не зникала. Окрім того, й чоловіки-інспектори, навряд розумілися в усіх технічних нюансах: надто велике розмаїття галузей виробництва вже налічувалося на зламі століть і надто складне устаткування і обладнання на багатьох із них застосовувалося. Та жінкам знову не надали навіть теоретичної можливості реалізувати свій потенціал. Законопроект так і не був затверджений.

Законотворчий процес у Російській імперії на початку ХХ століття відбувався за своєрідною схемою. Для певного гендерного балансу періодично з'являлись законопроекти, пов'язані з професійною діяльністю жіноцтва. Вивчався досвід західних країн, відбувалось запальне обговорення на засіданнях Державної Думи, з невід'ємним ліберальним ухилом. Проте навіть до імператора ці законопроекти не доходили, бо їх зводили нанівець ще на засіданнях Державної Ради. Кожний тут голосував у відповідності зі своїми власними переконаннями. Наприклад, із приводу “присяжних повірених” видатний історик, суспільний діяч Харківщини Д.І. Багалій голосував “за”, а не менш видатний церковний діяч Буткевич “проти” [76. Ф. 1162. Оп. 3. Спр. 169. Арк. 284]. Нерідко “радників”, що підтримували жіночу емансипацію було досить багато, проте не значна, але перевага завжди залишалася за, так би мовити, “традиціоналістами” й прихильниками “домостроївщини”. Та не зважаючи на всі життєві перепони, треба відзначити, що взагалі-то жіночий рух розпочався майже одночасно з постановкою й обговоренням у суспільстві “жіночого питання”. І, як відзначала історик І.М.Ковальова: “Можна тільки захоплюватися, як російська жінка, позбавлена будь-яких прав і можливостей брати участь у громадському житті, змогла так швидко проявити своє громадянське обличчя, вступити в боротьбу за свої права” [164, с. 76].

Авторитетні російські дослідниці Н.Л.Пушкарьова та С.Г. Айвазова вважають, що головною відмінністю феміністського руху в Російській імперії від західного є те, що він не відокремлювався від чоловіків у цілому, крім того він був ініційований чоловіками [145, с. 12-14; 253, с. 43]. Емансипації потребувало усе суспільство, зрозуміло, що чоловіки, як найбільш освічена частина населення, особливо ліберально-демократичного спрямування та без особистих гендерних забобонів, намагалися досягти свободи і рівноправ'я для всіх. Історія Харківської губернії має на це свої приклади. 19 березня 1905 року робітники Харківського паровозобудівного заводу на своїх зборах обговорили економічні та політичні проблеми, в результаті чого з'явилися конкретні

“пункти” демократичного спрямування. Проте для нас найсуттєвішим є пункт № 4, який вимагає “політичного рівноправ’я всіх, незалежно від *статі*, релігії та раси, й ліквідації станів та привілеїв...” (відзначено автором М.В.) [98, 1905, № 5, с. 147]. У попередньому розділі неодноразово підкреслювалося, що в металообробній та машинобудівній промисловості Харківщини працювали лише чоловіки, тобто дане рішення приймалося без прямої участі жінок. Цілком ймовірним могло бути те, що це питання навіть не обговорювалося з представницями жіночої статі.

Тим не менш, не можна зневажати конкретними реаліями існування російського суспільства напередодні та під час революційних подій 1905 – 1907 років. Саме чоловіки за чисельністю домінували на великих промислових підприємствах. Ще більш активними були студенти, хоч відомо, що жінок серед них не було. У жіноцтва було значно менше можливостей для згуртування, об’єднання. Однак, із урахуванням усіх цих особливостей, тим більш цінні прояви саме жіночої політичної активності.

У 1904 році на черговому Харківському земському повітовому зібранні на розгляд з’єднаної ревізійно-редакційної комісії було представлено Положення від 12-го червня 1890 року. Було вирішено внести певні зміни в норми, що визначають право участі в земських виборчих зібраннях [223, с. 178]. Більше того, мала місце невдала спроба розширити права жіноцтва. Насправді ж, мова йшла лише про розширення прав у наданні ними [жінками] доручень на чоловіка, батька, брата або на будь-якого іншого чоловіка. Представниці Харківського відділу Спілки Рівноправності Жінок подали заяву за 100-ма підписами на ім’я голови об’єднаної ревізійно-редакційної комісії М.М.Ковалевського, де, зокрема, підкреслювалося: “Невже російська жінка, яка з давніх пір пліч о пліч зі своїми чоловіками, братами та синами енергійно боролася за права людини й громадянина заслуговує тільки права надавати доручення. Чи не прийшов час зректися забобонів та порушити питання про

право на активну участь жінок у всіх справах земства, включаючи й право обирати, й самим бути обраними у гласні ?” [98, 1905, № 5, с. 148].

Треба зазначити, що питання про розширення жіночих прав у цьому органі самоврядування було актуальним не лише для Харківської губернії, а й для інших регіонів країни. Окрім того, в деяких земствах він-таки був вирішений на користь місцевого жіноцтва. Харківське губернське земство прийняло своєрідне рішення: на засіданні питання “про зміну норм” не розглядалося [98, 1905, № 5, с. 148]. Можливо, саме звернення жінок “налякало”, бо останні, попри всім стереотипам, уже виявилися досить активними. У 1905 році подібні заяви-звернення були надіслані до губернського земського з’їзду, повітового Харківського земського зібрання, до з’їзду земських та міських діячів [223, с. 179].

На межі 1907/1908 років декілька членів земської комісії, яка обговорювала урядовий проект про земське самоврядування, доповіли Харківському повітовому земському зібранню записку зі своїми зауваженнями, де між іншим наполягали на представленні жінкам прав у місцевому самоврядуванні [107, 1908, № 1, с.16]. Однак, мова знов йшла лише про розширення кола осіб, яким жінка (що мала російське підданство, певний майновий ценз, певне нерухоме майно на території земства та ін. відповідно статтям 4 та 10 “Правил про обрання повітових і губернських гласних”) могла доручити свій голос активного виборця. Як зазначалося в статті 13, вже згадуваних “Правил”: “Особи жіночої статі, що задовольняють вимогам викладеним у статтях 4 та 10, мають право особистої участі в земських виборчих зібраннях, але не можуть бути обрані в земські гласні” [107, 1908, №3, с. 11.]. Насправді ж, харків’янка, навіть власниця певного підприємства, не мала ні активного, ні пасивного права, а усі ці юридичні перестановки в кінцевому результаті не до чого не приводили. Самі ж харківські гласні на чолі з професором Гордієнком були категорично проти надання будь-яких виборчих прав жінкам [107, 1908, № 1, с. 16.].

Звісно, що замовчування проблеми – не є її вирішенням. 27 березня 1905 року “жіноче питання” не переставало бути актуальним. На засіданні Товариства взаємодопомоги працюючих жінок (члени якого, до речі, становили фундамент таких місцевих відділів політичних організацій як: Спілка рівноправності Жінок та її правонаступниці Ліги рівноправ’я жінок) харківська активістка Терешкевич зробила доповідь про розширення прав жінки [98, 1905, №5, с. 155]. Окрім можливості отримувати рівну з чоловіками освіту [233, с.372], привілеї, державну службу, участь у міських і земських установах самоврядування з активним та пасивним виборчим правом, була прийнята резолюція, в якій було положення про участь жінок у якості виборців і тих, кого обирають у майбутньому народному представництві.

Таким чином, вітчизняний фемінізм набув головну мету притаманну західноєвропейському та американському фемінізмові – виборче право в місцевих органах самоврядування та, головне, у представницькі законодавчі установи. Проте перша спроба в досягненні мети виявилася невдалою, революційні події 1905 року надали право обирати та бути обраними у Державну Думу лише чоловікам. Хоча, заради справедливості, треба зазначити, що до 1905 року проблема була лише визначена, й не було конкретного плану дій для введення загального виборчого права. Окрім того, у ті часи (як, до речі, й сьогодні) був досить розповсюджений стереотип, що жінки аполітичні істоти. Звісно, що прямо чи опосередковано політика зачіпає інтереси будь-якої людини, бо в перекладі з грецької вона є державною або громадською справою – жіноцтво ж складало половину як держави, так і суспільства, саме тому неможливо знаходитись осторонь від цих інституцій.

Харківське відділення Спілки рівноправ’я Жінок було засновано у травні 1904 році, членами Харківського Товариства взаємодопомоги працюючих жінок (найдієвішою та найвпливовішою жіночою організацією губернії, що розпочала свою діяльність у грудні 1902 року), у 1905 році воно налічувало вже 120 осіб у своєму складі [93, с. 2; 223, с. 177; 180, с. 129]. Організація мала

повну самостійність, тому цілком природно, що вона не могла зникнути без сліду в часи реакції, на її місці з'явилося регіональне відділення Ліги Рівноправ'я Жінок.

В 1907 – 1910 роках жіноча активність не вщухла, навпаки, замість стихійних локальних виступів сформувався серйозний свідомий рух. Одним із проявів цього стало проведення Першого Загальноросійського жіночого з'їзду 10-16 грудня 1908 року в Санкт-Петербурзі. Як вказувала Л.О.Смоляр: “Думка про скликання жіночого з'їзду виникла ще в 1902 році, однак знадобилося шість років копіткої роботи жінок, щоб отримати офіційний дозвіл та підготувати з'їзд” [223, с. 184.]. У проведенні цього заходу приймали участь різноманітні жіночі організації як за регіональною ознакою, так і соціальною та суспільно-політичною спрямованістю. До речі, представниць з Харківщини було найбільше – 17 жінок (від Харкова - 13, від Ізюмського повіту - 3, від Охтирського повіту – 1) [96, с.14, 11,15,15,14]. Представниць Санкт-Петербургу було найбільше – приблизно 80%. Можливо, давалися взнаки певні фінансові утруднення представниць із периферії та велика зацікавленість місцевого столичного жіноцтва. На засіданнях були “озвучені” найважливіші проблеми, що постали перед жінками в цей період: політичні права, національні права, фабричне законодавство (відпустки по вагітності, заборона нічної праці), жіноча фабрична інспекція, вища освіта, спільне навчання, виховання дітей (літні табори, дитячі садки, ясла, заснування відділень “Краплі молока”), боротьба з проституцією, благодійність, діяльність жіночих товариств та організацій.

Не все проходило гладко, проте – це свідчить, що з'їзд не був суто формальною подією, а питання, які обговорювались, були надто гострі. Для когось були незрозумілими національні пріоритети Олени Пчілки, а для когось – гендерно нейтральні пролетарські пріоритети О.М.Коллонтай. Однак, слід відзначити, що остання у власному виступі “Жінка робітниця в сучасному суспільстві” відмічала, “...що жінці доводиться відстоювати не тільки свої

класові інтереси, в якості члена певного суспільного класу, але й свої спеціально жіночі інтереси, в якості особливо обділеного соціального елементу” [96, с. 8.]. Дійсно, у жінок різних соціальних страт було достатньо загальних проблем. Крім того, певні питання, які стосувалися робітниць, більше шансів було вирішити разом. До таких відносились організація пунктів “Краплі молока”, ясел, літніх таборів, недільних шкіл, нижчих та середніх професійних навчальних закладів та ін. Тим більше, що жіночий рух, як у Харківській, так і в інших українських губерніях, був лише на початковій стадії, являв собою, так би мовити, першу хвилю фемінізму.

Конкретних відомостей, щодо “політичного забарвлення” делегаток від Харківщини немає, проте, швидше за все, вони відносились до ліберальної більшості, бо на це вказують певні факти. По-перше, В.М. Білоконську (голову Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок) обрали головою першого загального засідання, навряд щоб на таку посаду рекомендували б людину радикальних поглядів. По-друге, О.І. Арнольдї (член згадуваного товариства) в своєму виступі підтримувала ідею єдиної організації, проти якої затято протестувала група О.М. Коллонтай, а М.В. Орловська пропагувала цілком ліберальні установи – Жіночі Клуби [223, с. 190.]. Єдиною промовою, що трохи відрізнялась від загальної спрямованості делегаток з Харківщини – націоналістична (у позитивному сенсі) була доповідь ще однієї учасниці Товариства взаємодопомоги працюючих жінок Є.І. Шеверьової з приводу правоздатності української селянки [223, с. 191.]. Така позиція представниць Харківської губернії була найбільш притаманною для жіноцтва тих часів усієї Російської імперії. На відміну від соціал-демократок, вони не прагнули досягти в першу чергу соціальної рівності для населення всієї країни, а досягали певних успіхів у маленьких та повсякденних справах, які приносили позитивні результати конкретним групам жінок Харківської губернії уже в ті часи, а не в якомусь майбутньому. Саме представницям ліберального руху вдалось вирішити найбільше питань у житті жіноцтва [121, с. 72.].

Слід відзначити, що все ж таки успішне проведення Першого Загальноросійського жіночого з'їзду свідчило уже про те, що жіночий рух перестав бути чимось локальним, випадковим та не суттєвим. Жіноцтво стало тією силою, з якою уряд і, взагалі, представники чоловічої статі мусили рахуватися. Оскільки жінки, хоча б на декілька днів, але зуміли об'єднатися, тим більш у найменш сприятливі для цього часи. Саме тому, коли Російську імперію потрясла чергова революція жіночі організації та найвпливовіша серед них Загальноросійська Ліга рівноправ'я жінок не зволікали моментом для боротьби за власні права.

Усі відділення Ліги, на чолі з центральним – Петроградським, здійснили неймовірно важливий крок у виборчій справі. Примітно те, що ця подія зовсім не відбилася в жодній праці істориків радянського періоду, бо це було “ідеологічно не вигідно”. У СРСР мав місце особливий міф про те, що усі громадянські права та свободи населення колишньої Російської імперії отримало лише в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції. Уперше ці події повернулися з небуття завдяки І.І.Юкіній, саме вона в науковий обіг ввела мемуари учасниці подій О.Закути. Завдяки цій роботі та архівним джерелам ми можемо відтворити ці найважливіші події з історії жіночого руху [267].

Відразу ж після Лютневої революції 2 (15) березня членами Державної Думи був сформований Тимчасовий уряд. Останній проголосив програму своєї діяльності, яка й викликала непорозуміння з боку жіноцтва. Загальновідомий факт, що 23 лютого (8 березня) саме завдяки підтримці жінок у Петрограді розпочалася революція. Одразу після цих подій декілька десятків привітальних телеграм надійшло з усіх куточків країни від жіночих організацій на адресу Тимчасового уряду, та окрім вітань ці телеграми містили не двозначні сподівання на те: “...що загальне виборче право і всі інші громадянські права розповсюдяться й на жінок-громадян” [78. Ф. 1278. Оп. 5. Спр. 1249. Арк. 1-54.].

Однак така активність жіноцтва була чомусь не очікувана, чи вона просто не входила у плани другої (чоловічої) половини рушійних сил революції. Серед архівних матеріалів Російського Державного історичного архіву ми знаходимо “вимогу” Російської Ліги рівноправ’я датовану 4 (17) березнем. Зокрема, в ній підкреслювалося: “В урочисті дні великого народного звільнення, гаряче, переживаючи загальну радість, Російська Ліга Рівноправ’я Жінок до глибокого свого здивування не знайшла в програмі діяльності Тимчасового уряду згадки про усунення несправедливостей старого устрою, які пригнічували цілу половину населення Росії – російських жінок” [78. Ф. 1278. Оп. 5. Спр. 1169. Арк. 5.]. Звісно, “рівноправки” розуміли, що, якщо все пустити на самотік, то буде лише чергове повторення західноєвропейського досвіду: введення так званого загального виборчого права, але без жінок. Саме тому, щоб уникнути непорозумінь вони вимагали: у пункті 4 урядової програми до слів “запропонована негайна підготовка скликання Установчого Зібрання на засадах загального рівного прямого й таємного голосування” включити “без різниці статі”. Окрім того, в пункті № 3 до слів “відміна всіх обмежень станових, віросповідальних та національних” додати “й усіх обмежень відносно жінок”. На думку голови Ліги рівноправ’я жінок П.Н.Шишкіної-Явейн: “Без цього не може бути повного оновлення Росії” [78. Ф. 1278 Оп. 5. Спр. 1169. Арк. 5.]. Проте Тимчасовий уряд не приділив спочатку цьому належної уваги. Голова Ради Міністрів князь Г.Є.Львів на переговорах із депутацією Ліги не дав згоди на зміни в урядовій програмі, мотивуючи тим, що вона вже оприлюднена. Кінець-кінцем він все таки погодився поставити її на обговорення Тимчасового уряду. Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів теж негативно віднеслася до цієї проблеми.

У ті бурхливі, насичені подіями дні активність жіноцтва не вщухала ні на хвилину. За свідощвом О.Закути: “...юрби жінок обложили приміщення Ліги з ранку до ночі. Безперервно проходили засідання різних груп жінок... З провінції стали надходити телеграми з висловлюваннями солідарності ... До

провінцій відправлялися відповідний матеріал з вказівками і планами діяльності, наявна література та ін.” [267, с. 29].

19 березня відбулася велика жіноча маніфестація, в якій за оцінками періодичної преси приймали участь близько 40 000 осіб. Як пригадувала сучасниця тих подій: “Незліченна кількість: хід небачений (ніколи в історії, думаю)” [112, с. 121]. Це було свого роду урочиста демонстрація до Державної Думи за відповіддю на славнозвісну “вимогу” 4 березня [91, с. 4]. Про цю акцію було заздалегідь попереджено всіх міністрів Тимчасового уряду, голову Державної Думи, Петроградський Виконавчий комітет ради робітничих та солдатських депутатів [267, с. 34]. Очолювали маніфестацію видатна “народоволка” В.М.Фігнер та голова Ради Ліги рівноправності жінок П.Н.Шишкіна-Явейн. Саме ці жінки вступили у переговори спочатку з головою Петроградського виконкому ради робітничих та солдатських депутатів М.С.Чхеїдзе, потім із головою Державної Думи М.В.Родзянком. Після отримання від них позитивних відповідей жіноча депутація відправилась до голови Ради Міністрів. Під час розмови князь Г.Є.Львів все ж таки надав відповідь – “Тимчасовий Уряд під словом загальне має на увазі розповсюдження виборчих прав на жінок” [267, с.38]. Наступного дня газети зафіксували те, що жінки отримали виборчі права явочним шляхом. У положенні про вибори в Установчі Збори з’явився відповідний пункт.

Зрозуміло, що без підтримки жінок в регіонах такими відділами як Харківське та іншими всі ці події не мали б такого масштабу й позитивного вирішення питання. Навіть столична організація без підтримки провінції була неспроможна на одинці з будь-яким урядом досягати своєї мети. Натомість влада вимушена рахуватися з організацією, яка мала відділення в різних частинах країни.

Величезні зусилля знадобилися жіноцтву для того щоб все ж таки досягти важливої мети, не останню роль у цьому зіграла Лютнева революція, а головне дуже активна участь жінок у ній. Не зовсім логічно все це виглядало на

тлі того, що у складовій частині Російської імперії – Фінляндії, жіноче половина населення отримала виборчі права ще в 1906 році. До речі, жіноча фабрична інспекція (як вже раніше зазначалося) також була введена саме тут і навіть до обговорення цього питання на засіданні Державної Думи на початку 1913 року [77. Ф. 1276. Оп. 9. Спр. 122. Арк. 1.]. Таке враження, що Фінляндія була, свого роду, полігоном для ліберально-демократичних реформ із “жіночого питання”, проте ніякі позитивні результати даної політики не надихали російських урядовців на втілення вдалого досвіду в губерніях та інших регіонах.

Слід зазначити, що проблема виборчого права напередодні революційних подій 1917 року була чи ні найактуальніша, в усякому разі для Харківської губернії. Харківська Міська Дума на чолі з головою Д.І.Багалієм одразу схвально прийняли зміну влади 2 березня 1917 року. Невдовзі, 19 березня були проголошені вибори на посади гласних за демократичними принципами. Кандидатів обирали з так званих не цензових станів [101, № 20, с. 83]. Харківській Раді робітничих та солдатських депутатів була надана квота в 60 осіб, за умови, що в списку будуть представлені усі значні громадські організації губернії. Оскільки Товариство взаємодопомоги працюючих жінок було визнаним не лише в колах жіночого руху, то його не могли проігнорувати.

26 березня 1917 року на засіданні Міської Думи першим питанням було “Про демократизацію складу Міської Думи”, а через місяць голова вже проголосив початок засідання в оновленому складі. Товариство працюючих жінок представляла Е.М.Десятова, і як було зазначено в стенограмі: “... висловила тверде сподівання на залучення жінок до справи будівництва нового муніципального життя” [101, № 4, с. 2]. У списку гласних із цього часу ми також зустрічаємо постійно прізвище ще однієї жінки А.Чаплигіної, проте, до якої організація вона відносилась джерело не розкриває.

Досить важливим є також той факт, що вибори до Всеросійських Установчих зборів планували проводити за аналогічною схемою. Тобто міські

органи самоврядування та Харківська громадськість в цілому вже позитивно сприймала виборче право на демократичних засадах та без різниці статі.

Таким чином, досліджуючи правоздатність жінок Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століть, треба розуміти, що цей регіон в даному контексті був лише частиною Російської імперії. Тобто на жіночу половину населення Харківщини розповсюджувалися всі основні закони. Саме тому, загальноросійські факти та події можуть бути орієнтирами в дослідженні правового статусу жіноцтва Харківської губернії.

Вивчаючи еволюцію правоздатності жіноцтва в другій половині XIX – на початку XX століть, стає очевидним, які значні та суттєві кроки були здійсненні і дуже важко визнати: завдяки кому та чому жінка отримала ті чи інші права. Залишаючись, за великим рахунком, “кріпачкою” навіть після знищення кріпацтва, жінка все ж отримала власний паспорт, отримала права на окреме проживання. Навіть, якщо деякі законопроекти з’являлися не як наслідок відкритих жіночих виступів, то вони ніколи не були передчасними, навпаки вони дуже відставали від реалій життя.

Крім того, законодавчі органи постійно або відкрито гальмували надання можливостей для професійної самореалізації, як це було у питанні з фабричними інспектрисами, або зводили нанівець усі ліберальні надбання щодо паспортної системи.

Як би негативно не ставилися до фемінізму чи до суфражизму в усі часи, проте саме завдяки їх прихильницям жінки досягли найбільших результатів. Саме активні діяльність та виступи певних груп, товариств, організацій змусили уряд рахуватися з вимогами жіноцтва. Звісно, що харківські активістки зіграли не останню роль у цій боротьбі, вони зробили свій вагомий внесок, особливо це стосується Харківського Товариства взаємодопомоги працюючих жінок.

* * *

*

Проблематика приватного та публічного в житті жінок пов'язаних з будь-якою сферою людського існування останнім часом стала популярною. Донедавна було прийнято розділяти ці поняття. Причому приватне завжди вважалося переважно жіночою сферою, тому найменше піддалося вивченню та висвітленню. Та не можна ту ж жінку розділити навпіл, бо вона є цілісним створінням і все в ній взаємопов'язане. Вона одночасно є робітницею або інженером, неписьменною або тією, що навчалась у кращих університетах Європи, матір'ю або тією, що свідомо йшла на аборт, тією, що уникає участі в страйку, або тією, що виборює громадянські права.

Мешканки міст Харківської губернії не були сірою масою. Їм доводилося протистояти депривації як з боку окремого чоловіка (в особі батька, чоловіка), так і з боку чоловіків-урядовців і відповідно суто чоловічого законодавства. Певні кроки держава робила щодо матерів та їх проблем, проте не вважала це своєю прерогативою. Тому основний тягар падав на саму жінку та приватну ініціативу.

Жіноцтво, яке чиновники звинувачували у неспроможності належним чином виконувати громадські обов'язки, фактично самостійно вибороли виборчі права.

ВИСНОВКИ

Проблема “Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861 – 1917 рр.)” досліджується вперше. Певні її складові раніше вивчались, але в загальноросійських або загальноукраїнських масштабах. Гендерні дослідження взагалі у вітчизняній історичній науці знаходяться тільки на початковому етапі. Окрім того, на сьогодні не існувало комплексного дослідження з історії жіноцтва в Харківській губернії у дореволюційний період.

Усі підтеми вивчались, у першу чергу, як гендерні відносини, як система владних відносин, яка є основою стратифікації суспільства за ознакою статі. До того ж, одним із головних завдань дисертації було показати, що гендерний підхід був притаманний не лише внутрішній політиці уряду Російської імперії, а й радянському урядові. Досить чітке своє втілення останнє знайшло в радянській історіографії. Найчастіше гендерний підхід виражався в ігноруванні жіночої тематики. У загальних працях, присвячених розвитку освіти, робітництву, політичній боротьбі тощо, або зовсім не висвітлювалась безпосередня діяльність жіноцтва, або про це писали дуже стисло. Досягнення дорадянських часів відверто замовчувались, щоб створити хибне враження, нібито всі права та свободи населення колишньої Російської імперії отримало саме завдяки радянській владі. Система навчальних закладів вивчалась в історіографії, проте, це перше комплексне дослідження саме жіночої початкової і середньої, а також спеціальної освіти.

Після вивчення і аналізу розрізнених даних із багатьох джерел, стало очевидним, що дівчата та жінки могли навчатися далеко не в усіх губернських навчальних закладах, особливо це стосувалося професійної освіти. Окрім того, вражав вузький перелік видів освітніх установ, до складу учнівства яких входили учениці. В результаті цього може скластися хибне враження, що професійно жінки могли займатися тільки кравецькою роботою, а до іншого в

них не було хисту. Проте, навіть ті навчальні заклади, що існували за програмним змістом якісно відрізнялися від суто чоловічих. Іноді у літературі мимохідь зазначалося про невідповідність жіночих навчальних програм, але не більше того. Насправді ж, це стало відчутним, коли Міністерство народної освіти законодавчо змусило дівчат, що отримали гімназичну освіту, складати додаткові іспити при вступі у вузи. Саме цей закон і був юридичним підтвердженням того факту, який радянські історики не вважали за потрібне обґрунтовувати, бо для тодішньої ідеології царат був втіленням несправедливості й для цього не потрібні були докази.

Відносно того, що уряд Російської імперії гендерно дискримінував та деприював жіноцтво щодо освіти, дане дисертаційне дослідження наводить цілу низку доказів. Деякі з них були найбільш яскравими, так введення програм, що не відповідали об'єму програм у чоловічих навчальних закладах, призвело до ускладнень жінкам при вступі у вузи. Абсолютна пасивність держави стає особливо помітною на території Харківської губернії під час заснування нижчих та середніх професійних навчальних закладів. Існувала довготривала заборона вступати жінкам у всі вузи країни та й за кордоном. Усе це унеможлиблювало доцільну реалізацію жіночого потенціалу в багатьох сферах громадського життя країни і безпосередньо на Харківщині. В той же час російський уряд під тиском об'єктивних обставин із певним запізненням все ж таки надав можливість приватній ініціативі населення вирішувати “жіноче питання” в освітній сфері.

Не зважаючи на усі перепони, жіноцтво вело вперту боротьбу за право на вищу освіту, до того ж успішно, але вища технічна освіта стала найбільш важкодоступною. Причини із неприступності останньої для жінки можна поділити на дві групи. До першої відносились суто гендерні забобони: ніби то жінки ні фізично, ні розумово не здатні навчатися в подібному закладі. До другої, звичайне побоювання конкуренції, як у безпосередньому отриманні

вищої технічної освіти, так і в отриманні всіх привілей, що тяг за собою диплом.

Вимоги громадських діячів, щодо приділення більше уваги жіночій спеціальній освіті, вважались урядом передчасними. Саме для підтвердження або для спростування цього був сенс з'ясувати кількість робітниць в окремих галузях виробництва Харківщини протягом усього досліджувального періоду. Аналіз того, в яких групах підприємств жіноцтво не тільки було чисельно представлено, а й навіть домінувало, дав змогу довести, що спеціалізація навчальних закладів Харківської губернії не відповідала справжнім потребам. Таким чином, жінки були приречені працювати чорноробами, бо для отримання інших спеціальностей їм не вистачало професійної освіченості, а точніше можливості її одержати.

Оскільки робітниці були менш кваліфікованою частиною пролетаріату, то й захисту вони потребували більше. Робітниче ж законодавство наприкінці XIX століття тільки розпочало своє становлення. Було досить суперечливим, нерідко доповнення до закону зводили сутність останнього нанівець. Проте закон про обов'язкове страхування став вершиною робітничого законодавства Російської імперії, особливо у жіночому питанні.

Слід зазначити, що окрім проблем виробничої сфери життя, існували ще й інші суто жіночі проблеми з приводу родинних відносин і суспільна стратифікація тут не відігравала особливої ролі. Через підпорядкованість батькам, потім чоловікові жінка не мала право на розпорядження власною долею. Існування особливої паспортної системи прирівнювала її становище до кріпацтва. Жіноцтво Харківської губернії із будь-яких страт було однаково дипривіровано в суспільно-політичній сфері життя.

Наявність суто жіночих проблем спонукало до того, що представницям, так званих, антагоністичних класів доводилося об'єднуватися й допомагати одна одній. Природно, що у городянок із привілейованих станів населення Харківської губернії було більше можливостей для допомоги та підтримки

нужденних мешканок міст. Далеко не всі з них вважали себе феміністками або поділяли ідеологію феміністичного руху, проте, їх вклад у вирішення жіночого питання важко переоцінити, вони своєю безпосередньою діяльністю втілювали ідеї фемінізму в життя. На цю справу було затрачено багато грошей та не менш розумових та духовних зусиль.

У руслі особливостей вітчизняного фемінізму, в громадських організаціях Харківщини, діяльність яких була спрямована на вирішення суто жіночих проблем, брали активну участь і чоловіки. Проте, таким товариствам було більше притаманне благодійне та медичне спрямування. На території Харківської губернії діяли також і, безпосередньо, жіночі об'єднання: Харківське Товариство взаємодопомоги працюючих жінок, Харківський відділ Союзу Рівноправності Жінок, Харківський відділ Ліги рівноправності жінок. Їх діяльність була спрямована на зміну свідомості всього жіноцтва регіону, націлювання на політичні права. Особливе місце серед суто жіночих організацій займало Товариство взаємодопомоги працюючих жінок. Його учасники в першу чергу створювали умови для самореалізації жіноцтва, проте згодом і благодійність стала одним із напрямків діяльності.

Історія існування та активної діяльності жіночих організацій як Харківщини, так і загальноросійських, довгий час замовчувалась. Але представниці жіночої половини населення в Харківській губернії у межах загальноросійського руху за виборчі права завдяки власним зусиллям отримали активне й пасивне виборче право на регіональному рівні і на загальнодержавному. За радянською історіографією єдиною прогресивною силою до Жовтневої революції 1917 року в Росії була виключно більшовицька партія, решта повинна була зійти з авансцени історії.

Радянським ідеологам було властиво приписувати заслугу в отриманні багатьох прав і свобод жінок комуністичній партії, проте фундамент цього був закладений ще задовго до жовтневих подій 1917 року. Як уже зазначалося, виборчі права до місцевих органів самоврядування харків'янки отримало

завдяки самостійній боротьбі. Також вони зробили свій вагомий внесок у загальноросійську виборчу боротьбу. Успішно функціонувала розвивалась, заснована на громадських началах мережа ясел, літніх таборів, недільних шкіл, професійних навчальних закладів, вищих жіночих учбових закладів. Жіночі організації вільно існували, мали своїх речників у місцевих органах самоврядування та в Державній Думі. Таким чином, було б несправедливо замовчувати й тим більш приписувати іншому режимові досягнення жіноцтва.

В історії Харківщини та країн до складу яких вона входила або входить на сьогодні, занадто багато “білих плям” із приводу жіночої презентації. Саме тому сучасні дослідники не мають права зволікати вивченням та висвітленням “women studies”. Половина населення регіону, країни й навіть світу повинна мати змогу вивчати та знати свою історію. Без цього не можливо досягти гендерної рівності на будь-якому рівні, не зважаючи на те, що гендерна рівність останнім часом заявлена як пріоритетна політика в Україні. Але одного офіційного проголошення занадто мало, потрібні конкретні дії в усіх сферах суспільного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Опубліковані джерела.

1. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1911 год. – СПб.: сенат. тип., 1913. – 251 с.
2. Всероссийский сборник торгово-промышленных и банковых сведений. – Одесса: Тип. «Порядок», С.К.Цессарского, 1909. – 308 с.
3. Высшие женские курсы, учрежденные Обществом взаимопомощи трудящихся женщин. Отчет за 1912. – Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1913. – 17 с.
4. Высшие женские курсы, учрежденные Обществом взаимопомощи трудящихся женщин. Отчет за 1913. – Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1914. – 18 с.
5. Высшие женские курсы, учрежденные Обществом взаимопомощи трудящихся женщин. Отчет за 1914. – Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1915. – 20 с.
6. Высшие женские курсы, учрежденные Обществом взаимопомощи трудящихся женщин. Отчет за 1915. – Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1916. – 18 с.
7. Гнедич А., Аксенов С. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1899. – 198 с.
8. Двадцатипятилетие Харьковской школы рисования М.Д. Раевской-Ивановой с 1869 года до 1894 и отчет школы за 1893 г. – Харьков: Изд. Зильберберг, 1894. – 36с.
9. Замечания на проект общего устава императорских российских университетов. Ч. II. – СПб.: В тип. Императ. Акад. наук, 1862. – УІ, 533.
10. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения Грамотности. 1869 – 1909. – М.: Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – 261 с.

11. Кустарные промыслы в Харьковской губернии по данным исследования 1912г. – Харьков: «Т-во Печатня С.П.Яковлева», 1913. – 37 с.
12. Материалы по оценке фабрик и заводов Харьковской губернии. – Харьков: Изд. Харьк. губ. Земской управы, 1910. – XXII, 232, 200, 65, 18, 32, 158с.
13. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1911 г. – Харьков: «Печатня С.П. Яковлева», 1913. – 278 с.
14. Обзор Харьковской губернии за 1914 год. – Харьков: тип. Губернского правления, б.г., 1915. – 38 с.
15. Опацкий А.Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. – Харьков: Тип. фирмы «Адольф Дарре», 1912. – 141с.
16. Отчет общества взаимного вспоможения работающих на табачных фабриках г. Харькова за время с 1-го января 1904 по 1 января 1905 и от 1 января 1905 по 1 января 1906. – Харьков: тип. – лит. Дрейшпульт, 1906. – 23 с.
17. Отчет об экономическом состоянии Харьковской губернии. – Харьков: Изд. Зильберберг, 1895. – 26 с.
18. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского женского медицинского института Харьковского медицинского общества в 1912 – 1913 учебном году. – Харьков: Тип. Зильберберг, 1914. – 60 с.
19. Памятная книжка Харьковской губернии на 1861. – Харьков: Изд. Харьк. губ. стат. ком., 1863. – 340 с.
20. Памятная книжка Харьковской губернии на 1862. – Харьков: Изд. Харьк. губ. стат. ком., 1864. – 338 с.
21. Памятная книжка Харьковской губернии на 1863. – Харьков: Изд. Харьк. губ. стат. ком., 1865. – 385 с.
22. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864. – Харьков: Изд. Харьк. губ. стат. ком., 1866. – 342, 139 с.
23. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866. – Харьков: Изд. Харьк. губ. стат. ком., 1868. – 412, 128, 92, 90 с.

24. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 /Вып./ 46. Харьковская губерния. – Харьков: Изд. Центр. Стат. Ком. МВД, 1903. – XVII, 300 с.
25. Первая Харьковская студенческая перепись. – Харьков: Унив. тип., 1912. – 114 с.
26. Погожев А.В. Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда. – СПб.: изд. имп. акад. наук, 1906. – XXVI, 114, 224 с.
27. Сборник материалов по техническому и профессиональному образованию.—СПб.: Тип. В.С. Балашева и К°, 1902. – 234 с.
28. Сборник сведений о действующих в России Акционерных обществах и товариществах на паях. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1911. – XXXVIII, 249 с.
29. Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России.—СПб.: Изд. учебн. отдела, 1910. – XII, 94 с.
30. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1893. – 417 с.
31. Свод законов Российской империи. Кн. 3. Т.Х. ч. 1-я Свод законов гражданских. Издание 1900 года. – СПб.: Гос. Тип. 1900. – Т. X-й. – Ч. I. – 497 с.
32. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 г. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1913. – XCIV, 324 с.
33. Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – 904 с.
34. Статистика несчастных случаев с рабочими в промышленных заведениях, подчиненных надзору фабричной инспекции, за 1901 год. – СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1903. – 36, 156 с.
35. Статистика несчастных случаев с рабочими в промышленных заведениях, подчиненных надзору фабричной инспекции, за 1912 год. – Пг.: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1915. – XXXIV, 391 с.

36. Статистика производств, облагаемых акцизом (с предварит. дан. За 1910 г. по винокурен. и сахар. промышлен.). – СПб.: Изд. глав. упр. неклад. сбор. и казен. продажи питат. По стат. отдел, 1911. – XII, 418 с.
37. Статистические сведения о состоянии учебных заведений, подведомственных учебному отделу Министерства торговли и промышленности 1908 – 1909 учебный год. – СПб.: Изд. уч. отд., 1910. – 355 с.
38. Статистические сведения о состоянии учебных заведений, подведомственных учебного отдела министерства торговли и промышленности за 1912—1913 год. – Пг.: Изд. уч. отд., 1914. – 464 с.
39. Статистические сведения о состоянии учебных заведений, подведомственных учебного отдела министерства торговли и промышленности за 1913—1914 год. – Пг.: Изд. уч. отд., 1916. – 432 с.
40. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению Министерства Внутренних Дел, центральным статистическим комитетом. – СПб.: тип. К. Вульфа, 1863. – X, 320 с.
41. Статистический обзор деятельности Харьковского Губернского земства 1865 – 1889. Кн. 1. – Харьков: Изд. Зильберберг, 1890. – 348 с.
42. Статистический справочник по Харьковской губернии. – Харьков: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1914. – 179 с.
43. Указатель фабрик и заводов европейской России и царства Польского: Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. По офиц. Сведениям П.А. Орлов. – СПб.: Тип. Голике, 1887. – 824 с.
44. Устав общества «всероссийская лига равноправия женщин». – Пг., 1917. – 8 с.
45. Устав Харьковского Коммерческого института – Харьков: Типо-Литография М. Сергеева и К. Гальченко, 1914. – 5 с.
46. Устав Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1902-3-4-5-6 и 7 годы. – Харьков: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1905. – 404 с.

47. Устав Харьковского Общества Распространения в народе грамотности. – Харьков: лит. Сергеева, Гальченко, 1911. – 7 с.
48. Фабричная инспекция во Франции. Составил А.В.Прилежаев. – СПб.: Тип. Киришбаума, 1882. – УП, 61 с.
49. Фабричное законодательство цивилизованных государств. О работе малолетних и женщин на фабриках. А.Федоров магистр полицейского права. – СПб.: Т. Георга Дюнтца, 1884. – 402 с.
50. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1900 г. по данным обследования отдела промышленности министерства финансов. – Харьков: изд. Центральн. Статистич. Управления Украины, 1922. – 433с.
51. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1908 г. по данным обследования отдела промышленности министерства финансов. – Харьков: изд. Центральн. Статистич. Управления Украины, 1922. – 664с.
52. Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – СПб.: «Справочник», 1909. – 1600 с.
53. Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – Пг.: Тип. т-ва под фирмою Электро – тип. И.Я. Стойковой, 1914. – 1918 с.
54. Харьковский календарь на 1910. Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета. – Харьков, 1911. – 16, 7, 81, 123, 139 с.
55. Харьковский календарь на 1914. Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета. – Харьков, 1914. – 85, 84, 85, 26, 116, 139, 38 с.
56. Харьковский календарь на 1916. Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета. – Харьков, 1916. – 82, 124, 142, 12 с.
57. Харьковский календарь на 1917. Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета. – Харьков, 1917. – 16, 25, 120, 10, 142 с.

Архівні джерела.

Центральний державний історичний архів України.

- 58.Ф. 304. – Харьковское охранное отделение (1902 – 1917).
- 59.Ф. 306. – Помощник начальника Харьковского губернского жандармского управления в Харькове (1886 - 1917).
- 60.Ф. 307. – Помощник начальника Харьковского губернского жандармского управления в Богодуховском, Валковском, Змиевском и Волчанском уездах (1912 - 1917).
- 61.Ф. 308. – Циркуляры Департамента полиции о деятельности РСДРП (1907 - 1912).
- 62.Ф. 336. – Переписка с Департаментом полиции, харьковским губернатором и другими о забастовках рабочих на фабриках, заводах и других предприятиях г.Харькова и Харьковской губернии (8 января 1916 – 16 февраля 1917).

Російський державний історичний архів.

- 63.Ф. 20. Оп. 2. – Департамент торговли и мануфактур (1860 – 1900).
- 64.Ф. 20. Оп. 12. – Статистическое отделение (1868 – 1900).
- 65.Ф. 22. – Центральные учреждения по части торговли и промышленности. (Отдел промышленности) (1858 – 1917).
- 66.Ф. 23. Оп. 16. – Министерство торговли и промышленности (1873 – 1913).
- 67.Ф. 23. Оп. 17. – Отделение: фабрично-заводского и промышленного труда (1895 – 1917)
- 68.Ф. 25. – Фонд министерства торговли и промышленности. Учебный отдел (1831 – 1920).
- 69.Ф. 32. – Совет съездов представителей промышленности и торговли (1905 – 1918).
- 70.Ф. 733. Оп.154. – Материалы о высших женских курсах. Общее секретное (1908 – 1910).

- 71.Ф. 733. Оп. 156. – Департамент народного просвещения. Разряд ученых учреждений (1802 – 1917).
- 72.Ф. 741. – Делопроизводство (1893 – 1917).
- 73.Ф. 751. – I Всероссийский съезд по женскому образованию (1912 – 1913).
- 74.Ф. 767. - Всероссийское попечительство по охране материнства и младенчества (1912 – 1918).
- 75.Ф. 1161. – Высочайшие постановления (1905 – 1917).
- 76.Ф. 1162. – Государственная канцелярия Государственного Совета (1800 – 1918).
- 77.Ф. 1276. – Совет министров (1905 – 1917).
- 78.Ф. 1278. – Фонд Государственной думы (1906 - 1917)
- 79.Ф. 1290. – Центральный статистический комитет МВД (1834 - 1917).
- 80.Ф. 1335. – Російське товариство захисту жінок (1904 - 1913).

**Відділ рукописів Державної Публічної бібліотеки
ім. М.Є.Салтикова-Щедрина.**

- 81.Ф. 781. – Личный фонд графа И.И.Толстого министра Народного Просвещения (1905 – 1906).

Державний архів Харківської області.

- 82.Ф. 3. – Канцелярії харківського генерал губернатора (1797 - 1918).
- 83.Ф. 4. – Харківське губернське правління, Харків (1797 - 1918).
- 84.Ф. 200. – Фонд Харківського товариства розповсюдження в народі писемності, Харків (1869 – 1920).
- 85.Ф. 266. – Канцелярія директора народних училищ Харківської губернії, Харків (1805 – 1917).

- 86.Ф. 531. – Харківська фабрика південно-російського товариства пенькової та канатної промисловості, Харків (1898 – 1919).
- 87.Ф. 770. – Харківський технологічний інститут (1916).
- 88.Ф. 772. – Харківський жіночий політехнічний інститут Південноросійського товариства технологів (1916 – 1920).
- 89.Ф. 922. – Канцелярія старшого фабричного інспектора Харківської губернії, Харків (1895 – 1919).

Газети.

90. Колокол А.И. Герцена и Н.П. Огарева. Вольная русская типография 1857 – 1867. – Лондон – Женева. Факсимильное издание. Вып. IV 1861 г. – М., 1962.
91. Русские ведомости. – М. – 1917. – январь-март.
92. Харьковские губернские ведомости. – Харьков. –1884. – октябрь-декабрь.
93. Харьковские губернские ведомости. – Харьков. – 1902. – декабрь.
94. Харьковские губернские ведомости. – Харьков. – 1905. – февраль-март.

Журнали.

95. Библиотека для чтения. – 1863 . – № 9.
96. Бюллетени Первого Всероссийского женского съезда. – СПб. – 1908. – № 1-10.
97. Женский вестник/ Ред. Н.Мессарош, издательница А.Мессарош. – СПб. – 1866-1868. – № 1-12.
98. Женский вестник: Ежемесячный общественный, научно-литературный журнал, посвященный равноправию и улучшению положения женщин / Ред.-издательница М.И.Покровская. – СПб. – 1905 - 1917. – № 1-12.
99. Журнал для воспитания. – 1859. – № 11.
100. Известия Совета по делам страхования рабочих. – СПб. – 1913. – № 1.
101. Известия Харьковской городской думы: Ежемесячный журнал. /Харьковское городское общественное управление. – 1907 – 1917. – № 1-12.

102. Мир Божий. – СПб. – 1903. – № 9.
103. Отечественные записки. – 1858. – № 2, 1863. – № 11-12, 1868. – № 12, 1869. – № 5, 1870. – № 4, 1873 – № 5, 1875. – № 3, 4, 1880 – № 3.
104. Русская мысль. – 1886. – № 7, 1887. – № 1.
105. Русское богословие. – 1883. – № 4.
106. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – СПб. – 1894 – 1917.
107. Союз женщин / Ред-издательница М.А.Чехова: Журнал посвящен вопросам, связанным с борьбой за равноправие женщины и главным образом за ее избирательные права, как первый необходимый шаг на пути ее освобождения. – СПб. – 1907 – 1909 . – № 1-12.
108. Страхование рабочих. – СПб. – 1913. – № 1.
109. Циркуляры по Харьковскому учебному округу. – Харьков. – 1865 – 1914. – №1-12.

Мемуарна література

110. Алчевская Х.Д. Полгода из жизни воскресной школы. (Из записной тетради учительницы воскресной школы). – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1895. – 126 с.
111. Алчевская Х.Д. Придуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. – М. Изд. И.Д. Сытина, 1912. – 466с.
112. Гиппиус З. Петербургские дневники 1914 – 1919. – Нью-Йорк, Москва: Центр «ПРО»: СП «САКСЕСС», 1990. – 318 с.
113. Ленинградки: Воспоминания, очерки, документы. – Л. Лениздат, 1968. – 415 с.
114. Первые женщины инженеры. Сборник воспоминаний. – Л.: Лениздат, 1967. – 220 с.

Загальна та спеціальна література.

115. Абрамов Я.В. Вниманию интеллигентных провинциалок (Из общественной жизни Харькова). – СПб.: Тип. Эрлих, 1889. – 15 с.
116. А.В.С. Женщина и прогресс. О необходимости расширения женского образования и прав женщины в интересах общественной нравственности, здоровья и общего прогресса./ Из-ние Всероссийской Лиги равноправия женщин. – Харьков: Тип. Молчадского, 1911. – 39 с.
117. Айвазова С.Г. Женское движение в России: Опыт типологического анализа // Мужчина и женщина в современном мире: Меняющиеся роли и образы. М. – 1999. – Т.1. – С. 29 – 37.
118. Айвазова С.Г. Женское движение в России: Традиции и современность // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 121 – 130.
119. Айвазова С.Г. Идеиные истоки женского движения в России // Общественные науки и современность. – 1991. – № 4. – С. 125 – 134.
120. Айвазова С.Г. К истории феминизма // Общественные науки и современность. – 1992. – № 6. – С. 123 – 131.
121. Айвазова С.Г. Русские в лабиринте равноправия: Очерки по литературной теории и истории. Документальные материалы. М.: ЗАО «Редакционно-издательский комплекс Русанова», 1998. – 408 с.
122. Алешина Т.С. К истории производства готового платья в Москве в середине XIX – начале XX веков // Материалы и исследования по истории России периода капитализма: – М. ГИМ, 1988. – С. 133-147.
123. Амфитеатров А. Женщина в общественных движениях России. – СПб.: Типо-литография «Энергия», 1907. – 81 с.
124. Антипова А. Два мира.// Женский вестник. – 1916. – № 1. – С. 7-9.
125. Ариян П. Жеский вопрос за минувший год в России.// Женский вестник. – 1905. – № 7. – С. 200-202.
126. Ашвин С. Влияние советского гендерного порядка на современное поведение в сфере занятости.// Социс. – 2000. – № 11. – С. 63-72.

127. Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905). Истор. монография. В 2-х т. Т.2. – Репринт. Изд. – Харьков, 1993. – 982с.
128. Бестужевки в рядах строителей социализма. – М.: «Мысль», 1969. – 198 с.
129. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 – 1939. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
130. Богданович Т. Женское движение за 50 лет // Мир Божий. – 1903. – № 9. – С.204-236.
131. Введение в гендерные исследования. Ч.І: Учебное пособие / Под ред. И.А.Жеребкиной – Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: «Алетейя», 2001. – 708 с.
132. Вища школа Української РСР за 50 років: У 2 ч. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1967. – ч.1. – 395 с.
133. Волкова І.О. Жіноче питання в Україні (друга половина ХІХ ст.): Автореф. дис... к. політ. н. – Одеса: Одес. держ. ун-т ім. І.І.Мечникова, 1995. – 24 с.
134. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года. – М.: НИИ ВО, 1995. – 342с.
135. Гнатчук О.С. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис... к.і.н. – Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2001. – 20 с.
136. Грошев И.В. Гендерные исследования о власти.// Социс. – 2000. – № 12. – С.33-41.
137. Гуменюк М.П. Х.Д.Алчевська // Українські бібліографи ХІХ – початку ХХ століття. Нариси про життя та діяльність. – Харків: «Прапор», 1969, – с. 77-78.
138. Денисов А.Г. Деятельность большевистской партии по развитию пролетарского женского движения в России.: Автореф. дис... к.и.н. М.: АН СССР, Ин-т истории СССР, 1977. – 21 с.

139. Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат – Репринтное изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 832с.
140. Дионесов С.М. В.А. Кашеварова-Руднева – первая русская женщина – доктор медицины. – М.: «Наука», 1965. – 103 с.
141. Днепров Э.Д. Советская литература по истории школы и педагогики дореволюционной России. 1918 – 1977. Библиогр. указ. – М.: НИИ общ. Педагогики АПН СССР, 1979. – 446 с.
142. Дубовская П. Теория и практика женского вопроса.// Женский вестник. – 1905. – № 2. – С. 42-44.
143. Дядюк М.С. Політизація українського жіночого руху в Галичині (1921 – 1939 рр.) : Автореф. дис... к. і. н. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознавства, 2002. – 20 с.
144. Женщины города Ленина. – Л.: Лениздат, 1963. – 408 с.
145. Женщина дома и в обществе. – М.: Изд. Остроумова, 1912. – 256 с.
146. Захарченко М.М. Коммерческое и техническое женское образование в Австрии, Франции, Германии и России. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1900. – 344 с.
147. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. – Олександрія: друкарня Комгосп ім. тов. М.Г. Макієвського, 1927. – 410 с.
148. Иванов А.Е. Высшая школа в конце XIX – начале XX века /АН СССР Ин-т истории СССР. – М.: Б.и., 1991. – 392 с.
149. Известия и факты, касающиеся женщин.// Женский вестник. – 1905 – № 5. – С. 154-160.
150. Известия и факты, касающиеся женщин.//Женский вестник. – 1905. – №8. – с.248-256.
151. Історія міст і сіл. Українська РСР. В 26-ти т. Голов. ред. колегія: Тронько П.Т. (голова редколегії) [та інші]. – К.: Голов. ред. радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – Харківська область – 1002 с.

152. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн./ Головна редкол. І.І.Лукинов (гол. Ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. I. – 463 с.
153. Історія Слобідської України. Навч. посібник з народознавства та краєзнавства/За редакцією В.І.Торкатюка, О.Л.Сидоренка. – Харків: Основа, 1998. – 368 с.
154. Каптерев П.Ф. История русской педагогики. – Пг.: кн. склад «Земля», 1915. – XXI, 746 с.
155. Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.): Автореф. дис. на ... д.и.н. – М.: АН СССР, Ин-т истории СССР, 1979. – 78 с.
156. Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1979. – 287 с.
157. Кирьянов Ю.И. и Пронина П.В. Облик пролетариата России. Библиогр. указ. – М.: Ин-т истории АН СССР. Группа по изучению истории пролетариата России, 1967. – 195 с.
158. Кирьянов Ю.И. и Пронина П.В. Положение пролетариата России. Указ. литературы. Вып. 1 – М.: Ин-т истории АН СССР. Группа по изучению истории пролетариата России, 1972. – 260 с.
159. Кирьянов Ю.И. и Пронина П.В. Положение пролетариата России. Указ. литературы. Вып. 2 – М.: Ин-т истории АН СССР. Группа по изучению истории пролетариата России, 1972. – 284 с.
160. Кирьянов Ю.И. Переход к массовой политической борьбе. Рабочий класс накануне первой российской революции. / Отв. Ред. И.М.Пушкарева: АН СССР, Ин-т истории СССР. – М., 1987. – 238 с.
161. Кирьянов Ю.И. Рабочие России в революционной ситуации накануне первой буржуазной революции // Реформы или революция? Россия 1861 – 1917: Материалы международного colloquium историков [4-7 июня 1990 г.] – СПб.: Наука, 1992. – С. 90-95.

162. Кирьянов Ю.И. Рабочий класс накануне первой российской революции . – М.: Наука, 1989. – 751с.
163. Кісь О.Р. Жінки в українській селянській сім'ї др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.: гендерні аспекти: Автореф. дис... к. і. н. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознавства, 2002. – 20 с.
164. Ковалева И.Н. Женский вопрос в России 50-60-х годов ХІХ в.// Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. – М.: Наука, 1981. – 344 с.
165. Коллонтай А. Социальные основы женского вопроса. – СПб.: Тип. «Т-во Худож. Печати», 1909. – 431с.
166. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869 – 1920 рр.). – Харків: Фірма “Консум”, 1998. – 192 с.
167. Конкина Е.И. Деятельность большевиков по вовлечению женщин-работниц в массовое революционное движение 1910 – 1914 гг. Автореф. дис... к. и. н. М.: АН СССР, Ин-т истории СССР, 1974. – 20 с.
168. Константинов М.О., Смирнов В.З. Історія педагогіки. – К.: “Рад. школа”, 1958. – 280 с.
169. Котлова Т.Б. Российская женщина в провинциальном городе на рубеже ХІХ – ХХ веков. Иваново: ИГУ, 2003. – 168 с.
170. Крупская Н.К. Женщина-работница. – Л.: Гиз, 1926. – 39 с.
171. Крутиков В.В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861 - 1900). – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – Ч. 1. – 133с.
172. Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900 – 1917 годах. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.
173. Мазуркевич О.Р. Визначні українські педагоги – народні просвітителі. Х.Д.Алчевська та її сподвижники./До 100-річчя з дня заснування Харківської недільної школи. 1862 – 1962. – К.: Т-во “Знання” Укр. РСР, 1963. – 79 с.

174. Маланчук-Рибак О. Жінка в історії: Навчальна хрестоматія для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів. – Львів: ЛНАМ, 2002, 336 с.
175. Мансветов А. Равноправие и война.// Женский вестник. – 1915. – № 2. – С.33-36.
176. Медынский Е.Н. Высшие техническое и сельскохозяйственное образование в дореволюционной России.// Высшая техническая школа. – 1935. – № 4. – С. 63-77; № 5. – С. 54-67.
177. Мельник Л.Г. Промышленный переворот на Украине. (60-е начало 90-х XIX столетия).: Автореф. дис...д.и.к. – К.: Киевский ун-т им. Т.Г.Шевченко, 1972. – 48 с.
178. Миронов Б.Н. Отношение к труду в дореволюционной России.// Социс. – 2001. – № 10. – С. 99-108.
179. Миропольский С. Школа и общество. Частная Харьковская Воскресная школа. – СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1892. – 106 с.
180. Мирошниченко І. Сказано «женщина»: Жіночий рух в Україні: погляд у минуле з надією на майбутнє.// Березіль. – 1997. – № 7. – С. 127-131.
181. Мухін М.І. Педагогічні погляди : освітня діяльність Х.Д.Алчевської. – К.: Вища школа, 1979. – 184 с.
182. Об избирательных правах русских женщин // Женский вестник. – 1905 – №5 – С. 143-148.
183. Овцын Н.В. Развитие женского образования (исторический очерк). – СПб.: Типография И.Н.Скороходова, 1887. – 42 с.
184. Октябрем рожденные. – М.: Политиздат, 1967. – 368 с.
185. Оноприенко В.И., Щербань Т.А. Становление высшего технического образования на Украине. – К.: Наук. думка, 1990. – 138 с.
186. Очерки истории профессионально-технического образования в СССР. /Под ред. С.Я.Батышева. – М.: Педагогика, 1981. – 352 с.

187. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в./ Отв. Ред. М.Ф.Шабаева. – М.: Педагогика, 1973. – 605 с.
188. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. – М.: Педагогика, 1976. – 600 с.
189. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Под ред. Э.Д.Днепров, С.Ф.Егорова, Ф.Г.Паначина, Б.К.Тебиева. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.
190. Павлюченко Э.А. Женщины в русском освободительном движении: от Марии Волконской до Веры Фигнер. – М.: Мысль, 1988. – 269 с.
191. Первая русская революция, и ее историческое значение [Сборник документов и материалов]. – М.: Политиздат, 1975. – 519 с.
192. Пирсторф.Г. Женский труд и женский вопрос. – СПб.: тип. В.Киршбаума,1903. – 124 с.
193. Покровская М.И. Вопрос расовой гигиены //Женский вестник. – 1914. – № 1. – С. 7-8.
194. Покровская М.И. Женский труд в России.//Женский вестник. – 1916. – №3. – С.49-52.
195. Покровская М.И. //Женский вестник. – 1914. – № 3. – С.48-50.
196. Покровская М.И. //Женский вестник. – 1905. – № 4. – С.121-125.
197. Потолов С.И. Царизм, буржуазия и рабочий класс России в начале XX в. (Политический аспект)// Реформы или революция? Россия 1861 – 1917:Материалы международного коллоквиума историков [4-7 июня 1990 г.] – СПб.: Наука,1992. – С.79-90.
198. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. – К. Вища школа, 1980. – 231 с.

199. Пушкарева Н.Л. Гендерная проблематика в исторических науках // Жеребкина И.А. (ред.). Гендерная методология в социальных науках. СПб., 2001. – С. 27-35.
200. Пушкарева Н.Л. Гендерные исследования и исторические науки // Гендерные исследования. – Харьков. – 2000. – Вып. 3. – С. 166 – 187.
201. Пушкарева Н.Л. Гендерный подход в исторических исследованиях // Вопросы истории. – 1998. – № 6. – С. 76-86
202. Пушкарева Н.Л. Гендерные исследования: рождение, методы, перспективы в системе исторических наук // Пушкарева Н.Л., Трофимова Е.И., Хоткина З.А. (ред.). Женщина. Гендер. Культура. М., 1999. – С. 14 – 28.
203. Пушкарева Н.Л. «Дерзкие и беспокойные» («Женская история» России 1801 – 1905 гг.: формы социальной активности) // Отечественная история. – 2002. – № 6. – С. 52-67.
204. Пушкарева Н.Л. Зачем он нужен, этот гендер ? // Социальная история 1998/1999. М., 1999. – С.155 –177.
205. Пушкарева Н.Л. Историческая феминология и гендерные исследования // Успеская В.И. (ред.). Феминизм и гендерные исследования. Тверь, 1999. – С.62 – 68.
206. Пушкарева Н.Л. История женщин и гендерный подход к анализу прошлого в контексте проблем социальной истории// Социальная история. 1997. М., 1998. – С.69 – 95.
207. Пушкарева Н.Л. История, итоги и перспективы институализации women & gender studies в российской исторической науке // Муравьева М.Г. Гендерная история: pro contra. СПб., 2000. – С. 21 – 30.
208. Пушкарева Н. Л. Как женщин сделали видимыми (Истоки формирования исторической феминологии и ее задачи) // Чикалова И.Р. Становясь видимыми: Проблемы гендерной истории. Минск: БГПУ, 2001. – С. 54-67.

209. Пушкарева Н.Л. Проблемы и перспективы развития гендерных исследований в бывшем СССР // Гендерные исследования. 2000. Харьков. – 2000. – № 5. – С. 8 – 43.
210. Пушкарева Н.Л. Русская женщина: история и современность: История изучения «женской темы» русской и зарубежной наукой. 1800 – 2000: Материалы к библиографии. – М.: Ладомир, 2002 – 526 с.
211. Рабжаева М. Женская эмансипация как опыт конструирования гендера (на материале социокультурной ситуации в России 50-60-х гг. XIX в.)// Гендерные исследования. – 2000. – № 5. – С.172-190.
212. Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. – М.: Наука, 1983. – 576 с.
213. Репина Л.П. Гендерная история : проблемы и методы исследования // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6. – С. 41-58
214. Репина Л.П. «Женская история»: проблемы теории и методы.// Средние века. – М., 1994. – Вып. 57. – С. 103-109.
215. Репина Л.П. История женщин сегодня: Историографические заметки.//Человек в кругу семьи./ Под. ред. Ю.Л.Бессмертного. – М.: Ин-т всеобщей истории, 1996. – С. 35-73
216. Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – М.: Ин-т всеобщей истории, 1998. – 282 с.
217. Репина Л.П. От «истории женщин» к социокультурной истории: гендерные исследования и новая картина европейского прошлого //Ястрибицкая А.Л. (отв.ред.).Культура и общество в средние века и раннее Новое время. Методология и методики современных зарубежных и отечественных исследований: Сб. аналитических и реферативных обзоров. - М.: Ин-т всеобщей истории, 1998. --С.66-100.
218. Рідний край: [Навчальний посібник з народознавства / За ред. І.Ф.Прокопенка]. – Харків: Основа, 1993. – 582 с.

219. Рождественский С.В. Исторический очерк деятельности министерства народного просвещения 1802 – 1902. – СПб.: Издание Министерства Народного Просвещения, 1902. – 785 с.
220. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні . Нариси (XIX ст. – поч. XX ст.). – К.: Рад. шк., 1991. – 380 с.
221. Селиванов А. Провркторша А.М.Романова. // Каторга и ссылка. – М. – 1926. – № 2 (23). – С. 145-149.
222. Сквозь годы и бури.(О женщинах-коммунистках). /Сборник очерков. – М.: Политиздат, 1969. – 248 с.
223. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Надніпрянської України II пол. XIX – поч.XXст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408с.
224. Смоляр Л. Фемінізм в Україні: традиції і сучасність // Віче. – 1995. – № 9. – С. 81-92.
225. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 542 с.
226. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860-1930: Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – 616 с.
227. Старченко Н.П. Становище жінки-шляхтянки на Волині др. пол. XVI – поч. XVII ст.: майновий та правовий аспекти : Автореф. дис... к.і.н. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознавства, 2002. – 20 с.
228. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине к. XIX – н. XX в. /АН УССР Ин-т истории Украины.– К.: Наук. думка, 1991. – 98 с.
229. Стоян Т.А. Університетська освіта в Україні в др. пол. XIX ст. : Автореф. дис... к.і.н. – К.: ун-т ім. Т.Шевченка, 1999. – 20 с.
230. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) : Автореф. дис... к.і.н. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка , 2000. – 19 с.

231. Сухомлинова М.В. Мониторинг социальной активности женщин как фактора обеспечения устойчивого развития общества // Аспирант и соискатель. – 2001. – № 5. – С. 140-143.
232. Таубин Р.Я. Я.Н.Бекман и Харьковско-Киевское тайное общество// Революционная ситуация в России 1859-1861 гг. – М.: «Наука», 1970. – 534с.
233. Теория и история феминизма. Курс лекций под ред. И.Жеребкиной. – Харьков: Харьк. центр гендер. исслед.: ф - Пресс, 1996. – 385 с.
234. Тишкин Г.А. Женский вопрос в России, 50-60-е годы XIX в.: Автореф. дис... д.и.н. – Л.: АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленингр. отделение, 1985 – 38 с.
235. Тишкин Г.А. Женский вопрос в России в 50-60 гг. XIX в. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 239 с.
236. Ткачев П.А. Влияние экономического прогресса на положение женщины и семьи.// Женский вестник. – 1866. – № 1. – С. 61-78.
237. Ткаченко Г.І. Жіноче питання в українській суспільно-політичній думці: Автореф. дис... к.політ.н. – Львів: Львів. держ. ун-т ім. І.Франка, 1994. – 20с.
238. Тоффлер Е. Третья волна. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 784с.
239. Трагер Дж. Великие женщины. Хроника. События. Факты. Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 1999. – 528 с.
240. Тронько Т.В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX століття: Автореф. дис... к.і.н. – Запоріжжя: Запоріз. держ. ун-т, 2001. – 20 с.
241. Тыркова А.В. В провинции// Союз женщин. – 1909. – № 5. – С. 12-13.
242. Тыркова А.В. Женский съезд //Русские ведомости. – 1908. – № 295. – С. 5.
243. Удовицька Т.А. Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.) : Автореф. дис... к.і.н. – Харьков: Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна, 2002. – 18 с.

244. *Femina Postsovietica*. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике: [Сборник]/ Под ред. И.Жеребкиной. – Харьков: ХГЦИ, 1999. – 335 с.
245. Фридьева Н.Я. Жизнь для просвещения народа. (О деятельности Х.Д.Алчевской). – М.: Изд-во Всесоюз. книжной палаты, 1963. – 100 с.
246. Фроленко М. Начало «народовольчества» // Каторга и ссылка. – М. – 1926. – № 3 (24). – С. 17-27.
247. Харьковский ордена Ленина политехнический институт им. В.И. Ленина. – Харьков: “Прапор”, 1968. – 107 с.
248. Харьковский политехнический институт им. В.И. Ленина. Мы учимся в харьковском политехническом. – Харьков: Изд. Харьк. ун-та, 1969. – 336 с.
249. Харьковский политехнический институт, 1885-1985: История развития / Н.Ф. Киркач, П.И. Саломатин, А.Х. Калугин и др./ – Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1985. – 224 с.
250. Харьковский политехнический: Ученые и педагоги / Ю.Т. Костенко, В.В. Мороз В.И. Николаенко и др. – Харьков: Прапор, 1999. – 351 с.
251. Хвостов В.М. Женщина в обновленной культуре. – М.: Издание Г.А.Лемана и Б.Д.Плетнева, 1917. – 97 с.
252. Хвостов В.М. Женщина и человеческое достоинство: Исторические судьбы женщины. Природа женщины. Женский вопрос. – М.: Издание Г.А.Лемана и Б.Д.Плетнева, 1914. – 510 с.
253. Хвостов В.М. Женщина накануне новой эпохи. – М.: Типография Г.Лисенера и Д.Собко, 1905. – 101 с.
254. Хвостов В.М. О равноправии женщин. – М.: Типография Г.Лисенера и Д.Собко, 1911. – 101 с.
255. Хроника женского вопроса в России// Союз Женщин. – 1908. – № 1. – С.16-18.
256. Хуторской В.Я. История России. От Рюрика до Ельцина. – М.: Изд. Дом НОВЫЙ ВЕК, 2000. – 560с.

257. Чикалова И.Р. Женский и детский труд в странах Западной Европы и США в XIX веке. // Женщины в истории: возможность быть увиденными: Сб. науч. ст. Вып. 2. – Минск: БГПУ, 2002. – С. 27-32.
258. Шабанова А. Заявление.// Женский вестник. – 1916. – № 1. – С. 11-12.
259. Швейгер-Лерхенфельд А.Ф. Женщина, ее жизнь, нравы и общественное положение у всех народов земного шара: Пер. с нем. – М.: Изд. Дом «Кураре-Н», 1998. – XII, 688 с.
260. Щепкина Е. Из истории женской личности в России. – СПб.: изд. В.И.Яковлева, 1914. – 307с.
261. Щепкина Е.Н. К истории развития личности женщины. – СПб.: изд. В.И.Яковлева, 1914. – 204 с.
262. Щепкина Е.Н. Участие женщин в местном самоуправлении // Союз женщин. – 1907. – № 1. – С.14-15.
263. Экономическая оценка народного образования/ Очерки И.И.Янжула, А.И.Чупрова, Е.Н.Янжул, В.П.Вахтерова и др. – СПб.: Тип. А.Бенке, 1899. – II, 161 с.
264. Юкина И.И. Дискурс женской прессы XIX в.// Юкина И.И. ред.). Женские и гендерные исследования. СПб., 2000. – Вып. 5. – С.32 – 40.
265. Юкина И.И. Женские и гендерные исследования. – СПб., –2000. – Вып. 5. – С. 26 – 34.
266. Юкина И.И. История женщин России: Женское движение и феминизм в 1850 – 1920-е годы. Материалы к библиографии. – СПб.: Алетейя, 2003. – 234 с.
267. Юкина И.И. Как мы получили избирательные права. – СПб.: Алетейя, 2000. – 123 с.
268. Юкина И.И. Нигилистки // Женщины в социальной истории России. Тверь: ТГПИ, 1997. – С. 47-56.
269. Юкина И.И. Формирование феминистской идеологии в пореформенной России (Вторая половина XIX – начало XX веков) // Женщины в истории:

ВОЗМОЖНОСТЬ БЫТЬ УВИДЕННЫМИ: Сб. науч. ст. Вып. 2. – Минск: БГПУ, 2002.
– С.229-240.

270. Arnold Toynbee, The Classic Statement of the Industrial Revolution //The Industrial Revolution.1969.p.11-15.

271. Joan Wallach Scott, Gender and the Politics of History (New York: Columbia University Press, 1999).

ДОДАТКИ

Додаток 1

Навчальна програма інститутів шляхетних дівчат на початку їх існування [154, с.244; 146, с. 324].

- Французька мова
- Німецька мова
- Закон Божий
- Російська мова
- Арифметика¹
- Географія
- Історія²
- Віршування
- Архітектура та геральдика
- Малювання та мініатюра
- Танці
- Вокальна музика
- Шиття та в'язання усякого роду
- Усі частини економії

¹ Навчання арифметиці визнавалося необхідним “для утримання надалі у необхідному порядку домашньої економії”. Інших частин математики, окрім арифметики, не викладалося, як і природознавство.

Додаток 2

Програма Харківського інституту шляхетних дівчат [127, с. 703].*Молодший клас:*

- Закон Божий (початок катехізису і священна історія Вітхого завіту)
- Російська мова (початок етимології)
- Французька мова (початок етимології)
- Німецька мова (початок етимології)
- Арифметика (перші чотири дії)
- Географія (короткий огляд частин світу)
- Мистецтво та рукоділля (чистописання, малювання, музика, спів, танці)

Середній клас

- Закон Божий (кінець катехізису, священна історія нового завіту)
- Російська мова (закінчення граматики і практичні вправи з мови)
- Французька мова (закінчення граматики і практичні вправи з мови)
- Німецька мова (закінчення граматики і практичні вправи з мови)
- Арифметика (дроби та іменовані числа)
- Загальна історія (Схід і Греція), російська (до Івана III)
- Загальна і російська географія
- Мистецтва
- рукоділля

Старший клас

- Закон Божий (Євангеліє, літургія, християнські обов'язки)
- Російська словесність (риторика, піїтика, історія російської літератури, вправи в прозаїчних та віршованих творах, декламація)
- Арифметика (потрійні правила)
- Історія (Риму, середніх та нових віків, російська до кінця)
- Загальна географія
- Мистецтва та рукоділля³

² Вивчення історії поєднувалося з нотаціями та з вивченням заходів “світського обходження”

³ У кожному класі курс навчання був дворічним.

Додаток 3

% учениць у відношенні до загальної чисельності учнів.

[13, с.28]

ПОВІТИ	У СВІТСЬКИХ ШКОЛАХ					У ВСІХ ШКОЛАХ				
	1908 рік	1909 рік	1910 рік	1911 рік	1912 рік	1908 рік	1909 рік	1910 рік	1911 рік	1912 рік
Охтирський	25,7	26,7	27,1	28,7	29,3	25,1	26,8	27,2	29,1	29,7
Богодухівський	27,8	28,3	29,2	29,0	28,1	25,7	26,0	27,4	27,6	27,6
Валківський	22,3	24,4	24,7	25,6	26,9	24,5	26,7	27,0	28,2	29,3
Вовчанський	25,8	27,1	28,9	30,3	30,4	26,2	27,3	28,5	30,0	30,1
Зміївський	20,3	21,6	23,4	23,2	24,8	22,2	23,4	24,6	24,1	26,0
Ізюмський	24,6	25,1	25,8	28,2	29,6	24,8	25,2	25,9	27,9	28,8
Куп'янський	25,6	25,1	24,9	25,3	25,6	26,5	25,5	25,2	26,0	26,7
Лебединський	17,2	18,4	19,9	21,3	22,1	20,8	22,2	23,6	25,7	25,3
Старобільський	18,9	16,9	19,9	20,8	22,4	19,1	18,2	19,5	20,6	22,5
Сумський	27,1	26,5	27,7	28,8	27,5	31,5	31,4	32,9	33,7	34,6
Харківський	30,4	30,7	32,4	33,6	33,8	30,1	30,9	32,7	33,9	35,4
ПО ГУБЕРНІЇ	24,3	24,6	26,0	26,9	27,5	25,0	25,5	26,6	27,6	28,5

Додаток 4

Чисельність учнів на 1 січня 1912 року [13, с.23]

Кількість закладів	КІЛЬКІСТЬ У СВІТСЬКИХ ШКОЛАХ			У ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ			У ШКОЛАХ ГРАМОГИ			ВСЬОГО		
	ХЛОПЦІВ	ДІВЧАТ	ВСЬОГО	ХЛОПЦІВ	ДІВЧАТ	ВСЬОГО	ХЛОПЦІВ	ДІВЧАТ	ВСЬОГО	ХЛОПЦІВ	ДІВЧАТ	ВСЬОГО
93	5828	2496	8324	2126	981	3107	23	5	28	7977	3482	11459
82	5429	2193	7622	2331	814	3145	-	-	-	7760	3007	10767
64	5369	1947	7316	1406	828	2234	-	-	-	6775	2775	9550
155	9007	4186	13193	1036	440	1476	130	59	189	10173	4685	14858
87	6207	2180	8387	3088	1269	4357	46	15	61	9341	3464	12805
115	8187	3689	11876	3941	1577	5518	161	59	220	12289	5325	17614
96	6624	2232	8856	3191	1391	4582	474	115	589	10289	3738	14027
95	5980	1740	7720	1774	973	2747	-	-	-	7754	2713	10467
167	9522	2748	12270	4822	1408	6230	252	127	379	14596	4283	18879
99	7756	3542	11298	1889	1751	3640	71	35	106	9716	5328	15044
132	8439	4583	13022	1964	1456	3420	-	-	-	10403	6039	16442
1185	78348	31536	109884	27568	12888	41456	1157	415	1572	107073	44839	151912

ПОВІТ	Охтирський Богодучівський Валківський Вовчанський Зміївський Ізюмський Куп'янський Лебединський Старобільський Сумський Харківський	ВСЬОГО
-------	---	--------

Додаток 5

**Кількість жінок та чоловіків, які живуть із власного заробітку
(на 1909 рік) [165, с. 6].**

Назва держави	ЖІНОК	ЧОЛОВІКІВ
Австрія	47%	63%
Італія	40%	66%
Швейцарія	29%	61%
Франція	27%	37%
Великобританія та Ірландія	27%	62%
Бельгія	26%	60%
Німеччина	25%	61%
США	13%	59%
Росія	10%	43%

Додаток 6

Мнения советов университетов по вопросу о допущении лиц женского пола к слушанию университетских лекций [9, с.520-524].

Вопросы к обсуждению.

- 1)могут ли вообще лица женского пола быть допускаемы к слушанию университетских лекций совместно со студентами и по всем факультетам*
- 2)какие условия должны быть поставлены при таком допущении*
- 3)могут ли такие лица быть допускаемы к испытанию на ученые степени и какими правами, в случае выдержания испытаний, они должны пользоваться.*

От Совета Московского Университета.

...«не допускать этого совместного слушания ни под каким предлогом потому, что оно может иметь вредное влияние на успешный ход занятий молодых людей, обучающихся в университете.»

От попечителя Дерптского учебного округа

(действительного тайного советника фон-Брадке).

...«приведение в исполнение означенной меры он [Совет] находит несовместимым с настоящим устройством университета, с существенными условиями успешной деятельности и научными целями онаго.

За сим женский пол, по особенностям его конструкции и умственных, и душевных его способностей, не могу признать способным к изучению анатомии, необходимой для медицины, ни для приобретения юридических сведений, по их сухости и строгой последовательности, ни для глубоких филологических соображений, и ежели в сем отношении, конечно, могут

существовать изъятия, то сии изъятия однако ж не могут служить основанием к принятию общих государственных мер».

От Совета Харьковского Университета.

Совет университета донес, что, принимая во внимание, что в сфере общественной деятельности есть много таких занятий, для отправления которых женщины имеют все необходимые качества и, что при выполнении некоторых обязанностей они даже незаменимы (как, например в деле педагогической практики при первоначальном обучении, в попечительном уходе за больными, столь же важном для хирурга, как и для терапевта), находит возможным дозволить лицам женского пола слушать университетские лекции по всем вообще факультетам, на основаниях существующих для вольных слушателей и студентов, сообразно их желанию и по предварительном выполнении ими условий, требуемых университетскими постановлениями. Равным образом лица женского пола, по мнению совета, могут быть допускаемы к испытанию на ученые степени и звания, с предоставлением им прав, в случае выдержания ими испытания, посвящать приобретенные ими в университетских знаниях в пользу общества и, по вступлении в государственную службу, пользоваться содержанием и другими преимуществами, присвоенными должностям, к занятию которых они признаны, будут способными. При этом совет присовокупил, что открытие женского поприща о деятельности не может служить к ущербу для главного назначения ее семейной жизни: как потому, что между лицами женского пола, без сомнения, немного найдется охотниц к принятию на себя обязанностей, требующих значительных физических сил, либо усиленного и настойчивого труда, так и потому, что в нашем отечестве, как и в других странах Европы, находится излишек женского пола, обращение которого к общественной деятельности, при невозможности посвятить себя семейной жизни, не только не предосудительно, но и желательно в видах общественной нравственности.

Додаток 7

Розподіл жінок з вищою освітою за віковими групами [24, 66-67]

ВІКОВА ГРУПА	Харків		ПОВІТОВІ ТА ЗАШТАТНІ МІСТА		ПОВІТИ БЕЗ МІСТ		Харківська губернія	
	ВУЗ	ВТУЗ	ВУЗ	ВТУЗ	ВУЗ	ВТУЗ	ВУЗ	ВТУЗ
10-19			1		1		2	
20-29	18	9	20	9	9	1	29	10
30-39	29	4	35	8	10	1	45	9
40-49	14	1	14	1	4		18	1
50-59	7	1	8	1	1		9	1
60 і більше	3		3				3	
ВСЬОГО	71	15	81	19	25	2	106	21

--	--	--	--	--	--	--	--	--

Додаток 8

Становий розподіл жінок із вищою освітою [24, с. 62-67].

СТАНОВА ГРУПА	Харків		ПОВІТОВІ ТА ЗАШТАТНІ МІСТА		ПОВІТИ БЕЗ МІСТ		Харківська губернія	
	ВУЗ	ВТУЗ	ВУЗ	ВТУЗ	ВУЗ	ВТУЗ	ВУЗ	ВТУЗ
ДВОРЯНИ І ЧИНОВНИКИ	46	7	54	11	15	-	69	11
ПОЧЕСНІ ГРОМАДЯНИ, КУПЦІ, МІЩАНИ ТА ІНШІ МІСЬКІ СТАНИ	20	5	22	5	4	1	26	6
СЕЛЯНИ, КОЗАКИ, ІНОЗЕМНІ ПОСЕЛЕНЦІ	1	2	1	2	3	1	4	3
ІНОЗЕМНІ ПІДДАНІ	-	1	-	1	1	-	1	1
РЕШТА	2	-	2	-	1	-	3	-
УСІ СТАНИ	71	15	81	19	25	2	106	21

Додаток 9

**Співвідношення лікарів до загальної чисельності населення
на 1887 рік [183, с. 32].**

Російська імперія	на 1 лікаря	6226 осіб
Німеччина		3000 осіб
Австрія		3000 осіб
Норвегія		3000 осіб
Італія		1600 осіб
Франція		1400 осіб
Англія		1350 осіб
США		600 осіб

Додаток 10

**Список випускниць Харківських Вищих жіночих курсів,
заснованих Товариством взаємодопомоги працюючих жінок
за 1914 рік (8-й рік існування) [5, с.16-17].**

Історико-філологічний факультет

Історичне відділення

Коломійська І.М.	Мірошник В.М.
Гюнтер М.С.	Гуревич Е.І.
Оренцевіч В.А.	Авдієва Є.С.
Оранська Є.К.	Разсветова А.А.
Кутневич Є.Д.	Каракаш Ф.Ф.
Востокова В.В.	Тимошевська В.Я.
Соколовська Ю.Ш	Колчицька Є.Ф.
Яковлева М.І.	Дмитрієва Л.Л.
Тригуб С.Д.	Глаголева Н.Ф.
Форова З.Ф.	Яцино О.В.
Еппле С.А.	Зассе Є.Л.
Катальщикова А.І.	Нікітіна Н.С.
Орлова Н.В.	Сизова А.І.
Волкова А.С.	Медведева К.І.
Кір'янова П.А.	Рубінова А.С.
Дієсперова В.Я.	Плеська А.Г.
Краснова Л.А.	Ліхтенбаум Т.Н.
Овчиннікова Є.А.	Лоркіпанідзе М.Г.
Любицька А.А.	Абрамова Л.В.
Удінцева А.Н.	Нікітіна Н.М.
Попова Л.М.	Рубінова М.С.
Калиновська А.Н.	Руденко В.А.
Ломовцева З.М.	Третьякова М.В.
Демидович Л.В.	Курова Є.Н.

Васильківська А.М.
 Терлецька Л.А.
 Роженцева Л.П.
 Дмитрієва Н.П.

Іванухіна Л.В.
 Макарська В.Н.

Словесне відділення

Гервольська Г.А.
 Дахова М.М.
 Мітюшкіна М.І.
 Некрасова А.Г.
 Троїцька М.Н.
 Кирпищикова Є.А.

Павлова Є.Н.
 Шмарова А.А.
 Лазарева К.П.
 Молоденська Т.В.
 Бартенєва З.Г.
 Д'якова Є.Д.

Фізико-математичний факультет

природниче відділення

Розенберг А.
 Караханова І.
 Ортенберг М.
 Кірштейн Ф.
 Ізбаликова В.
 Сахарова М.
 Ковшарова Т.
 Чуніхіна Н.
 Лаверченко А.
 Фон-Шлейдер Є.
 Сиркін-Шкаловська Ф.
 Скупевська Г.
 Мануйлова Є.
 Гузікова Л.

Ізучєєва Н.
 Агальцева Н.
 Марковська С.
 Пихтіна М.
 Кудрявцева С.
 Чернишева К.
 Софинська Є.
 Дурач Я.
 Буницька М.
 Фоміна З.
 Ветницька О.
 Данилевська А.
 Курицька А.
 Попова Є.

Математичне відділення

Могильова Є.

Спенглер А.

Столярова Є.

Кібальчич З.

Сукачова М.

Додаток 11

Перелік предметів Харківського комерційного інституту

[45, с. 2, § 8]

основні

богослов'я, історія, господарського побуту та економічних вчень, теорія політичної економії, економічна політика, наука про фінанси, економічна географія, статистика, загальна теорія права, державне право, адміністративне право, міжнародне право, цивільне право, торгівельне право, цивільне і торгівельне судочинство, кримінальне право і процес, історія, рахівництво (бухгалтерія), вища математика, фінансові обчислення, товарознавство з технологією, іноземні мови

додаткові

кредит та грошовий обіг, біржі, банки, страхова, економічна та ін.
торгівельне право (морське, страхове, банківське та ін.)
торгово-промислова діяльність (страхова справа), банківська справа, комерційна кореспонденція, оціночна справа, організація торгівельних і промислових підприємств та ін.
транспортна справа, залізнична справа
педагогіка, місцеве господарство і самоврядування, фабричне законодавство, загальне землезнавство, фізика, хімія, прикладна механіка, гірнична справа, етнографія та ін.

Додаток 12

Вовномийні Харківської губернії.

[43, 30, 50, 51, 82, 127].

РОКИ	КІЛЬКІСТЬ ЗАКЛАДІВ	СУМА ВИРОБНИЦТВА (крб.)	КІЛЬКІСТЬ ПРОДУКЦІЇ (пудів)	РОБІТНИКІВ	
				ЖІНОК	ЧОЛОВІКІВ
1837	12	4595000	49800	2167	
1839	13	4476400	88815	2992	
1846	7	542415	37470	1236	
1856	7	1000000		2000	
1863	6	736270	35980	985	
1876	6	673500		1025	
1890	6	3111000	115150	941(76,4%)	290(23,6%)
1900	3	303000		485(70,7%)	201(29,3%)
1908	2	29000		364(64,9%)	197(35%)

Додаток 13

Чисельність жінок на виробництвах Харківської губернії.
[15, с. 43-44.]

Назви виробництв	1885рік усього%	1911рік дівчат %	1911рік жінок%	1911рік усього%	1911рік жінок	1911рік робітників усього
------------------	--------------------	---------------------	-------------------	--------------------	------------------	---------------------------------